

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

GAZALİ'DE HİDAYET VE DALALET KAVRAMLARI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE

Hazırlayan:

Ayşegül HAFIZOĞLU

ŞANLIURFA-2005

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	2
KISALTMALAR	4
ÖNSÖZ	6
GİRİŞ	8
A. HİDÂYET VE DALÂLET KAVRAMLARINA GENEL BİR BAKIŞ	8
BİRİNCİ BÖLÜM	17
GAZALÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE KELÂM İLMİNDEKİ YERİ	17
A. GAZALÎ'NİN HAYATI	17
1. Gazâlî Döneminde İslâm Dünyasının Siyasî ve Kültürel Durumu	17
2. Gazâlî'nin Doğumu, Çocukluğu ve Öğrenim Dönemi	20
3. Gazâlî'nin Müderrislik Dönemi	22
4. Gazâlî'nin Uzlet Dönemi	24
B. GAZALÎ'NİN ESERLERİ	26
C. GAZALÎ'NİN KELÂM İLMİNDEKİ YERİ	28
1. Gazâlî Öncesi Kelâm İlmî	28
2. Gazâlî ve Kelâm İlmî	30
İKİNCİ BÖLÜM	34
İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE HİDÂYET VE DALÂLET KAVRAMLARI	34
I- İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE HİDÂYET	34
A. Hidâyet Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları	34
1. Hidâyetin Sözlük Anlamı	34
2. Hidâyetin Terim Anlamı	35
3. "H-d-y" Fiilinden Türeyen Bazı Kelimeler	35
a) Hüdâ	35
b) Hâdî	36
c) İhtidâ	36
d) Mehdi	37
e) Muhtedi	37
B- Kur'an'da Hidâyet Kavramı ve Hidâyet Çeşitleri	37
1- Kur'an'da Hidâyetin Anlamları	37
a) Beyan	38
b) İslâm Dini	39
c) İman	39
d) Yol işaretleri	39
e) İlahi Kitaplar ve Peygamberler	40
f) Tevbe	41
g) İrşad	41
h) Davetçi	42
ı) Tevhid	42
k) Sünnet	42
l) İstirca'	42
2. Kur'an'da Hidâyet Çeşitleri	43
a) Allah'ın Hidâyeti	43
b) Peygamberlerin Hidâyeti	47
c) Kur'an'ın Hidâyeti	49
d) Bir Hidâyet Rehberi Olarak Kâinat Kitabı	51
II- İSLAM DÜŞÜNCESİNDE DALÂLET	53
A. Dalâlet Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları	53
1. Dalâlet'in Sözlük Anlamı	53

2. Dalâlet'in Terim Anlamı.....	54
3. "D-l-l" Fiilinden Türeyen Bazı Kelimeler.....	55
a) Dalâl.....	55
b) İdlâl.....	56
c) Dâll.....	56
d) Tadril.....	56
e) Mudallil.....	57
B. Kur'an'da Dalâlet Kavramı ve Dalâlet Sebepleri.....	57
1- Kur'an'da Dalâlet'in Anlamları.....	57
a) Saptırmak.....	57
b) Hata Etmek, Şaşırmak.....	58
c) Sapkınlık.....	59
d) Yanılmak ve Unutmak.....	60
e) Hüsrana Uğramak ve Eli Boşa Çıkmak.....	60
f) Kaybolmak, boşa gitmek.....	61
2- Kur'an'da Dalâlet Sebepleri.....	62
a) Hevâ ve Hevese Uyma.....	62
b) Bilgisizlik.....	62
c) Şeytanın Saptırması.....	63
d) Putların Saptırması.....	66
d) Toplumun Önde Gelenlerinin Saptırması.....	68
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	73
GAZÂLÎ'DE HİDÂYET VE DALÂLET KAVRAMLARI.....	73
I. Gazâlî'ye Göre Hidâyet.....	73
A. Rüşd.....	74
B. Tesdid.....	75
C. Te'yid.....	75
II. Gazâlî'ye Göre Hidâyet mertebeleri.....	75
III. Gazâlî'ye Göre Hidâyet Sebepleri.....	78
A. Kitaplar.....	78
B. Peygamberler.....	80
C. Aklın Basireti.....	82
IV. Gazâlî'ye Göre Dalâlet.....	83
V. Gazâlî'ye Göre Dalâlet Sebepleri.....	84
A. Şehvet.....	84
B. Hevâ.....	85
C. Şeytan.....	87
1) Şeytanın Kalbe Müdahale Yolları.....	89
2) Şeytandan Korunmak.....	89
D. Dünya Sevgisi.....	90
1) Dünyanın Allah'a Düşmanlığı.....	90
2) Dünyanın Allah'ın Dostlarına Düşmanlığı.....	91
3) Dünyanın Allah'ın Düşmanlarına Karşı Olan Düşmanlığı.....	91
E. Kibir.....	92
F. Öfke.....	95
G. Haset.....	96
VI. Gazâlî'ye Göre Hidâyet Ve Dalâlette Kulların Sorumluluğu.....	99
SONUÇ.....	102
BİBLİYOGRAFYA.....	105

KISALTMALAR

Ank.	: Ankara
A.Ş.	: Anonim Şirketi
AÜİF.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFV.	: Ankara Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Vakfı
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
d.	: Doğumu
DEÜİF.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
EÜİF.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Fak.	: Fakültesi
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İÜEF.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İst.	: İstanbul
KBY	: Kültür Bakanlığı Yayınları
M.	: Milâdi
M.Ö.	: Milâddan Önce
M.S.	: Milâddan Sonra
MÜİFV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
Sad.	: Sadeleştiren
S.A.V.	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
SÜİF.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
UÜİF.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Ünv. : Üniversitesi
Yay. : Yayınları, Yayınevi, Yayıncılık.
yy. : Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Milâdî 1058-1111 yılları arasında yaşamış olan Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî, İslâmî ilimlerin bir çoğunda önemli mesafe almış bir şahsiyettir. Onun fıkıh, tasavvuf, kelâm ve felsefe alanlarında ortaya koyduğu eserler İslâm alimleri tarafından genel olarak kabul görmüş ve İslâm kültüründeki yerini almıştır. Kelâm ilminde de tartışılmaz bir konuma sahip olan Gazâlî hakkında günümüze kadar birçok çalışmalar yapılmıştır. Biz de bu çalışmamızda Gazâlî'nin “Hidâyet ve Dalâlet” kavramlarına bakış açısını yansıtmaya çalıştık.

“Hidâyet ve Dalâlet” kavramları hakkında insanların zihninde birçok sorular vardır. Allah'ın dilediğini hidâyete erdirmesi, dilediğini saptırması, insan iradesinin doğru yolu bulmada etkisi, bu başlık altında açıklanması gereken meselelerden sadece bazılarıdır. Bu konular hakkında Gazâlî gibi önemli bir bilginin yaklaşımını ortaya koymak ayrıca önem taşımaktadır. Çünkü Gazâlî hakkında birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen onun “Hidâyet ve Dalâlet” kavramları hakkındaki düşüncelerini yansıtan bağımsız bir çalışmaya rastlayamadık. Kelâm ilminde söz sahibi olan Gazâlî'nin bu kavramlara bakışını ortaya koymak, İslâmî ilimlerde araştırma yapan genç akademisyenlere faydalı olacağı kanaatindeyiz. Diğer taraftan “Hidâyet ve Dalâlet” kavramlarını Kur'an ışığında açıkladığımız zaman çalışmamızın herkese yararlı olacağı inancındayız.

“Gazâlî'de Hidâyet ve Dalâlet Kavramaları” başlıklı çalışmamız bir giriş ve Üç bölümden oluşmaktadır:

Giriş kısmında “Hidâyet ve Dalâlet”in bir taraftan Allah'ın iradesi ve fiilleri, diğer taraftan da kulun irade ve sorumluluğuyla olan ilişkisini Cebriye, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet açısından genel hatlarıyla vermeye çalıştık.

Birinci bölümde öncelikle Gazâlî hakkında yazılmış olan bibliyografyaları inceleyerek onun hayatı, eserleri ve Kelâm ilmindeki yeri ve önemine değindik.

İkinci bölümde “Hidâyet ve Dalâlet” kavramlarının sözlük ve terim anlamlarını verdikten sonra bunların Kur'an'daki kullanımlarını ve hangi anlamlara geldiklerini ele aldık. Daha sonra da Kur'an'da hidâyet ve dalâlet çeşitlerinin neler olduğunu, Kur'an'ı merkez alarak ortaya koymaya çalıştık. Her ne kadar kavramların Kur'an'daki kullanımlarının açıklanmasında bazı tefsirlerden yararlanılsa da çalışma boyunca Kelâm ilmi çerçevesinde hareket etmeye gayret ettik.

Üçüncü bölümde Gazâlî'nin başta *İhyâu Ulûmi 'd-Din* ve *Mecmuatü'r-Resâil* içinde yer alan eserleri olmak üzere ulaşabildiğimiz eserlerini inceleyerek "Hidâyet ve Dalâlet" kavramları hakkındaki fikirlerini ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızın her aşamasında rehberlikte bulunarak ilgi ve desteğini esirgemeyen, çalışmamızı baştan sona tetkik edip bu hale gelmesinde görüş ve tenkitlerinden yararlandığım danışman hocam sayın Yrd. Doç. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE Bey'e en derin saygı ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmamız süresince maddî ve mânevî desteklerini esirgemeyen sayın Doç. Dr. H. Hüseyin TUNÇBİLEK Bey'e teşekkürü hususi bir vazife addederim. Çalışmam esnasında büyük bir özveri ile bana destek olan eşim Yakup Bey'e de teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ayşegül HAFIZOĞLU
Şanlıurfa 2005

GİRİŞ

A. HİDÂYET VE DALÂLET KAVRAMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Hidâyet ve dalâlet kavramları bir yönden Allah'ın dilemesi, iradesi ve sorumluluğunu içine alan önemli bir kelâmî konudur. Bir problem alanı olarak kelâm ilminin belli başlı konuları arasına girmeyi başaran hidâyet ve dalâlet daha çok “kulun iradesi ve gücüyle mi yoksa Allah'ın iradesi, takdiri ve yaratmasıyla mı?” gerçekleştiği açısından inceleme konusu olmuştur.¹

Bazı insanlar hidâyet ve dalâlet konusunda insanın irade ve sorumluluğunu görmezden gelerek “cebr” inancına saplanmışlardır. Dalâlet ve hidâyet konusunda Allah'a nispet edilmesi gereken kemal sıfatlara özellikle ilahî irade ve kudretin şumulü açısından bakış yapan Cebriyye'ye² göre hidâyet ve dalâlet kulun irade ve seçimiyle değil tamamen Allah'ın irade ve yaratmasıyla gerçekleşmektedir.³ Zira Cebriyye'ye göre Kur'an'da bulunan bir çok ayet⁴ hidâyet ve dalâleti Allah'ın yarattığı, bu hususta kulun iradesinin bir rolünün bulunmadığını göstermektedir.⁵ Cebriyye'ye göre insanlar ya sapık ve kafir veya hidâyete ermiş müminler olarak dünyaya gelirler, fiillerinin meydana gelmesinde onların irade ve ihtiyarları söz konusu olmayıp, Allah'ın kendileri için belirlediği kaderin dışına çıkamazlar.⁶

Kulun sorumluluğu için mantıkî bir gerekçe göstermeyen bu anlayışa tepki niteliğinde olmak üzere Mu'tezile tarafından benimsenen anlayışa göre ise kulun sorumlu tutulabilmesi için dalâleti seçme hürriyetine ve tercihini gerçekleştirme gücüne sahip olması gerekir.⁷ Zira Mu'tezile'ye göre, kulların fiillerini Allah yaratmış olsaydı, kullar fiillerinden dolayı övmeye, yermeye, sevaba ve cezaya müstahak olmazlardı.⁸ Kulların

¹ Ebû Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Maturidî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 366, Çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., Ank., 2002; Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 17, Pınar Yay. İst., 2003; Y. Şevki Yavuz, “Dalâlet” md., *DİA.*, VIII, 429, İst., 1993.

² İnsanlara ait ihtiyarî fiillerin ilahi irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan gurupların ortak adıdır. Cebriyye'ye göre, insanın hiçbir iradesi ve hürriyeti yoktur. Her şey önceden Allah tarafından takdir edilmiştir. Kul, takdir edilen bu fiili yapmaya mecburdur. Başka bir ifadeyle Allah'ın mutlak iradesi karşısında insanlar, havada rüzgara tabi olarak oraya buraya sürüklenen bir tüy gibidir. İşte böyle bir düşüncüyü savundukları için kendilerine Cebriyye ve kurucusu olan Cehm b. Safvan'a nispetle de Cehmiyye adı verilmiştir. Bkz. Kemal Işık, *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde İman Allah ve Peygamber Anlayışı*, s. 91-92, Fütüvvet Yay., Ank., 1980; İrfan Abdulhamid, “Cehmiyye” md., *DİA.*, VII, 205-208, İst., 1993.

³ Yavuz, “Dalâlet” md., *DİA.*, VIII, 429.

⁴ A'raf 7/178; İsrâ 17/97; Kehf 18/17; Zümer 39/36-37.

⁵ Bulut, Mehmet, *Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu*, s. 234, *DEÜİF.*, Dergisi S: IX, İzmir, 1995.

⁶ Yavuz, “Dalâlet” md., *DİA.*, VIII, 429; Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I, 98, Daru'l-Marife, Beyrut, 2001.

⁷ Yavuz, “Dalâlet” md., *DİA.*, VIII, 429.

⁸ Abdalcabbâr, el-Kâdi Abdullah b. Ahmed, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s. 326, Nşr. Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-Vebhe, Kahire, 1988.

fiilleri Allah'ın yaratmasıyla olsaydı, ona rıza gerekirdi. Dolayısıyla bu fiillerin küfür olması halinde küfre de rıza gerekirdi. Halbuki küfre rıza da küfürdür.⁹

Mu'tezile'ye göre iman ve küfür, kulun fiilidir ve onun ihtiyarıdır. Aksi takdirde kul; "Sen bizim için iman yaratmadın, küfür yarattın, imanı bizden engelledin" diyebilecektir. Halbukî böyle demesi imkânsızdır. O halde iman ve küfrü Allah yaratmaz.¹⁰

Mu'tezile'nin hidâyet ve dalâlet konusunda da aynı mantıkla hareket ettiğini görmekteyiz. Mu'tezile'ye göre hidâyet; "doğru yolu beyan etme, doğru yola çağırma, doğru yolu gösterme"dir.¹¹

Dalâlet ise "sapık diye adlandırmak, sapık bulmak veya kul nefsinde sapıklığı yarattığı zaman sapıklığına hükmetmek, Allah'ın kafirlerin dalâlette olduğunu bildirmesi, kafirleri cezalandırması, helak etmesi, Allah'ın yardımı terk etmesi"dir.¹²

Mu'tezile Allah'ın kafirlere ve müminlere hidâyeti hususunda kendi aralarında ihtilaf ederek iki farklı görüş ileri sürmüşlerdir:

1. Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre Allah kafirlere hidâyette (beyan) bulunmuş fakat onlar ihtida etmemişlerdir. Allah onlara kendisine itaat etme gücü vermiş, fakat onlar islah olup bundan yararlanmamışlardır.

2. Mu'tezile'nin diğer bir kısmı da Allah'ın açıklamak ve delâlet etmek suretiyle bile olsa kafirlere hidâyet etmediği görüşünü benimsemişlerdir. Zira Allah'ın beyan ve daveti onu kabul etmeyen için değil, fakat onu kabul eden kimse için bir hidâyettir. Zira kabul edene İblis'in daveti idlâl olduğu gibi, yine kabul edene Allah'ın daveti ve beyanı da hidâyettir.¹³

Mu'tezile'den Allah'ın kafirlere "açıklamak ve delâlet etmekle" genel hidâyette bulunduğu görüşünü benimseyenler de kendi aralarında ikiye ayrılmışlardır. Bunlardan bir kısmına göre Allah müminlere mühtediler ismini vermek suretiyle onlara hidâyet etmiş ve onların mühtedi olduklarına hükmetmişlerdir. Bunlar Allah'ın müminlere, imanları

⁹ Abdulcabbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 771.

¹⁰ Abdulcabbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 361.

¹¹ Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkâhir b.Tahir, *Usûlü'd-Din*, s. 77; Daru'l-Fikr, Beyrut, 1998; Sâbûnî, Nureddin, *Mâtürîdîyye Akâidi*, s. 157, Çev. Bekir Topaloğlu, DİB. Yay., Ank., 1998; Taftazânî, Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsîd*, IV, 309, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989; Tahânevî, Muhammed b. Ali *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn*, II, 1532, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989; Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzîl*, I, 117, Dârül-Marife, Beyrut, ts. GİRİDİ, Sırrı Muhammed b. Muhammed, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslam*, s. 242, Matbaai Ebu Ziya, Konstantiniyye, 1886, Matba-i Ebu Ziya, Konstantaniye, 1886; Eş'ârî, Ebû'l Hasan Ali b. İsmâil, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Musallîn*, I, 298, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, ts.

¹² Eş'ârî, *Makâlât*, I, 299; Bağdâdî, *Usûlü'd-Din*, s. 77; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, IV, 309; Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, 157.

¹³ Eş'ârî, *Makâlât*, I, 298; Ayrıca bkz: Yüksel, Emrullah, *Kur'an-ı Kerim'de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı*, s. 99, *Atatürk Ün.*, *İlahiyat Fak.*, *Dergisi*, S: VII, Erzurum, 1986; Bulut, *Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu*, s. 235; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 232, Selçuk Ün. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., Konya, 1998.

sebebiyle artırdığı menfaat ve lütufları, hidâyet olarak değerlendirmişlerdir. Diğer bir kısmı ise “Allah’ın isimlendirmek ve hükmetmek suretiyle hidâyet etmesini “ kabul etmemiş, fakat O’nun bütün insanlara açıklamak ve yol göstermekle hidâyet etmesini kabul etmişlerdir. Şöyle ki, Allah müminlere lütfundan onlara ziyade ederek hidâyet eder. İşte bu Allah’ın dünyada müminlere kıldığı sevap, ahirette de onları cennete hidâyet eder ki bu da Allah’ın onlar hakkında sevabıdır.¹⁴

Mu’tezile’nin bu görüşleri daha önce Mu’tezile mezhebinde iken onu terk eden ve Ehl-i Sünnet kelâmının öncülerinden sayılan Ebu’l Hasan el Eş’ârî (ö.324/936) ve onun takipçileri Kadı Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö.403/1013), İmamı’l-Harameyn Ebu’l-Meâlî el-Cüveynî (ö.478/1085) gibi Eş’ârî kelâmcılarla, Ebu Mansur el-Mâtürîdî (ö.333/944) ve takipçileri Ebu’l Mûin en-Neseî (ö.508/1114), Nureddin es-Sâbûnî (ö.580/1184) vb. Mâtürîdî kelâmcıları tarafından eleştirilmiştir.¹⁵

Eğer hidâyet doğru yolu göstermek manasına olsaydı onun Hz. Peygamberden nefyedilmesi doğru olmazdı. Zira onun herkesi dine davet ettiği ve dini herkese açıkladığı için herkese ve her sevdiğine hidâyet etmesi gerekirdi. Halbuki yüce Allah’ın bu hususta; “(Ey Muhammed) sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir, o yola gelecek olanları daha iyi bilir.”¹⁶ buyurması Mu’tezile’nin hidâyetin doğru yolu gösterme manasına geldiği şeklindeki görüşünün isabetli olmadığını göstermektedir.¹⁷

Yine dalâlet kavramının manası da Mu’tezile’nin öne sürdüğü gibi Allah’ın insanı dâll “sapık” olarak bulması ve ona sapık ismini vermesinden ibaret değildir. Zira “Allah dilediğini sapıklık içinde bırakır, dilediğini doğru yola iletir.”¹⁸ ve “İşte Allah kafirleri böyle saptırır.”¹⁹ ayetlerinde geçen “edalle” fiili saptırdı demek olup ”Sapık adını verdi” demek değildir.²⁰ Eğer dalâlet kula “sapık” demekten ibaret olsaydı bu gibi şeyleri masiyete ve iradeye bağlamanın ve bu manada; “Allah dilediğini dalâlete düşürür” demenin bir manası olmazdı. Ayrıca bu ilahi iradenin devre dışı bırakılması demektir.²¹

¹⁴ Eş’ârî, Makâlât, I, 298.

¹⁵ Bkz: Eş’ârî, *el-İbâne an Usûli’-d-Diyâne*, s. 147-151; Eş’ârî, *Makâlât*, s. 260-261; Bulut, *Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu*, s. 236-238; Bâkılânî, Kâdı Ebû Muhammed b. et-Tayyib, *Kitâbü Temhîdi’l-Evâil ve Telhîsi’-d-Delâil*, s. 336, (Nşr. Richard McCarthy), el-Mektebetü’ş-Şarkiyye, Beyrut, 1957; Bağdâdî, *Usûlu’-d-Din*, s. 77, Mâtürîdî; *Kitabu’t-Tevhid*, s. 366-390, 400-401; Taftazânî, *Şerhu’l-Akâid*, (*Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi*), s. 227-243, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İst. 1991; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, s. 157-158.

¹⁶ Kasas 28/56.

¹⁷ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, s. 157; Cüveynî, Abdulmelik b. Ebi’l-Meâlî İmamı’l-Harameyn, *el-İrşâd*, s. 212, el-Müessesetü Kütübi’s-Sakafiyye, Beyrut, 1985.

¹⁸ Fâtır 35/8.

¹⁹ Mü’min 40/74.

²⁰ Eş’ârî, *el-İbâne an Usûli’-d-Diyâne*, s. 151; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, s. 157; Mâtürîdî, *Kitabu’t-Tevhid*, s. 400-401.

²¹ Taftazânî, *Şerhu’l Akâid*, s. 227; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, s. 157; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 232-233.

Görülüyor ki Mu'tezile "İnsan kendi fiillerinin yaratıcısı" ilkesinden hareketle hidâyeti Allah'ın doğru yolu göstermesi, insanı bu şekilde isimlendirmesi, dalâleti de aynı şekilde insanın dalâlet ile yani sapık olarak adlandırması ve insan için sapıklık hükmünü vermesi şeklinde anlamaktadır.²²

Hidâyet ve dalâlet mevzuunu hem ilahi sıfatların yetkinliği ve şümulü, hem de insanın sorumluluğu açısından ele alıp konuyla ilgili iki zıt görüşü birleştirmek isteyen Ehl-i Sünnet alimleri kullara ait fiiller de dahil olmak üzere kainatta meydana gelen bütün varlık ve olayların bizzat Allah tarafından yaratıldığı temel görüşünden hareketle, hidâyetin yanında dalâletin de Allah'ın iradesi, takdiri ve yaratılmasıyla gerçekleştiği hususunu ilke olarak benimsemişlerdir. Bu temel noktada birleşmekle beraber Ehl-i Sünnet âlimleri farklı sayılabilecek bazı görüşler de ortaya koymuşlardır. Eş'ârîlerin görüşü Cebriyye'ninkine oldukça yakındır.²³ Eş'ârîlere göre insanoğlu hiçbir şey yaratamaz. Allah tek yaratıcıdır. İnsanın gücü eylemleri üzerinde hiçbir etkide bulunmaz. Allah, kendi kulunda güç (kudret) ve seçme (ihtiyar) yaratır. Daha sonra onda, bu şekilde yaratılmış kudret ve ihtiyara denk düşen fiili yaratır. Böylece kulun fiili, başlangıç olarak Allah tarafından yaratılır, fakat kul tarafından "edinilir." Edinme (kesb) ile kastedilen kulun onda daha önce yaratılmış kudret ve ihtiyara yine kulun eylem üzerinde hiçbir etkisi olmaksızın uygun düşmesidir.²⁴

İmam Eş'ârî'ye göre Allah küllî iradesiyle fiilleri yaratır. Kul da cüz'i iradesiyle iktisab eder.²⁵ O halde insan kudreti ile hâlik değil, kâsibtir. Mesela kafir tamamen aciz olduğu için iman edemiyor değil, imanı terk ettiği, onun tersi ile meşgul olduğu için kafirdir. Kesb kulun iradesini bir amele doğru sarf etmesinin neticesidir. İnsan hayırlı bir iş yapmak isterse, Allah o kula o amel için fiil esnasında kudret yaratır ve insan ondan dolayı sevap kazanır. Kul şer isterse, o iş için Allah şer yaratır ve onun neticesinde insan cezalandırılır.²⁶

Eş'ârî'ye göre hidâyet ve dalâlet de Allah'ın bunları insanda yaratmasıyla meydana gelmektedir. Allah'ın kitabı Kur'an ise hidâyete giden yolu gösteren bir kılavuzdur. O halde Kur'an'da Allah'ın kendisi için hidâyet rehberi olduğunu haber verdiği kimseye körlük aracı olması caiz olmadığı gibi kendisinde körlük olan bir kimseye de hidâyet edici olması caiz değildir. Diğer taraftan Allah'ın müminleri imana davet etmesi hidâyet olup İblis'in kafirleri küfre daveti de dalâlettir. Allah'ın bütün insanları hidâyete götürdüğü

²² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 233.

²³ Yavuz, "Dalâlet" md., VIII, 429.

²⁴ Şerif, M. M., *İslâm Düşüncesi Tarihi*, II, 250, İnsan Yay., İst., 1990.

²⁵ Eş'ârî, *Lüm'a fi'r Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, s. 69, Mısır, 1955.

²⁶ Doğan, Lütfî, *Ehl-i Sünnet Kelâmında Eş'ârî Mezhebi*, s. 44, Rüzgarlı Matbaa, Ank., 1961.

görüŖü doğru değildir. Zira Allah Kur'an'da “Allah onunla birçoğunu saptırır ve yine onunla bir çoğunu hidâyete erdirir.”²⁷ buyrulmaktadır.

EŖ'ârî'ye göre eğer Allah bütün insanların hidâyetini dileyseydi “çoğunu” anlamına gelen “kesir” ifadesi yerine “hepsini, bütününü” anlamına gelen “kül” kelimesini kullanırdı. Halbuki ayette gerek hidâyet gerekse dalâlet konusunda “çoğunu” ifadesi yer almaktadır.²⁸ Yine “Allah zalimleri saptırır”²⁹ ayetinde zalimlerin “sapıtılmışlar” olarak isimlendirilmesi ve haklarında dalâletle hüküm verilmesi kastedilmediği açıktır. Zira Arapça'da “falan falanı saptırdı” demek “Onu sapık olarak adlandırdı” demek değildir. Arapça'da böyle bir ifade doğru olmadığı gibi yukarıda geçen ayette Allah'ın zalimleri saptırması onlara isim takmak ve haklarında sapık olmakla hüküm vermek biçiminde değildir.³⁰

Bağdâdî'ye göre Allah'ın kullarına hidâyeti iki Ŗekilde olmaktadır:

1. Hakkı açıklamak, ona davet etmek ve onun üzerine deliller ikame etmek suretiyledir. Bu Ŗekildeki hidâyetin peygamberlere ve Allah'ın dinine davet eden herkese nispet edilmesi sahih olur. Çünkü onlar insanlara hidâyet yolunu gösteren müşhidlerdir. Nitekim Hz. Peygamber hakkında Kur'an'da “Muhakkak ki sen (insanları) dosdoğru yola iletiyorsun”³¹ buyrulmaktadır.

2. Allah'ın kullarının kalplerinde hidâyeti yaratması ve onların da hidâyeti bulmasıdır. Allah Kur'an'da bu durumu Ŗöyle beyan etmiştir. “Allah kimi doğru yola iletirse onun göğsünü İslâm'a açar, kimi de saptırmak isterse onun göğsünü (o kimse) göğe çıkıyormuş gibi dar ve tıkanık yapar.”³² Allah'tan gelen birinci hidâyet bütün mükelleflere şâmildir. İkinci hidâyete gelince bu sadece hidâyete erenlere mahsustur.³³

Bağdâdî'ye göre idlâl, Allah'ın dalâlet ehlinin kalbinde dalâleti yaratmasıdır.³⁴ Ona göre idlâl, Mu'tezile'nin öne sürdüğü gibi “isimlendirme ve hüküm” olsaydı, Hz. Peygamber kafirleri “sapıklar” diye isimlendirdiği ve onların sapıklığına hükmettiği için “Hz.Peygamber, kafirleri saptırdı” demek caiz olurdu. Yine Ŗeytanlar ve kafirler, peygamberleri ve müminleri “sapıklar” diye isimlendirdikleri için “kafirler ve Ŗeytanlar, peygamberleri ve müminleri saptırdı” demek caiz olurdu. Halbuki bunlar caiz değildir.

²⁷ Bakara 2/26.

²⁸ EŖ'ârî, *el-İbâne*, s. 148; Gölcük, Ŗerafettin, *Kelâm Açısından İman ve Fiilleri*, s. 327, Kayıhan Yay., İst., 1979.

²⁹ İbrahim 14/27.

³⁰ EŖ'ârî, *el-ibâne*, s. 149-150; Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, s. 328.

³¹ Ŗûrâ 42/52.

³² En'am 6/125.

³³ Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s. 77. Cüveynî de hidâyetin hususî, davetin ise umumi olduğunu ileri sürmüştür. Bkz: Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 101.

³⁴ Bağdâdî bu konuda En'am 6/125 ve Müddesir 74/31. ayetlerini delil olarak göstermektedir. Bkz. Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s. 77.

Ayrıca idlâl, “dalâlet üzerine cezalandırmak ” manasına olsaydı, hırsızlara ve zinakarlara ceza verenlere “onları saptırdı” demek mümkün olurdu. Halbuki bu mümkün değildir.³⁵

Eş’ârî’nin tespit ettiği prensipleri gerçek bir doktrin sistemine dönüştüren³⁶ Bâkılânî’ye göre hidâyeti ve dalâleti yaratan Allah’tır. Ona göre hidâyet Allah’ın fiillerinden bir fiildir. Allah’ın hidâyeti müminlerin kalplerinin aydınlanması, imana açılması, Allah’ın onlara yardım ve tevkifini esirgememesi şeklinde tezahür etmektedir. Bâkılânî dalâleti, kafirlerin hidâyete erme güçlerinin yok edilmesi olarak görüyor. Allah, kafirlerin dalâletlerini çirkin ve fâsit yaratmakla onları sapıklıkta bırakmaktadır. Bunlar için Allah’ın tevfiği de söz konusu değildir, göğüsleri müminlerdeki gibi açılmamıştır, dardır ve sıkıntılıdır. Şu halde bütün bunlar kafir için dalâlettir.³⁷

İmamü’l Harameyn el-Cüveynî, hidâyeti, imanın yaratılması, idlâl’in de, dalâletin yaratılması manasına olduğunu söyler. Hidâyet konusunda “Allah selamet yurduna (cennete) çağırıyor ve o dilediğini doğru yola iletir.”³⁸ ayetini açıklarken Allah’ın davetinin umumi olduğunu, hidâyetinin ise hususi olup Allah’ın kendi iradesine bağladığını söyleyerek Eş’ârî ile aynı çizgiyi takip ettiği görülmektedir.³⁹

Mâtürîdîler de Eş’ârîler gibi kulların hayır ve şer bütün fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu kabul ederler. Allah kullarda ihtida (doğru yolu bulma) fiili ile dalâlet (sapma) fiilinin yaratıcısıdır. Bu bakımdan hüdâ ve idlâl Allah’tandır.⁴⁰

Ebu Hanife “Allah dilediği kulunu fazlı icabı doğru yola iletir. Dileyeni de adâleti icabı saptırır” demek suretiyle kulların irade-i cüz’iyelerine göre Allah’ın hidâyeti ve dalâleti yarattığını belirtmek istemiştir. Ona göre sapıklığı isteyen kişiye Allah’ın yardım etmemesi adâleti icabı olduğu gibi böyle kimselere yaptıkları kötülüklerden dolayı azap etmesi de adâleti icabıdır. Ebu Hanife’ye göre şeytan mümin kulun kalbinden imanı zorla yok etmez. Ancak kul kendi arzusu ile imanı terk eder. Terkedince de şeytan imanı bu kuldan yok eder.⁴¹

İmam Mâtürîdî’ye göre fiilin Allah’a isnad edilmiş olması, onun insandan nefyedilmesini gerektirmez. Ona göre fiil, Allah ile kul arasında paylaşılmaktadır. Fiiller Allah tarafından yaratılır. Kul ise o fiili dilerse yapar dilerse yapmaz. Buna göre fiil Allah’a izafe edildiği takdirde yaratma, insana izafe edildiği takdirde ise, kesb adını almaktadır. İşte böylece Mâtürîdî bu konu da kuldan tamamen iradeyi selbedip onu bir

³⁵ Bağdâdî, *Usûlu’-d-Din*, s. 77.

³⁶ Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Tarihi*, s. 124, Kitap Dünyası, İst., 2000.

³⁷ Bâkılânî, *Temhid*, s. 335; Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, s. 329-330.

³⁸ Yunus 10/25.

³⁹ Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 191.

⁴⁰ Yüksel, Kur’an’ı Kerim’de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı, s. 96.

⁴¹ Kâri, Allâme Ali b. Sultan, *Şerhu Fıkhi’l-Ekber*, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, s. 87-88, Çağrı Yay. İst., 1992.

robot haline getiren Cebriye ile insanın hür olduğunu Allah'ın onun fiilleri üzerinde herhangi bir müdahale de bulunmasının söz konusu edilemeyeceğini ileri süren Mu'tezile⁴² arasında orta bir yol tutmuş olmaktadır.⁴³

Hidâyetin Allah'ın yaratması sonucu olduğunu kabul eden Mâtürîdî'ye göre kul iradesi doğrultusunda ona ulaşır veya vazgeçer. Buna göre küfrü tercih eden kimseyi Allah hidâyete ulaştırmaz. Böyle bir kişinin hidâyete erişmesinde peygamberin de bir fonksiyonu olmaz. Mâtürîdî bu görüşüyle cebir anlayışı karşıtı bir vurguda bulunmaktadır. Zira o "hür irade" prensibine büyük önem vermektedir. Buna göre Allah'ın müdahale etmemesi bireysel özgürlüğün bir sonucudur.⁴⁴

Mâtürîdî'ye göre iki çeşit hidâyet vardır:

1. Doğruyu bulmak, doğrunun içinde olmak manasına hidâyettir ki bu sadece peygamberlere ve müminlere mahsustur.

2. Doğruyu görüp bilmek manasına hidâyettir ki bu manadaki hidâyette Müslüman olan ile Müslüman olmayan müşterek durumdadır.⁴⁵

Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile Allah'a nispet edilen idlâl kavramını "sapık" diye isimlendirme şeklinde yorumlamışlarsa da bu isabetsizdir. Çünkü idlâl kavramı başkasına da nispet edilmekte fakat bu yorum onun hakkında yapılmamaktadır. Bir de kişiyi "dâll" diye isimlendirmede istiğna ve hükümlanlıkla nitelemeyi gerektirecek kayda değer bir hikmet yoktur. Mesela şu ayette olduğu gibi "Allah dilediği kimseyi saptırır, dilediğini de doğru yola iletir."⁴⁶ Buradaki beyan güç ve iktidar konumunda bulunmaktadır.⁴⁷

Şu halde Mâtürîdî'ye göre idlâl hidâyet gibi ilahi bir fiildir. İlahi fiilin anlamı ise Allah'ın her şeyi layık olduğu şekilde yaratmasıdır. Bu yaratma kul için lütuf (hidâyet) çerçevesinde de olabilir. Bu sebeple dalâlet ilahi adaletin gereği olarak vücut bulmaktadır. Dalâlete düşürmenin manası ise gönüllerin hidâyete karşı daraltılması ve iman ile itaatın meşakkatli gösterilmesinden ibarettir. Sonuç olarak dalâlet kulun onu dilemesiyle hasıl olmaktadır.⁴⁸

⁴² Mu'tezile'nin öne sürdüğü gibi fiillerin mutlak manada kula nispeti kabul edildiği takdirde Allah'ın idlâli, hidâyeti, koruması, in'amı (nimet vermesi), kalbi mühürlemesi, kolaylaştırması, kişinin kalbini genişletmesi ve daraltması gibi hallerin varlığını izah etmesi imkansızlaşmaktadır. Bkz. M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti Ve İmam Mâtürîdî*, s. 205, Marmara Ün. İFAV. Yay., İst., 1984.

⁴³ Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 281, 292; Işık, Kemal, *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde İman Allah ve Peygamber Anlayışı*, s. 91.

⁴⁴ Biçer, Ramazan, *Mâtürîdî'ye Göre Hidâyete Engel Olan Beşeri Zaaflar ve Tezahürleri*, s.42-43, *Cumhuriyet Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt, VIII, Sivas, 2004.

⁴⁵ Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, s. 320.

⁴⁶ En'am 6/39.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 400-401.

⁴⁸ Yavuz, "Dalâlet" md. *DİA.*, VIII, 430.

Mâtürîdî'nin üzerinde ısrarla durduğu nokta; hidâyete ve dalâlete sevk etmek fiili Allah'a nispet edildiği fakat bunun kulların ihtiyarlarına bağlı olarak tecelli ettiği ve ezelde ilm-i ilahi tarafından bilindiği meselesidir.⁴⁹

Hidâyet ve dalâletin Allah'tan olduğunu ifade eden Ebu'l-Berekât en-Nesefî konunun kulun fiilleri ile ilgili olduğunu belirterek, bu konudaki görüşlerini büyük ölçüde polemige girdiği Mu'tezile'nin görüşlerini reddetmek düşüncesiyle ortaya koymuştur. Nesefî, hidâyeti "hidâyet fiilin"; dalâleti de "dalâlet fiilin" insanda yaratılması olarak tanımlar. Nesefî'ye göre insanın hidâyete ermesi veya dalâlete düşmesi icbar ile olmayıp kendi iradesine bağlıdır. Allah, insanlardan hidâyete erdireceklerini bildiklerini hidâyete erdirir veya Allah hidâyeti dalâletten ayırmışken, onlar dalâleti hidâyete tercih etmişlerdir. Emrolunduklarının aksiyale amel etmişlerdir. "Allah dileyseydi elbette onları hidâyete üzerinde toplayıp birleştirdi."⁵⁰ ayeti, Allah'ın hidâyeti onlara tercih edecek hale getirdiğini, ancak onların küfrü tercih ettiklerini bildirdiğinden dolayı onlar için hidâyeti yaratmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Nesefî görüşünü, hidâyetin umumi olduğu, bu nedenle de kafirlerin hidâyete çağrıldığı ancak onların kendi istekleriyle hidâyete gelmedikleri şeklinde netleştirmektedir. Şu halde, Allah hidâyeti dilediğine verir. Şayet bunu kul ihtiyar ederse, hidâyete erer. Ancak Allah bu hidâyeti onlardan küfrü tercih edeceklerini bildiklerine vermemektedir.⁵¹

Nureddin es-Sâbûnî de hidâyete erdirme, dalâlete düşürme fiillerinin mücerred olarak yaratılmasının Allah'a ait olduğunu, hidâyetin peygamberlere ve kitaplara nispetinin ise mecaz olup ancak bunların sebep olduklarını ifade etmiştir.⁵² Yine ona göre idlâl da kul sapıklığı ihtiyar ettiği takdirde, Allah'ın onu kulda meydana getirmesi bakımından Allah'a nispet edildiği gibi sapıklığa sebep olma ve ona davet etme münasebetiyle şeytana ve putlara da nispet edilmiştir.⁵³

Müteahhir dönem alimlerinden İzmirli İsmail Hakkı, hidâyete ve dalâlet konusunda şöyle demektedir. "Cenab-ı Hakkın dilediğine hidâyete, dilediğine dalâlet yaratması caizdir. Allah'tan başka insanları hidâyete ve saadete veya dalâlet ve şekavete düşürecek hakiki bir fail yoktur. Bu fiillerin ikisi de Allah'a ait fiillerdir. Hidâyete ve dalâletin diğer varlıklara nispet edilmesi mecazidir. Hakiki manada hidâyete veya dalâlete düşüren (hâdî ve mudill) Allah'tır. Ancak şurası kabul edilmelidir ki Cenab-ı Hakkın bir kuluna dalâlet ve şekaveti

⁴⁹ Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, s. 320.

⁵⁰ En'am 6/35.

⁵¹ Yeşilyurt, Temel, *Ebu'l-Berakât en-Nesefî ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, s. 273-275, Kubbealtı Yay., Malatya, 2000.

⁵² Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, s. 157, Peygamber ve Kur'an'ın hidâyete sebep olmalarıyla ilgili ayetler için Bkz. Sûrâ 42/52; İsrâ 17/9.

⁵³ Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, s. 158, Şeytan ve Putların dalâlete sebep olmalarıyla ilgili ayetler için Bkz. Nisa 4/119; İbrahim 14/36.

yaratması, o kulun ihtiyarını ve tercihini kötü bir şekilde yapmasından ve irade-i cüz'iyesini kötüye kullanmasından ileri gelmektedir. Yoksa insan kendi kabiliyetiyle dalâlet ve şekaveti tercih etmedikçe, ilahi irade ve kudret onu delalet ve şekavet yoluna cebren sevk etmez. Bu konuda cebir ve zorlama bahis konusu değildir.”⁵⁴

Görülüyor ki Mâtürîdî alimleri hidâyet ve dalâleti cebir görüşüne düşmeden Allah'ın irade, ilim ve yaratma sıfatları çerçevesinde açıklamakla birlikte, insanın sorumluluğunu daha makul bir temele dayandırmak amacıyla hidâyete erdirmeye ve dalâlete düşürmedeki asıl rolü insanın tercihine bağlamak suretiyle gayet makul görüşler serdetmişlerdir.⁵⁵ Buna göre bir fiil aynı yönden hem Allah'a hem de başkasına izafe edilemez. Fiilin Allah'a izafe edilmesi yaratma, meydana getirme açısındandır. Kula nispeti ise tercih etme, ihtiyar açısındanadır.⁵⁶

⁵⁴ İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlmi Kelâm, s. 326, Umran Yay. Ank., 1981. Benzer görüşleri Elmalılı Hamdi Yazır da ileri sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 167,168; IV, 2982-2983; Eser Nşr., İst., 1982.

⁵⁵ Yavuz, “Dalâlet” md., *DİA.*, VIII, 430.

⁵⁶ Sâbûnî, *Mâtürîdîye Akâidi*, s. 158.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZALİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE KELÂM İLMİNDEKİ YERİ

A. GAZALİ'NİN HAYATI

1. Gazâlî Döneminde İslâm Dünyasının Siyasî ve Kültürel Durumu

Gazâlî İslâm dünyasının, siyasî birliğini nispeten kaybettiği bir dönemde yaşamıştır. Gazâlî'nin doğduğu sıralarda Endülüs Emevî Halifeliği yıkılmış (M.1031), onun yerini İslâm Dünyası'nın merkezî kısmında bağımsız daha küçük boyutlu bir çok devlet almıştı. Gazâlî'nin bir bilgin olarak şöhretinin zirvesinde olduğu ve Bağdat Nizamiye Medresesi'ndeki görevine devam ettiği yıllarda ise Murabıtlar Devleti'nin hükümdarı Yusuf b. Taşfin (ö. 500/1106) tarafından Endülüs'ün birliği yeniden sağlanmıştı. (M. 1094)⁵⁷

Gazâlî zamanındaki siyasî bölünmüşlük tablosunun önemli bir parçası da Mısır'daki Fatımîler Devleti (297-567/909-1171) idi. Bu devletin özelliği, siyasî bölünmeyi de temsil etmesiydi. Şiîliğin İsmailîlik kolunun siyasî alandaki yansıması olan Fatımîler, hem Abbasîler karşısında halifelik iddiasıyla yer almakta hem de Şiî inancın korunması ve yayılması için çalışmaktaydılar.⁵⁸

Hicrî beşinci yüzyılda Abbasî halifelerin nüfuzu azalmış, buna karşılık Selçuklu sultanlarının nüfuzu artmıştı. Bununla beraber Selçuklu Devleti'nin kurucusu sayılan Tuğrul Bey, devrin halifesi Kaim Biemrillah ile iyi geçinmek ve hatta kendi saltanatını halifenin manevi nüfuzuyla kuvvetlendirmek istemiş, bunun için de Bağdat'a gelerek halifenin elini öpmüştür. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Alparslan (ö. 465/1072) Selçukluların idaresini ele geçirmiştir.⁵⁹ Sultan Alparslan birçok akınlar yapmış, Gürcistan'ı istilâ etmiş ve Bizans İmparatorunu yenmişti. Nizamü'l-Mülk'ü (ö. 485/1092) vezarete getirerek devlet işlerinin düzenli yönetilmesini sağlayan da Alparslan olmuştur. Alparslan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Melikşah (ö. 485/1092) bu fetihlere devam etmiş, merkezi İsfahan olan Büyük Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti, Anadolu'dan Yemen'e ve Yemen'den Türkistan'a kadar uzanmıştır.⁶⁰ Onun zamanında da Nizamü'l-Mülk vezirliğe devam ederek ilme değer vermiş ve bilginleri korumuştur.⁶¹

⁵⁷ Orman, Sabri, *Gazâlî*, s. 16, İnsan Yay., İst., 1986.

⁵⁸ Orman, *Gazâlî*, s. 17.

⁵⁹ Çubukçu, İ. Agah, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 12, AÜİF Yay., Ank., 1989.

⁶⁰ Çubukçu, *Gazzâlî ve Batınîlik*, s. 3, Resimli Posta Matbaası, Ank., 1964.

⁶¹ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 12.

Selçuklu Devleti'nin gelişmesiyle Gazâlî'nin hayatı adeta iç içedir. Onun doğduğu, çocukluğunu geçirdiği yerler bu devletin toprakları üzerinde olduğu gibi, öğrenim gördüğü ve görev yaptığı kurumlar da bu devlete ait kurumlardı.⁶²

Gazâlî zamanında siyasî bakımdan İslâm'a karşı olan başlıca iki güç vardı: Birincisi Batınîler, ikincisi Haçlı Seferleri'dir. Batınîlik hicrî ikinci yüzyılda kurulup teşkilatlanmış, daha sonra da Mısır'daki Fatımîler tarafından benimsenmişti. Batınîler Abbasîlerin saltanatına ve Selçukluların hakimiyetine son verip İslâm ülkelerini ele geçirmek istiyorlardı. Bunun için de özel bir teşkilat kurmuşlar ve cahil halkı mezheplerine davet etmeğe başlamışlardı. Diledikleri din ve devlet büyüklerini gizlice fedailer vasıtasıyla öldürüyorlardı.⁶³ Nitekim 485/1092'de vezir Nizamü'l-Mülk, 492/1098'de Ebu'l-Kasım b. İmamü'l-Harameyn, 500/1106'da Sultan Sencer'in veziri Fahu'l-Mülk bu fedailer tarafından öldürülmüştü.⁶⁴

Batınîler, İslâm'da her şeyin zahirî manasının yanında bir de batınî manasının olduğunu ileri sürmüşlerdir. Siyasî manada halifelik hakkının Hz. Ali soyundan gelen imamlara ait olduğunu savunmuşlardır. Filozof İbn Meymûn, şair ve astronom Ömer Hayyam ve Hasan Sabbah⁶⁵ en tanınmış Batınîlerdir.⁶⁶ Gazâlî Batınîlerin tezlerini çürütmek için bir çok eser yazarak onlarla mücadele etmiştir.⁶⁷

Bu devrin diğer önemli olayı da Haçlı Seferleri'dir. Hristiyanların tertipleedikleri bu seferler Gazâlî'nin ölümünden önce başlamıştı. Bu seferi tertipleyenler, Batınîlerden ve Nusayrîlerden⁶⁸ yardım görerek 491/1097'de Antakya'yı ve 492/1098'de Kudüs'ü zaptettiler.⁶⁹ Kudüs'te şehrin ortasında 60.000'den fazla müslümanı öldürmüşlerdir.⁷⁰

Gazâlî'nin yaşadığı dönemdeki ilmî, fikrî ve kültürel duruma gelince; o sıralarda biri büyük ölçüde Yunan kültürü ve düşüncesini temsil eden felsefe, diğeri fıkıh, kelâm ve tefsir gibi geleneksel İslâmî ilimler olmak üzere iki ana öğretim sistemi vardı. Her biri

⁶² Orman, *Gazâlî*, s. 20.

⁶³ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 12-13.

⁶⁴ Çağatay, Neşet, Çubukçu, İ. Agah, *İslâm Mezhepleri Tarihi I*, s. 72, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ank., 1965.

⁶⁵ Hasan Sabbah ve Batınîlik hakkında bilgi için bkz. Avni İlhan, "Bâtuniye" md., *DİA.*, V, 190-194. İst., 1992; Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabah" md., *DİA.*, XVI, 347-350, İst., 1997; Çağatay-Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi I*, s.69-74.

⁶⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, III, 482-483, Çağ Yay., İst., Çağatay-Çubukçu, *Gazzâlî ve Batınîlik*, s. 29-30.

⁶⁷ Bunlardan en önemlisi Bağdat'tan ayrılmadan önce (488/1095) yazdığı *Fedâ'ihu'l-Bâtuniyye*'dir. Bkz. H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî" md., *DİA.*, XIII, 520, İst., 1996.

⁶⁸ Nusayrîler Batınî sayılmaktadır. Tarihte bilhassa Suriye'nin sahil kısmında faaliyet göstermişlerdir. Bunlar Ali b. Ebu Talib'in Allah olduğuna inanmaktadırlar. Onlara göre din, Ali'nin Allah, Muhammed'in hicap ve Selman-ı Farisi'nin bab olduğunu bilmekten ibarettir. İnançlarından da anlaşıldığı üzere Nusayrîye sapık bir fırkadır. Bugün memleketimizin Adana, Mersin ve Hatay illerinde çok az miktarda Nusayrî bulunduğu söylenmektedir. Bkz. İ. Agah Çubukçu, *Makaleler*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ank., 1984.

⁶⁹ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 12-13.

⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Büyük İslâm Tarihi), Çev. Mehmet Keskin, XII, 305, Çağrı Yay., İst., 1995.

İslâm toplumunun fikrî temelini sağlama iddiasında ve bu hususta diğerleriyle rekabet halinde olan bu iki sistem veya ekol, hemen hemen birbirleriyle hiçbir alışverişte bulunmadan o zamana kadar sürüp gelmişlerdi. İslâmî ilimler alanında bir çok değerli âlimler yetişmiş olmasına rağmen, özellikle fıkıh ve kelâmın hayatî realitelerden koparak çok ince ayrıntılara saplanıp kaldıkları ve canlılıklarını kaybettikleri görülmektedir.⁷¹ Bağdat'ta, Nişabur'da ve daha başka yerlerde kurulan Nizamiye Medreseleri, Fatımîler karşısında Ehl-i sünnetin görüşlerini koruma görevini yapıyorlardı. Fırkaların özellikle Batınîlerin çoğaldığı bir devirde bu müesseseler kültürel ve siyasal bakımdan çok faydalı oluyordu.⁷²

Bununla beraber çeşitli mezhepler arasında çekişme ve kavga dinmiyordu. Bu çekişmelerde her mezhebin salıklarının kendi mezhepleri için aşırı taassuba kapılmalarının tesiri büyüktür. Bu yüzden doğan çekişmeler bazen bir savaş halini alıyordu. Nitekim hicrî 443, 445, 478, 481, 482 ve 486 yıllarında Rafizîlerle Sünnîler arasında çeşitli savaşlar meydana gelmiş ve birçok insan öldürülmüştür.⁷³ Yine Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin 469/1076 yılında Bağdat Nizamiye Medresesi'nde Eş'arî mezhebini övmesi üzerine Hanbelîler Nizamiye Medresesi'nin bulunduğu sokağa saldırıp birçok kişiyi öldürmüşlerdir.⁷⁴ 488/1095 yılında Şafîîlerle Hanefîler de Kerramiye'ye karşı ittifak kurarak, bu mezhepten birçok kişiyi öldürmüşlerdir.⁷⁵

Gazâlî kendi dönemindeki halkın inancının yaygın surette zayıflamasını ve durgunlaşmasını dört sebebe dayandırmaktadır. Gazâlî döneminin dinî ve kültürel yapısını anlamamıza yarar sağlayacağı için bu sebeplerden kısaca bahsetmemiz yerinde olacaktır.

Bu sebeplerden ilki olan Batınîler hakkında daha önce kısaca bilgi vermiştik. Gazâlî ikinci olarak felsefecileri zikretmektedir. Felsefecileri genel olarak ilahiyatçılar, tabiatçılar ve dehrîler olarak üçe ayıran Gazâlî, dehrîlerin Allah'ın varlığını inkâr ettiklerini, tabiatçıların Allah'a inanmakla beraber ahireti inkâr ettiklerini söylemektedir. Gazâlî Aristo'ya uyan İlahiyatçıların felsefelerinin bir kısmının küfrü, bir kısmının bid'atçılığı gerektirdiğini, bir kısmının ise inkâr edilemeyen gerçekler olduğunu söylemektedir.⁷⁶

Gazâlî çağındaki mutasavvıflara gelince: Bu dönemde tasavvuf cereyanı yaygın bir hale gelmiş, adeta moda halini almıştır. Bununla beraber bütün sûfiler tasavvufu aynı

⁷¹ Orman, *Gazâlî*, s. 23.

⁷² Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s.13.

⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 160, 163, 259, 270, 286.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*, Çev. Abdülkerim Özaydın, X, 102, Bahar Yay., İst., 1991.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 211.

⁷⁶ Gazâlî, *el-Münkizü mine'd-Dalâl*, Haz. Abdulhalim Mahmud, Çev. Salih Uçan, s. 110-112, Kitap Dünyası Nşr, İst., 1984.

şekilde anlamıyorlardı. Bazıları farz olan ibadetlerde gevşeklik gösteriyorlar ve bunun yerine nafile ibadetler yapıyorlardı. Bazıları ise şehvete ve ibahaya⁷⁷ dalıyor ve nefsinin öldürdüğünü sanıyordu. Diğer bir kısmı ise ittihad'a⁷⁸, vusul'a⁷⁹ yahut hulûl'a⁸⁰ inanıyorlardı.⁸¹

Halkın inançlarının zayıflamasının dördüncü sebebi, Gazâlî'ye göre ilim adamlarıdır. Vaizler, ilmî gerçeklerden ziyade hikâyelerden, şiirlerden ve nükteli sözlerden bahsediyorlardı. Büyük şeyhlerden hâdîs dinlediklerini ve sağlam senetlere sahip olduklarını iddia eden muhaddisler gerçekte hâdîs ilminin kurallarına riayet etmiyorlardı. Kelâmcılar ise genel olarak, sapıklık yolunu tutanlar ve doğru yolda olanlar diye iki grup halinde idiler. Doğru yolda olan kelâmcılar da görevlerini hakkıyla yapamıyorlardı.⁸²

2. Gazâlî'nin Doğumu, Çocukluğu ve Öğrenim Dönemi

“İslam'ın delili ya da kanıtı” anlamına gelen “Hüccetü'l-İslam” lakabıyla ünlü, Eş'ârî kelâmcısı, Şafiî fakihî, mutasavvîf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü⁸³ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- Gazâlî⁸⁴ 450/M.1058 yılında Horasan'ın Tûs vilayetinin Taberan şehrinde doğdu. “Ebu Hamid” yani “Hamid'in babası” künyesini taşımakla beraber erkek evladı yoktur ve nesli kızları vasıtasıyla devam etmiştir. Ailesi hakkında pek fazla bilgi yoktur. Ebu'l-Futuh Ahmed el- Gazâlî adında âlim ve mutasavvîf bir kardeşi ile birkaç kız kardeşi; ayrıca 1043 yılında vefat etmiş olup Tûs'un bilginleri arasında yer alan yine kendisi gibi Ebu Hamid el-Gazâlî isimli bir amcası olduğu bilinmektedir. Babası Muhammed, eğirdiği yünleri dükkânda satarak geçimini sağlayan esnaftan bir kimse idi.⁸⁵ Camilerde ücretsiz verilen derslere

⁷⁷ Kanunların, dini emirlerin ve ahlak kurallarının bağlayıcılığını kabul etmeyip her şeyi mübah görmek. Bu grupta da İbâhiyye adı verilmektedir. Bkz. Hasan Onat, “İbâhiyye” md., *DİA.*, XIX, 252-253, İst., 1999.

⁷⁸ Allah'ın bir kısım varlıklarla hulûl ederek onlarla birleşmesi. Kürşat Demirci, “Hulûl” md., *DİA.*, XVIII, 340-341, İst., 1998.

⁷⁹ Erişmek, ermek, varmak ve ulaşmak anlamlarına gelir. Tasavvufta Allah'a ulaşarak O'nunla birlikte olma hali. Aynı hal vasl ve visal, kelimeleriyle de anlatılır. Vuslat halini gerçekleştiren mutasavvîfa vâsıl ya da vâsıl-ı Hak denir. Vuslat halinin tersi de hicran, firkat, firak, fasl, infsal ve inkıta kelimeleriyle dile getirilir.

⁸⁰ İlâhî zatın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamına gelen bir terimdir. Bkz: Demirci, “Hulûl” md., *DİA.*, XVIII, 340-341.

⁸¹ Çubukçu, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, s. 78, AÜİF Yay., Ank., 1983.

⁸² Çubukçu, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, s. 69-70-71.

⁸³ Çağrıci, Mustafa, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, 489, İst., 1996.

⁸⁴ “Gazzal” yün eğirici, iplikçi demektir. Bazıları baba mesleğine nispeten ona Gazzâlî denildiğini söylerken, bazıları da Gazâlî adlı köyde doğduğu için Gazâlî ismini kullanmışlardır. Bkz. Ubeydullah Küçük, *İhyâu 'Ulûmi'd-Din*, Önsöz, I, 10, Bedir Yay., İst., 1974; Mustafa Çağrıci, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, 489.

⁸⁵ Orman, *Gazâlî*, s. 31; Watt'a göre Gazâlî'nin babasının bir yün eğirip satıcısı olduğu yolundaki iddia reddedilmelidir. Çünkü bu iddia, Gazâlî adının yazılışından ve menşinden kaynaklanmaktadır. Bununla

devam etmek suretiyle elde edilebilen dikkate değer bir Kur'an ve hâdîs bilgisine dayanan, sıradan Müslümanların saf takvasına sahip bir kişi olarak nitelendirilebilir.⁸⁶ Kendisi okuyup yazmayla uğraşamamıştı. Ölümü yaklaşınca Muhammed ve Ahmed isimlerindeki iki oğlunu iyiliksever sūfî arkadaşlarından birine emanet etmiş ve bizzat kendisi nail olamadığı şeye oğullarında ulaşmak istediğini vasiyet etmişti. Bu iyiliksever zât,⁸⁷ Gazâlî ve kardeşinin eğitim ve öğretimi için babalarının bıraktığı küçük miras bitinceye kadar uğraşmış, daha sonra bakımlarını üstlenebilecek durumda olmadığı için kendilerine bir medreseye intisap etmelerini tavsiye etmişti.⁸⁸

İki kardeş bu iyiliksever sūfînin söylediklerini yaptılar. Gazâlî bu şartlar altında medreseye kaydoluşu mevzuunda daha sonra şöyle demiştir: “Medreseye girişim sırf Allah rızası için ilim tahsili olmayıp maişetimi temin ile alakalı olduğu halde Cenab-ı Hak sadece lütuf ve kereminin bir eseri olarak beni yüce rızasını tahsile muvaffak kıldı.”⁸⁹

İleri düzeydeki ilk öğrenime 465/1073'te Ahmed b. Muhammed er-Razekani adlı âlimden fıkıh dersleri alarak Tûs'ta başlayan Gazâlî daha sonra Cürcan'a giderek burada İsmâilî⁹⁰ denilen bir zâtın öğrencisi oldu. Es'ad el-Meyheni adlı bir dostunun kendisinden naklen anlattığına göre Gazâlî beş yıl süren bu Cürcan'daki öğreniminden sonra bir kabile içinde Tûs'a dönerken soyguncular tarafından yolları kesilir ve her şeyleri alınır. Gazâlî eşkıyanın peşine düşer ve reislerinden hiç olmazsa ders notlarının geri verilmesini ister. Cürcan'a sırf o notlardaki bilgileri edinmek için gittiğini söyler. Eşkıya reisi, bilgileri hafızasına yerleştirmek yerine kağıtlarda bırakmasından dolayı onunla alay eder, notlarını da geri verir. Bu eleştiriyi Allah'ın bir ikazı sayan Gazâlî üç yıl içinde notların tamamını ezberlediğini belirtir.⁹¹

Gazâlî Tûs'a döndükten üç yıl sonra İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meali el-Cüveynî'nin (ö.1085) derslerine devam etmek üzere Nişabur'a gitmiştir. 1077'den İmamü'l-Harameyn'in 1085'te vefatına kadar bu zâtın Nişabur Nizamiye Medresesi'ndeki derslerine devam etmiş ve onun en gözde üç öğrencisi arasında yer almıştır.⁹²

beraber Gazâlî'nin babasının fakir bir kimse olduğu kabul edilebilir. W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın*, s. 15, Çev. Hanifi Özcan, D.E.Ü. Yay, İzmir, 1989.

⁸⁶ Watt, *Müslüman Aydın*, s. 16.

⁸⁷ Bu zâtın adı Yusuf Nessac'dır. Bkz. İ. Agah Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphecilik*, s. 60, AÜİF Yay., Ank., 1989.

⁸⁸ Orman, *Gazâlî*, s. 31; Ayrıca bkz. Ahmed Davutoğlu, İhyâ, Takdim yazısı, I, 1; Süleyman Dünya, *İmam Gazâlî ve İman-Küfür Sınırı*, s. 8-9, Çev. Ahmet Turan Arslan, Risale Yay., İst., 1992.

⁸⁹ Küçük, *İhyâ*, Önsöz, I, 12.

⁹⁰ Bu zâtın kim olduğu hakkında farklı görüşler vardır. Bkz. Çağrı, “Gazâlî” md., *DİA.*, XIII, 490; Bazı kaynaklarda bu zât Ebu Nasr el-İsmailî olarak gösterilmiştir. Bkz. M.M. Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Mustafa Armağan, II, 205, İnsan Yay., İst., 1990; Kasım Kufralı, “Gazzâlî” md., *İA.*, IV, 748, MEB. Basımevi, İst., 1964; Ancak bu zât H. 405 yılında ölmüştür. Doğrusu Ebu'l-Kasım el-İsmailî'dir. Bkz. İ. Agah Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 60, 146 nolu dipnot.

⁹¹ Çağrı, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, 490.

⁹² Küçük, *İhyâ*, Önsöz, I, 13; Kufralı, “Gazzâlî” md., *İA.*, IV, 748.

Gazâlî burada fıkıh, cedel, usul-u fikh, usulu'd-din, mantık gibi ilim dallarında uzmanlaştı. Ayrıca hikmet ve felsefe okudu. Bu ilim dallarının ne demek istediğini anlayacak ve onların görüşlerine karşı çıkanların iddialarını çürütecek dereceye vardı. Bu yüzden hocası İmamü'l-Harameyn ona Bahru'l-Muhît "Engin Deniz" adını takmıştı.⁹³ İmamü'l-Harameyn'in, ilimde kendisini geçen bu talebesini kışkırdığı yazılsa da⁹⁴ onun gibi olgun ve faziletli bir âlimden böyle bir şey beklenemez. Kaldı ki, bu zât talebesi Gazâlî'yi övmüş ve kendisiyle iftihar etmiştir.⁹⁵

Gazâlî'nin tasavvufî kişiliğinin oluşma döneminin başlangıcını tespit bakımından önemli bir nokta da onun Nişabur'daki öğrenimi sırasında, Kuşeyri'nin öğrencilerinden olup Tûs ve Nişabur sûfilerinin meşhurlarından biri haline gelen Ebu Ali el-Farmedi'den öğrenim görmesidir. Onun bu dönemde tasavvufa duyduğu ilgi Farmedi ile görüşmeleriyle sınırlı kalmış, Farmedi'nin 477/1084'de vefatı üzerine Gazâlî kelâm ve felsefe gibi alanlarla meşgul olmayı sürdürmüştür.⁹⁶

İmamü'l-Harameyn'in vefatı üzerine Gazâlî Nişabur'da daha fazla kalmayıp, yirmi yedi yaşlarındayken ünlü vezir Nizamü'l-Mülk'ün yanına gitmiştir.⁹⁷ Onun bu makama gitmeye karar vermesinde, devletin imkânlarını ilim erbabına cömertçe sunan, kültürlü vezirin himayesini kazanma ve oradaki geniş imkânlardan yararlanma düşüncesinin etkili olduğunda şüphe yoktur. Ayrıca Gazâlî, oradaki seçkin âlimlerle tanışarak onlardan istifade etmeyi de düşünmüş olabilir. Büyük bir devlet ve siyaset adamı olan Nizamü'l-Mülk, ilmini ve zekâsını keşfettiği Gazâlî'yi saygıyla karşılamıştır. Gazâlî, onun yanında kaldığı altı yıl boyunca, iyi yetişmiş ilim ve fikir ehlinde faydalanma, yaptığı ilmî müzakere ve tartışmalarla başarısını ve ününü arttırma imkânı bulmuştur.⁹⁸ Hatta Nizamü'l-Mülk, onun bu başarısını değerlendirerek ona "Zeynü'd-Din" (Dinin Süsü) ünvanını vermiştir.⁹⁹ Nizamü'l-Mülk'ün ilmî müşaviri ve baş hukukçusu olarak çalışan Gazâlî, devrinin devlet idaresi ve siyasi problemleri hakkında da bilgi sahibi olmuştur.¹⁰⁰

3. Gazâlî'nin Müderrislik Dönemi

Gazâlî 484/1091'de henüz otuz üç yaşlarındayken, Nizamü'l-Mülk tarafından o dönemin belki de en önemli ilmî payesi olan ünlü Bağdat Nizamiye Medresesi'nin baş

⁹³ Gazâlî, *el-Münkız*, s.16.

⁹⁴ Dünya, Süleyman, *İmâm Gazâlî ve İman-Küfür Sınırı*, s.18; Kufralı, "Gazzâlî" md., *İA.*, IV, 748.

⁹⁵ Küçük, *İhyâ*, Önsöz, I, 13; Çağrııcı, Mustafa, *Gazâlî'ye Göre İslâm Ahlakı*, s. 51.

⁹⁶ Çağrııcı, "Gazzâlî" md., *DİA.*, XIII, 490-491.

⁹⁷ Orman, *Gazâlî*, s. 32; Gazâlî, *el-Münkız*, s.16.

⁹⁸ Çağrııcı, "Gazzâlî" md., *DİA.*, XIII, 491.

⁹⁹ Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphecilik*, s. 61.

¹⁰⁰ Orman, *Gazâlî*, s. 32.

müdürlüğüne tayin edilmiştir.¹⁰¹ Gazâlî Bağdat'ta müdürlük göreviyle beraber siyasi meselelerle de ilgilenmek zorunda kalmıştır. Dönemin halifesi el-Mustazhir Billah ile dönemin sultanı Melikşah'a hizmet ederek, aralarındaki büyük meselelerde elçilik bile yapmıştır. Halife el-Mustazhir'in isteği üzerine, o sıralarda süratle yayılan ve İslâm dünyası için büyük tehlike teşkil eden Batınîlerin delillerini çürütmek için eserler kaleme almıştır. Aynı zamanda devrin itaate lâyık imamının el-Mustazhir olduğunu ispata çalışmıştır.¹⁰² Bağdat'ta derse başlayan Gazâlî'nin bundan sonraki hayatı, parlak başarılarla dolu geçmiştir. Diğer meziyetlerine güzel konuşması da eklenince halk tarafından da çok beğenilmiş ve ünü her tarafa yayılmıştır. Gazâlî bu dönemde üç yüz talebeye ders vermenin yanı sıra, vaaz, fetva ve telif işleriyle de uğraşmıştır.¹⁰³

Gazâlî'nin Bağdat Nizamiye Medresesi'ne tayinin üzerinden yaklaşık olarak bir sene geçmişken, Nizamü'l-Mülk bir Batınî fedaisi tarafından öldürülmüş, bir ay kadar sonra da Selçuklu Sultanı Melikşah zehirlenerek öldürülmüştü. Gazâlî gibi önde gelen bir şahsiyetin bu olaylardan etkilenmemesine imkân yoktu.¹⁰⁴ Bizzat kendisinin anlattığına göre, daha gençliğinin ilk devirlerinde ruh dünyasında ortaya çıkan tedirginlik, şüphencilik ve "hakikati arama" iştiağı¹⁰⁵ bu olaylarla iyice gün yüzüne çıkmış ve onu Bağdat'ın malum kültür atmosferi içindeki her türlü dinî ve fikrî akımlarla temas haline getirmiştir.¹⁰⁶

Gazâlî "hakikati arama" yolculuğunda ilk olarak kelâmcıların görüşlerini incelemiş, ancak onlar kendisini tatmin etmemiştir.¹⁰⁷ Daha sonra felsefe üzerinde incelemeler yapan Gazâlî, bu ilmi, herhangi bir üstattan ders almak suretiyle değil, Bağdat'ta müdürlük yaparken kendi kendine felsefecilerin kitaplarını okuyarak, iki seneden az bir zamanda elde etmiştir. İki senelik felsefe tahsilinden sonra Gazâlî, bir sene kadar bu hususta öğrendiklerini tekrarlamak ve onlar üzerinde düşünmekle meşgul olmuştur.¹⁰⁸ Gazâlî özellikle Farabî ve İbn Sina gibi filozofların eserlerini okuyarak felsefe üzerine *Makasidu'l-Felâsife* adlı eserini yazmıştır. Gazâlî'nin kendi kanaatlarını açıklamaksızın sadece filozofların fikirlerini beyan ettiği bu eser¹⁰⁹, aynı zamanda onun daha sonra felsefe üzerine yapacağı eleştiriler için bir ön çalışma niteliğindedir. Nitekim daha sonra Gazâlî, felsefeye yönelttiği tenkitleri *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinde kaleme almıştır.¹¹⁰

¹⁰¹ Küçük, *İhyâ*, Önsöz, I, 20; Mustafa Çağrı, "Gazzâlî" md., *DİA.*, XIII, 491.

¹⁰² Çubukçu, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, s. 81.

¹⁰³ Orman, *Gazzâlî*, s. 33.

¹⁰⁴ Orman, *Gazzâlî*, s. 33.

¹⁰⁵ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı*, s. 52.

¹⁰⁶ Orman, *Gazzâlî*, s. 34.

¹⁰⁷ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 19.

¹⁰⁸ Çubukçu, *Gazzâlî ve Batınîlik*, s. 16.

¹⁰⁹ Çubukçu, *Gazzâlî ve Batınîlik*, s. 17.

¹¹⁰ Boer. T. J. De, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, s. 189-190, Çev. Yaşar Kutluay, Anka Yay., İst., 2001.

Gazâlî o dönemin yaygın mezheplerinden olan Batınîyye (Talimiyye)'yi de incelemiş ve şiddetli bir üslupla bu mezhebi eleştirmiştir. Bütün bu araştırmalardan sonra Gazâlî, tüm gücü ile tasavvuf yoluna yönelmiştir.¹¹¹

4. Gazâlî'nin Uzlet Dönemi

Gazâlî'nin kelâm, felsefe, Batınlık ve tasavvuf diye ayırdığı çağının dört ana düşünce akımı üzerindeki tenkitçi düşünceleri ve hesaplaşmaları nihayet onu kendi kendisiyle hesaplaşmaya ve aynı tenkitçi bakışını bu sefer kendi üzerine çevirmeye götürmüştü. Geçirdiği iç muhasebe, kendisi hakkında hiç de iyi neticeler vermemişti. Şöyle diyor Gazâlî: “Bu durum karşısında, uçurumun kenarında bulunduğuma, eğer halimi düzeltmezsem ateşe yuvarlanacağıma kanaat getirdim.”¹¹²

Vardığı bu kanaat, Gazâlî'yi içinde bulunduğu hayatın dışına iterken, hayatın kendisi onu çekiyordu. Bu tereddüt hali sonunda Gazâlî ciddi bir bunalıma girmiş, dili tutulmuş ve konuşamaz hale gelmişti. Bunun üzüntüsüyle yemek ve içmekten kesilmiş, sağlığı bozulmuştu. Nihayet Gazâlî, iç dünyasında tasavvufî bir uzlet ve zühd hayatı yaşama arzusunun baskın gelmesiyle 488/1095 yılında, kendisi ve ailesinin nafakasına yetecek kadarının dışındaki servetini dağıtıp Nizamiye'deki mevkiini de terk ederek Bağdat'tan ayrılmıştır.¹¹³

Gazâlî yaşadığı çelişkilerle ilgili olarak şöyle demektedir: “Acizliğimi anlayıp da iradem iyice elimden alındıktan sonra başkaca yapacak hiçbir şeyi kalmamış bir çaresiz sıfatı ile Allah'a sığındım. Darda kalınca kendisine el açanların duasını kabul eden Allah, benim de duamı kabul buyurarak bana maldan, mevkiden, evlatlarımdan ve dostlarımdan kolayca ayrılma gücü bağışladı.”¹¹⁴

Gazâlî'nin pek az kişiye nasip olabilecek şan, şöret, mevki, itibar, zenginlik ve iktidarı bir tarafa bırakıp, bütün bunların çok uzağındaki bir derviş hayatını tercih etmesi çeşitli yorumlara konu olmuş ve değişik şekillerde açıklanmaya çalışılmıştır.¹¹⁵

Gazâlî Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Şam'a gitmiş ve orada iki seneye yakın zamanın hepsini sûfilerden öğrendiği şekilde “nefsi temizleme, ahlâkı düzeltme, Yüce Allah'ı zikir için kalbi tasfiye, uzlet, halvet, riyazet ve mücadele” ile geçirmiştir.¹¹⁶ Daha sonra Gazâlî, Kudüs'e gitmiş orada da Kubbetu's-Sahra adlı makama çekilip kapısını

¹¹¹ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 20.

¹¹² Gazâlî, *el-Münkız*, s. 20; Çağrı, “Gazâlî” md., *DİA.*, XIII, 492.

¹¹³ Orman, *Gazâlî*, s. 34-35; Ayrıca bkz: Çağrı, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, 492; Gazâlî, *el-Münkız*, s. 20.

¹¹⁴ Gazâlî, *el-Münkız*, s.20.

¹¹⁵ Bu yorumlar için bkz. Sabri Orman, *Gazâlî*, s. 35-36; Mustafa Çağrı, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, 492.

¹¹⁶ Orman, *Gazâlî*, s. 40.

kilitleyerek uzlet hayatı yaşamış, sonra Hz. İbrahim'in mezarını ziyaret ederek burada üç şey hakkında yemin etmiştir:

1. Sultanların yanına gitmemek,
2. Münazara yapmamak ve taassup göstermemek,
3. Sultanlardan maddi yardım almamak.¹¹⁷

1096 yılında hac farızasını ifa için Hicaz'a giden Gazâlî, oradan İskenderiye'ye uğramış, sonra yine Şam'a gelerek oradan da Bağdat'a dönmüştür. Gazâlî Bağdat'ta bir müddet kaldıktan sonra muhtemelen 1099 yılında Hamedan'a da uğrayarak memleketi Tûs'a dönmüş, evinin yanına bir tekke ve medrese yaptırarak etrafına toplanan bir öğrenci topluluğunun eğitim ve öğretimiyle özel olarak uğraşmaya başlamıştır.¹¹⁸ Ancak Gazâlî'nin tasavvufî zühd ve ibadet hayatı memleketine dönüşünden sonra da devam etmiştir.¹¹⁹

On yıl süren inziva döneminde telif faaliyetlerine de devam eden Gazâlî, en önemli eseri olan *İhyâu 'Ulûmi'd-Din*'i bu dönemde yazmıştır. Ayrıca *Bidâyetü'l-Hidâye*, *el-Vecîz*, *Cevahiru'l-Kur'an*, *Faysalü't-Tefrika*, *Kimyay-ı Saadet*, *Eyyühe'l-Veled* de bu dönemde kaleme aldığı eserleridir. Batınlık hakkındaki *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye (el-Mustazhiri)*, *Hüccetü'l-Hakk*, *Mufasssilü'l-Hilaf* ve *ed-Dürç* gibi eserler de bu dönemin ürünüdür.¹²⁰

Gazâlî 1105-1106 yıllarında, zamanın sultanı Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Fahrü'l-Mülk'ün ısrarlı daveti üzerine uzlet hayatına son vererek Nizamiye Medresesi'indeki öğretim faaliyetine yeniden dönmüştür.¹²¹ Ancak Gazâlî yeniden tedris hayatına başlayışının “eski hâle dönüş” olmadığını şu ifadeleriyle anlatmaktadır: “...Ben eskiden, kendisiyle mevki elde edilen ilmi yayıyordum. İnsanları söz ve amelikle buna davet ediyordum. Fakat şimdi, mevki ve rütbeyi terk ettiren ilme davet ediyorum...”¹²²

Gazâlî'nin bu ikinci öğretim döneminin birincisi kadar zevkli geçmediği anlaşılmaktadır. Nitekim yeni bir sükûnet hayatının özlemini duyarak muhtemelen sağlığının da hocalık faaliyetlerini zorlaştıracak ölçüde bozulmaya yüz tutması sebebiyle üç yılı aşkın bir süre ifa ettiği resmi görevini bir defa daha bırakıp Tûs'a dönmüştür.¹²³ Fıkıh usulü üzerine verdiği dersleri içeren *el-Mustasfa* isimli eseriyle, *el-*

¹¹⁷ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 61.

¹¹⁸ Orman, *Gazzâlî*, s. 40-41.

¹¹⁹ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 140.

¹²⁰ Çağrıci, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, 493.

¹²¹ Orman, *Gazzâlî*, s. 45-46; Ayrıca bkz. Küçük, *İhya*, Önsöz, I, 31; Dünya, *İmam Gazzâlî ve İman-Küfür Sınırı*, s. 19.

¹²² Küçük, *İhyâ*, Önsöz, I, 33.

¹²³ Çağrıci, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, 493.

Münküzü mine'd-Dalâl isimli otobiyografik eserini bu ikinci öğretim döneminde yazmıştır.¹²⁴

Gazâlî'nin hayatının son dönemindeki önemli bir olay da Nizamü'l-Mülk'ün diğer oğlu Ziyâü'l-Mülk tarafından Bağdat Nizamiye Medresesi'nde tedris hayatına tekrar dönmesi için yapılan davettir. Ancak Gazâlî, kendine göre dinî sayılabilecek bir takım mazeretlerini sıraladığı bir mektup yazarak bu daveti kabul etmemiştir.¹²⁵

Hayatının son dönemlerini ders okutmak, gönül ehlinin sohbetlerine katılmak ve eser yazmakla geçiren Gazâlî, ayrıca o zamana kadar yeterince birikim sahibi olamadığını belirttiği hâdis ilmiyle de meşgul olmuştur.¹²⁶

Gazâlî, arkasında ilmî bir miras bırakarak, elli beş yaşında iken vefat etmiştir. (H.505/M.1111) Tûs'ta ünlü şair Firdevsî'nin mezarının yakınına defnedilmiştir. Günümüzde burada bulunan yapı halk arasında Hâruniyye adıyla anılmakta ve bunun bahçesinde yer alan yapı Gazâlî'nin mezarı olarak gösterilmektedir.¹²⁷

B. GAZÂLÎ'NİN ESERLERİ

Gazâlî bilim ve düşünce tarihinin en verimli müellifleri arasında yer alır. Üç yüz veya dört yüz civarında eser bıraktığını, eserlerinin sayfa sayısını hayatının günlerine bölünce, gün başına ortalama on altı sayfa gibi hayret verici bir rakam bulduğunu söyleyenler vardır.¹²⁸

Gazâlî'nin eserleri gerek İslâm dünyasında gerekse Batı'da pek az müellife nasip olan bir ilgiye kavuşmuştur. İslâm dünyasında eserleri çok sayıda ihtisar ve hülasalara, her biri ciltler tutan tarihçelere ve şerhlere, lehinde ve aleyhinde yazılmış eserlere, çeşitli dillere yapılmış tercümelere konu olmuştur. Batı'da gördüğü ilgi de büyük olmuştur. Hatta bir kısım Batılılar onun bakış tarzının diğer birçok İslâm âlimine oranla çağdaş Avrupa ve Amerika'nın bakış tarzına daha yakın olduğunu ve bu sebeple onun daha kolay anlaşılır olduğunu söylemişlerdir.¹²⁹

Gazâlî'nin eserlerinin bir özelliği çok sayıda olmaları ise, bir başka özelliği de çok çeşitli alanlarda olmalarıdır. Gazâlî'nin eserlerinin özellikleriyle ilgili olarak bir başka husus da, son derece sistematik oluşlarıdır. Bu birkaç bakımdan böyledir: Birinci olarak her eserin, konusunun özelliğine göre oluşturulmuş, sınırları gayet iyi çizilmiş birer planı ve mantikî örgüsü, gayet sağlam örülmüş birer iç sistematigi vardır. *İhyâu Ulûmi'd-Din*

¹²⁴ Orman, *Gazâlî*, s. 47.

¹²⁵ Orman, *Gazâlî*, s. 47-48.

¹²⁶ Çağrıci, "Gazzâlî" md., *DİA*, XIII, 494.

¹²⁷ Çağrıci, *Gazâlî'de İslâm Ahlâkı*, s. 54; Çağrıci, "Gazzâlî" md., *DİA*, XIII, 494.

¹²⁸ Orman, *Gazâlî*, s. 53.

¹²⁹ Orman, *Gazâlî*, s. 56.

gibi kırk kitaptan, dört büyük ciltten oluşan hacimli kitaplarda bile bu böyledir. İkinci olarak, çeşitli alanlardaki kitaplar kendi aralarında birer alt sistem oluştururlar. Bir kısmı değişik konularda birbirini tamamlar: *Mi'yarü'l-İlm* ile *Mizanu'l-Amel* gibi. Bir kısmı, aynı konuları değişik yaklaşımlarla ele alır: *Makasidu'l-Felasife* ve *Tehafütü'l-Felasife* gibi. Bir kısmı da aynı konuları değişik seviyelerde ele alır: *el-Basit*, *el-Vasit*, *el-Veciz* ve *el-Hülâsa* gibi.¹³⁰

Yukarıda bazı özelliklerini vermeye çalıştığımız Gazâlî'nin eserlerinin hepsini burada zikretmemiz imkânsızdır. Onun en meşhur eserlerinden bazılarını ve içeriklerini topluca vermeye çalışacağız.

1. *İhyâu 'Ulûmi'd-Din*: Gazâlî'nin en büyük ve en mühim eseri budur. Bu eser sadece ihtisas erbabına değil, herkese yazılmıştır. Bu sebeple kolay ve rahat okunan çekici bir üslubu vardır. *İhyâ'*nın insanla ilgili olarak içermediği konu yok gibidir. Bireysel ve toplumsal boyutlarıyla insanı kuşatan bu eser adeta bir ansiklopedi niteliğindedir. *İhyâ'*nın bir özelliği de, ihtiva ettiği konuların daha çok pratik amaçlı ve nitelikli olmasıdır.

Kendisinin de ifade ettiği gibi, eserini dört “çeyrek”(rubu') esası üzerine kurmuştur; İbâdetler, âdetler, yıkıcı şeyler, kurtarıcı şeyler. Her “çeyrek” bir cilt teşkil etmekte, her cilt de on ayrı kitaptan oluşmaktadır.¹³¹

2. *el-Münküzü mine'd-Dalâl*: Kendi fikir hayatının tarihçesini çizen Gazâlî, bu eserinde, çeşitli fikir ve inanç firkalarını anlatmakta, tedris hayatından çekilip tasavvufa meylediş sebeplerini bildirmektedir.

3. *Makâsıdu'l-Felâsife*: Gazâlî, bu eserinde, tenkit etmeksizin felsefecilerin fikir ve doktrinlerini tespit etmiş, gayet mükemmel bir tahlil ve terkip meydana getirmiştir.

4. *Tehafütü'l-Felâsife*: Gazâlî'nin, İslâm dinini Aristo'nun ve Eflatun'un fikirlerine göre izaha ve te'vile çalışan Farâbi ve İbn Sina gibi filozofların fikir ve doktrinlerini çürüttüğü bir eserdir.

5. *Cevâhiru'l-Kur'ân*: İman, ibadet, muâmelât ve ahlâk yönünden İslâm dinini anlatan bir eserdir.

6. *Kavaidü'l-Akaid*: İsminden de anlaşılacağı üzere İslâm'ın inanç meselelerinden bahseden bir kitaptır.

7. *el-İktisâd fi'l-İtikâd*: İslâm akaidine dairdir.

8. *İlcâmu'l-Avam*: Kelâm ilmine dairdir.

9. *Kimyâu's-Saade*: İhyâ'nın beşte bir küçültülmüş bir hülâsasıdır.

10. *Bidâyetü'l-Hidâye*: Küçük hacimde, din bilgisi ve nasihat tarzında bir kitaptır.

¹³⁰ Orman, *Gazâlî*, s. 54-55.

¹³¹ Orman, *Gazâlî*, s. 98,100,101.

11. *Risâletü'l-Kudsiyye*: İtikada ve marifetullaha dairdir.

12. *Mişkâtü'l-Envâr*: Nûr Sûresi'nin 35. ayetinin tefsiri ile ilgili derin bir tasavvufî eserdir.¹³²

13. *Kitab el-Mustazhirî (Fadaihu'l-Batînîyye)*: Bu eserde Gazâlî, Batınîlerin lakaplarından, maksatlarından, hilelerinden, te'villerinden, akli iptal ve masum bir imamı taklit hususundaki delillerinden, bu delillerin çürüklüğünden, onlar hakkındaki şeriat hükümlerinden ve halife el-Mustazhir Billah'ın faziletlerinden bahsetmektedir.

14. *Huccetu'l-Hakk*: Gazâlî bu kitabı Bağdat'ta Batınîler hakkında duyduğu sözlere cevap olarak yazmıştır.

15. *Mufassalu'l-Hilaf*: Gazâlî Hamedan'da Batınîler hakkında duyduğu sözlere cevap olarak bu eseri yazmıştır.

16. *Kıstasu'l-Mustakim*: Gazâlî bu eserinde mantikî delillerle Batınîlerin iddialarını çürütmeğe çalışmıştır.¹³³

C. GAZÂLÎ'NİN KELÂM İLMİNDEKİ YERİ

1. Gazâlî Öncesi Kelâm İlmî

Bilindiği gibi Hz. Peygamber döneminde Kelâm ilminden söz etmek mümkün değildir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra vahyin kesilmesi ve nübüvvet nurunun uzaklaşması, Müslümanlar arasında siyasî ve dinî ihtilafların ortaya çıkması (Halife seçimi, Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin savaşlarının meydana gelmesi gibi), naslardan dinî hükümler çıkarma zarureti, İslâm'ın insanlara tanıdığı fikir ve vicdan hürriyeti, naslardaki kapalı manaların farklı şekillerde yorumlanması, yapılan fetihlerle ekonomik refahın artması, diğer taraftan İslâm'ı içten yıkmak isteyenlerin rolü ve cahil halkın görüp işittiklerine uyması¹³⁴ gibi sebepler, kelâmın doğuşunu hazırlayan iç etkenlerdir. Müslümanların yabancı din ve kültürlerle karşılaşması ve felsefenin İslâm dünyasına girmesi de dış etkenler olarak kelâmın doğmasına zemin hazırlamıştır.¹³⁵

İslâm mezhepleri tarihçileri, dinî akîdeler üzerindeki aklî tefekkürün Mu'tezile ve onların selefleri olan Kaderiyye ile Cehmiyye'nin ellerinde başladığı kanaatinde birleşmişlerdir.¹³⁶ İslâm akaidini savunmada naklin yanında aklî ve felsefî delillerin kullanılmasını da zaruri gören Mu'tezile'nin kullandığı metoda "Kelâm" adı verilmiş ve bu

¹³² Küçük, *İhyâ*, Önsöz, s. 54-63.

¹³³ Çubukçu, *Gazzâlî ve Batınîlik*, s. 51-52.

¹³⁴ Gölçük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, s. 19-21, Selçuk Üniv. Yay., Konya, 1988.

¹³⁵ Gölçük-Toprak, *Kelâm*, s. 23-24.

¹³⁶ Abdulhamid, *İrfan, İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, s. 141, Çev. M. Saim Yeprem, Marifet Yay., İst., 1983.

metotla İslâmî akidenin savunulmasını üstlenen ilme de “Kelâm İlmi” denmiştir.¹³⁷ Kelâm metodunu ilk olarak kullanan ve böylece kelâmın kurucusu sayılan Mu'tezile'nin doğuşu hicrî ikinci asır başlarına tesadüf eder.¹³⁸

Mu'tezile mezhebi; Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (ö. 225/841),¹³⁹ Nazzâm (ö.231/846),¹⁴⁰ Câhiz (ö. 255/869), Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Ebu Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1024) gibi âlimlerle gelişip önemli bir kelâm ekolü haline gelmiştir. Basra ve Bağdat kelâmcıları olmak üzere iki gruba ayrılan Mu'tezile âlimleri ayrıntılarda farklı görüşler benimsemekle birlikte nasların aklın ışığında yorumlanması gerektiğinde birleşmişlerdir.¹⁴¹

Şia, Havaric, Mürcie, Cehmiyye ve Mu'tezile gibi kelâm mezheplerinin ortaya çıkmasından sonra muhafazakâr âlimler özellikle Mu'tezile'ye tepki göstererek Kur'an'a ve Sünnet'e bağlı kalmak gerektiğini savunmuş, dinin ana ilkelerini aklın veya Şia'da olduğu gibi siyasî tercihlerin ışığında yorumlamaya karşı çıkmışlardır. Hicrî üçüncü yüzyılda belirgin bir şekilde ekolleşen Ehl-i sünnet iki gruba ayrılarak gelişmiştir. Bunların ilki Ahmed b. Hanbel'in öncülüğünü yaptığı, naslarla yetinip aklî bilgilere başvurmayı reddeden Selefîyye ekolüdür. İkincisi ise Eş'ârîyye ve Mâtürîdîyye'den oluşan Sünnî kelâm ekolüdür. Bu ekol de, nasları hareket noktası kabul etmekle birlikte dinî ilkeleri, aklî bilgiler ve dil kurallarına dayanan yorumlarla temellendirme yöntemini benimsemiştir.¹⁴²

Eş'ârîyye ve Mâtürîdîyye'nin de içinde bulunduğu *Mütekaddimun Dönemi Kelâm*'ı, şekil, muhteva ve usul yönünden kendine özgü bir Kelâm'dır. Belirgin özelliği Mu'tezile'ye karşı olmaktır. Bu dönem kelâmının ana konularını varlık, Allah, Ahiret

¹³⁷ Bu ilme “Kelâm” denmesinin sebepleri için bkz. İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, s. 134-135, Çev. M. Saim Yeprem.

¹³⁸ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 25.

¹³⁹ Mu'tezile'nin önde gelen simalarından ve tartışmacılardan olan Ebu'l Huzeyl el-Allaf Basra'lı bir mevladır. Râfizi ve teciim taraftarı Hişam b. Hakem ile münakaşalar yapmıştır. Basra ekolünün Mutezilî bir âlimidir. Hayvan yemi satmakla uğraştığı için ‘Allaf’ diye tanınır. O, Vasil b. Ata ve Amr b. Umeyd'den sonra Mu'tezile'nin itikadî mezhep haline gelmesinde oldukça önemli rol oynayan bir âlim ve düşünürdür. Yetiştirdiği öğrenciler Mu'tezile düşüncesinin gelişmesine ve güçlenmesine katkıda bulundular. (Bkz. Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi*, 68-69, Kitap Dünyası, İst., 2000; Yurdagür, “Ebu'l Huzeyl el-Allaf” md., *DİA.*, X, 330-332, İst., 1994; Watt, *İslâm Düşüncesinin Tevekkül Devri*, Çev. E. Ruhî Fığlalı, 275, Umran Yay., Ank., 1981; Çağatay, Neşet; Çubukçu, İ. Âgah, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 99-100, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ank. 1965; H. Austryn, Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 202-209, Çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İst., 2001; Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I, 64-67.)

¹⁴⁰ Ebu İshak İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm, (d.184/801) Ebu Huzeyl'in en meşhur talebesidir. Tabiat ve İlahîyat filozoflarının yazdıkları eserlerin çoğunu okumuş bundan faydalanarak kendine has fikirlerle temayyuz etmiştir. Nazzâmîye adı altında kendisine nispet edilen pek çok taraftar kazanmış, onun görüşlerine muhalefet eden pek çok kişi ona reddiyeler yazmıştır. Turhan Yörükhan, *İslâm Dini ve Mezhepler Tarihi 2 İslâm Akaid sisteminde gelişmeler İmam-ı Azam Ebu Hanife ve İmam Ebu Mansur-ı Mâtürîdî*, 154, Kültür Bakanlığı Yay., Ank., 2001. Nazzâm'ın görüşleri için bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, 67-73; Tritton, A. S., *İslâm Kelâmı*, 92-94, Çev. Mehmet Dağ, AÜİF., Yay., Ank., 1983.

¹⁴¹ Yavuz, “Kelâm” md, *DİA.*, XXV, 199.

¹⁴² Yavuz, “Kelâm” md, *DİA.*, XXV, 199-200.

meseleleri oluşturmakta, usul olarak cedel metodu benimsenmektedir. İslâm Kelâmı'nın diğer dinlerin ilahiyatlarıyla mukayesesi yapılmakla birlikte asıl hedef Mu'tezile'nin prensiplerinin ve görüşlerinin temelsizliğini, batıl oluşunu ortaya koymaktır.¹⁴³

Mütekaddimun döneminin en belirgin özelliklerinden biri de klasik mantık ve felsefeden uzak durarak, son tahlilde özü Kur'an'da bulunan bir akılcılıkla İslâmî ilkeleri temellendirmesi, İslâmî mantık ve usul ilmini geliştirmesidir.¹⁴⁴

İki asırlık bir zaman dilimini içine alan bu devredeki kelâmcıların kendilerine has bazı özellikleri vardır. Bunlar:

1- İn'ikas-ı edilleyi kabul etmek (delilin geçersizliği ile konunun da geçersiz olduğunu kabul etmek)

2- Mantığı kabul etmemek,

3- Felsefe konularına fazla yer vermemek.¹⁴⁵

Bu dönemin önemli kelâmcıları arasında Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013), İbn Fürek (ö. 406/1015), Abdu'l-Kahir el-Bağdadî (ö. 429/1037), Ebû Bekr el-Beyhakî (ö. 458/1066), İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Ebû'l-Yusr el-Pezdevî (ö.493/1099) gibi âlimler yer alır.

2. Gazâlî ve Kelâm İlmi

Gazâlî Kelâm'da Mu'tezile ile başlayıp Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî, Mâtürîdî ve Bâkılânî gibi Ehl-i sünnet kelâmcıları ile devam eden klasik mütekaddimun dönemini sona erdirip, felsefe ve mantığa kapı açan müteahhirun devrinin ilk simasını oluşturmuştur.¹⁴⁶

Gazâlî'ye kadar Şia'nın dışında kalan Ehl-i Bid'at oldukça zayıflamış, buna mukabil İslam felsefesi yayılmaya başlamış ve çoğunlukla İslâm dünyasına Ehl-i Sünnet kelâmı hakim olmuştur. Gazâlî devrine kadar olan mütekaddimun kelâm âlimleri daha ziyade bid'at fırkalarla mücadele ettikleri halde, Gazâlî'den itibaren gelen muteahhirun kelâmcılar, mücadelelerini İslâm filozoflarına karşı yürütmüşlerdir.¹⁴⁷

Gazâlî, daha önce gelen kelâm âlimlerinin mezheplerini, diğer fırkaların görüşlerini, Farabî ve İbni Sina gibi İslâm filozoflarının fikirlerini tetkik edip iyice kavradıktan sonra Kelâm ilminin metodunda değişiklikler yapmıştır.¹⁴⁸

¹⁴³ Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi*, s. 121, Kitap Dünyası Yay., İst., 2000.

¹⁴⁴ Yavuz, "Kelâm" md, *DİA.*, XXV, 200.

¹⁴⁵ Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi*, s. 122.

¹⁴⁶ Özerverli, M. Sait, "Gazzâlî" md., *DİA.*, XIII, 506.

¹⁴⁷ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, s. 28, Damla Yay., İst., 1988.

¹⁴⁸ Aydın, Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, I, s. 62, Çağrı Yay., İst., 1980.

Gazâlî'ye kadar gerek ehl-i sünnet gerek ehl-i bid'at kelâmcıları aklî izahlara başvurdukları halde bu izahlarının mantık kaidelerine uyup uymadığına ehemmiyet vermiyorlardı. Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin kelâm ekolünü inkişaf ettiren Bakıllânî, in'ikas-ı edilleyi kabul etmesi sebebiyle mantikî kaidelere iltifat etmiyordu. Zira mantiken çürütülebilecek bazı delilleriyle medlüller (delilin ispat ettiği gerçek) de nefyedilecek ve hakikat olmaktan çıkacaktı. Buna mukabil Gazâlî, in'ikası edilleyi reddederek mantığı İslâmî ilimlere dahil etmiştir.¹⁴⁹ Gazâlî'nin mantığa önem vermesi ve onu uygulamaya koyması istidlâl biçimine getirdiği düzen ve sıralamadan kaynaklanmaktadır. Zira önceki kelâmcıların istidlâllerinde de aynı deliller bulunmasına rağmen aynı düzen görülmediği için önermelerin her biri kendi başına kalıyor, hangisinin önce geldiği açıkça görülmüyordu.¹⁵⁰

Gazâlî'nin kelâm ilmi sahasında meydana getirdiği yeniliklerden biri de eserlerinde felsefî bahislere yer vermiş olmasıdır. Onun zamanına kadar felsefe karşısında bilginlerin tutumu iki aşırı tezahür halinde bulunuyordu. Bazıları filozofların her söylediğini gerçeğin bizzat kendisi zannederek benimsiyor, bir kısmı da bütün felsefî bahisleri reddediyordu. Gazâlî bu anlayışların her ikisine de karşı çıkmıştır.¹⁵¹ Filozofların meşgul olduğu ilimleri çeşitli kısımlara ayıran Gazâlî, bunlardan Mantık ve Matematik gibi kat'î delillere sahip ilimlere ait görüşlerinin hatasız olabileceğini belirtmiştir. Diğer taraftan Gazâlî, filozofların ilâhiyat alanında yirmi meselede yanılgiya, bunların üçünde ise küfre düştüklerini söylemiştir.¹⁵²

Gazâlî'ye göre filozofların küfre düştüğü üç husus şunlardır:

1- Haşrin cismanî olmayacağı meselesi: Filozoflara göre ölen bedenler bir daha dirilmez. Mükâfatlar ve cezalar bedenler için değil, ruhlar içindir.

2- Allah'ın cüz'iyatı bilmemesi meselesi: Filozoflara göre Allah tek tek ve belirli şeyleri değil, genel şeyleri bilir.

3- Âlemin kıdemi meselesi: Filozoflara göre kâinat ezeli ve kadimdir.¹⁵³

Gazâlî'nin İslâm felsefesiyle ilgilenmesi ve mantık disiplinini İslâmî ilimler arasına almasının ardından Kelâm'ın konusu bu doğrultuda gelişmeye başlamış, hem hariçte hem zihinde mevcut varlıkları kapsayacak şekilde İslâm'ın ana ilkelerini doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren bütün bilgileri bünyesine almış, böylece Kelâmın konusu "bilginin alanına giren her şey (ma'lum)" diye belirlenmiştir. Bu dönemden itibaren Kelâm ilminde

¹⁴⁹ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, s. 28.

¹⁵⁰ Özervarlı, M. Sait, "Gazzâlî" md., *DİA.*, XIII, 505.

¹⁵¹ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, s. 29.

¹⁵² Gazâlî, *el-Münkız*, s. 115-116.

¹⁵³ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 116-117.

kullanılan deliller mantıkla irtibatlı olup verilen hükümlerle yapılan tanımların doğru olması bu sayede sağlanmak istenmiştir.¹⁵⁴

Gazâlî'nin kelâm ilmine bakışı bazı eserlerinde olumlu iken bazı eserlerinde menfidir. Onun zaman zaman kelâma karşı menfi tutum sergilemesinin önemli bir sebebi, kelâmıla özdeşleşen cedele karşı duyduğu şiddetli muhalefet, hatta nefrettir. Bir tartışma yöntemi olan cedel, mezhep ayrılıklarının zirvede olduğu o dönemde Gazâlî'ye göre fitne ve fesadın baş âmilidir.¹⁵⁵

Gazâlî kelâm ilminin farz-ı kifaye olduğunu kabul eder. Her zamanda ve herkese gerekmemekle birlikte bid'atçılara ve haktan sapanlara karşı koymak, kalpleri şüphelerden arındırmak için her beldede bu ilimle meşgul olanların bulunmasını ve bu maksatla kelâm öğretimi yapılmasını gerekli görür. Ancak Gazâlî, bu öğretimin fıkıh ve tefsir dersleri gibi umuma açık olmamasını tavsiye eder. Çünkü ona göre fıkıh gıda, kelâm ise ilaç gibidir; gıdanın zararından korkulmaz ama ilacın bazı bünyelere zarar vermesinden endişe edilir. Şu halde kelâmcıların dinî ilimlerdeki durumu hac yolunun güvenliğini sağlayan muhafızlar gibidir. Eğer hac kervanlarına yöneltilen baskınlar ortadan kalkarsa muhafızlara da gerek kalmaz.

Gazâlî'nin bütün eserleri incelendiğinde onun baştan beri kelâmı entellektüel bir ilim dalı olarak görüp halka aktarılmasının faydalı olmayacağını düşündüğü anlaşılır. Nitekim kendisinin derli toplu ilk kelâm kitabı olan *el-İktisâd fi'l-İtikâd*'ın girişinde insanları dört bölüme ayırarak halk için mücerret tasdik ve kabulün yeterli olduğunu, inançlarının sarsılmaması için onların kelâm meselelerine teşvik edilmemesinin gerektiğini savunur. İhyâ'da da bu ilmin bazılarına zararlı olabileceğini söyleyerek kelâmcıyı, hastaya ilacı ancak gerektiğinde ve uygun dozda veren mahir bir tabibe benzetir. Sonraki eserlerinde de halkın kelâma dalmaktan men edilmesi görüşünde ısrar eden Gazâlî, bunu boğulmaları endişesiyle çocukları Dicle nehri kenarında yüzmekten alıkoymaya benzetir. Ancak tereddütleri vaazla izale edilemeyen kişileri ve kendilerini başkalarının itikadî şüphelerini gidermeye vakfeden yetkin âlimleri bu yasağın dışında tutar. Bu açıdan kelâm ilminde mütehasıs olmak isteyenlerde şu üç özelliğin bulunmasını da şart koşar:

- a) Mesaisini sadece ilme hasredip son derece çalışkan olmak,
- b) Zekâ, anlayış ve ifade kabiliyetine sahip bulunmak,
- c) İyi ahlâklı, dindar ve müttakî olmak, nefsânî arzuların etkilerinden kurtulmak.

Gazâlî kelâmcılarda gördüğü eksiklikleri de zikretmekten geri durmaz. Asr-ı saadet'ten sonra ortaya çıkan yabancı düşüncelere karşı kelâmcıların dini koruma görevini

¹⁵⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, "Kelâm" md., *DİA*, XXV, 197, Ank., 2002.

¹⁵⁵ Özerverli, M. Sait, "Gazzâlî" md., *DİA*, XIII, 506.

iyi yaptıklarını, ancak bunu gerçekleştirirken muhalif gruplardan aldıkları öncüllere dayandıklarını belirtir. En çok uğraştıkları şeyin rakiplerinin çelişkilerini ortaya koymak ve onları kendi delilleriyle susturmak olduğunu, bu sebeple zarûriyyât dışında hiçbir bilgiyi kabul etmeyenlere fayda sağlayamadıklarını söyler. Ayrıca kelâmcıların genellikle, alanlarını ilgilendirmeyen cevher ve araz konuları ile uğraştıklarını ve bu konularda nihai sözü söyleyemedikleri için farklı görüşler arasında bir tercih yapamadıklarını ifade eder.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Özervarlı, M. Sait, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, 506-507.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE HİDÂYET VE DALÂLET KAVRAMLARI

I- İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE HİDÂYET

A. Hidâyet Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları

1. Hidâyetin Sözlük Anlamı

Hidâyet doğru yolu bulmak, yolu göstermek ve yola girmek anlamlarına şâmil olan “h-d-y” mastarından türemiştir.¹⁵⁷ “Lütufla istenilene yolu göstermek” anlamından alınan hidâyet¹⁵⁸ sözlükte “doğru yolu göstermek, açıklamak, öğretmek, doğru yola girmek, doğru yolu bulup açıklamak,¹⁵⁹ doğru yolu irşad etmek, tarık-ı sevaba götürmek,¹⁶⁰ ilham edip muvaffak kılmak,¹⁶¹ matluba ulaştırılan yolu bulmaya delâlet etmek,¹⁶² Hakk yoluna, doğru yola kılavuzluk yapmak¹⁶³ gibi manalara gelmektedir.

Hidâyet, istenilene ulaştıracak şeye lütuf ve letâfetle yani bir karşılık beklemeden işaret etmektir ki bu yolu, sadece gösterivermek veya yola götürüvermekle ve hatta sonuna kadar götürüvermek şekillerinden biriyle gerçekleşebilir. Birincisine “delâlet-i gayr-ı musile” veya “irşad”, ikincisine “delâlet-i musile” veya “tevfik” denilir.¹⁶⁴

Hidâyet hayra yönelik olur. Bundan dolayı hırsıza yol göstermeye, rehberlik etmeye hidâyet denilmez. “Artık onları cehennem yoluna yöneltip götürün.”¹⁶⁵, “Kim onu yoldaş edinirse bilsin ki (şeytan) kendisini saptıracak ve alevli ateşin azabına sürükleyecektir.”¹⁶⁶ ayetlerinde olduğu gibi hidâyetin şerde kullanımı alay, eğlenme ve taşlama gibi bir nükteden dolayı mecazidir. Şu halde hidâyet, bir isteğe mutlak anlamda

¹⁵⁷ İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, XV, 354, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts.

¹⁵⁸ Râgıb, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn Muhammed el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbil-Kur'an*, s. 784, Kahraman Yay., İst., 1986; Zebidî, Muhibbu'ddin Ebi Feyz es-Seyyid Muhammed Murtaza, *Şerhu'l-Kamus el-Müsemma Tâcu'l-Arus min Cevâhiri'l-Kamus*, X, 402, Daru'l Fikr, ts.

¹⁵⁹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, XV, 354-355.

¹⁶⁰ Vehbi, Mehmet, *Hulasâtu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*, I, 24, Âmîdi Matbaası, İst., h. 1340.

¹⁶¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*, I, 71, Tahran, 1395.

¹⁶² Girîdî, Sırrı Muhammed b. Muhammed, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslam*, 242, Matbaai Ebu Ziya, Konstantiniyye, 1886.

¹⁶³ Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 439, Aydın Kitabevi, Ank. 1982.

¹⁶⁴ İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim*, I, 27, Daru'l-Kalem, Beyrut, ts; Yazır, Elmalılı, M. Hamdî, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 119, Eser Nşr. İst., ts.

¹⁶⁵ Sâffat 37/23.

¹⁶⁶ Hac 22/4.

rehberlik etmek değil, irşad gibi gayesinde hayır, niteliğinde lütuf ve delâlet bulunan bir rehberliktir.¹⁶⁷

2. Hidâyetin Terim Anlamı

Ehl-i Sünnete göre hidâyet “Allah’ın kulda hidâyetlenmeyi (ihtidâyı) yaratmasıdır.¹⁶⁸ Burada ihtidâ; doğru yolu bulmak, yani küfür, şirk ve sapıklıklardan kurtularak, İslâm’ın aydınlık yoluna girmek demektir.¹⁶⁹

Terim olarak hidâyet’in iki anlamı vardır:

1. Hz. Peygamberin çağrısı ve davetidir. O, Allah’tan aldığı mesajı insanlara ulaştırıp onları doğru yola davet eden, doğru ile yanlış insanlara öğretendir.

2. İnsanda iman ve itaatin yaratılması anlamındadır. Buna da “Allah dilediğini doğru yola sevk eder”¹⁷⁰ mealindeki ayet işaret etmektedir.¹⁷¹

Şu halde bir inanç terimi olarak hidâyet, Allah’ın hem kullarına doğru yolu göstermesi ve açıklamasını hem de onların hür iradeleriyle yaptıkları seçim üzerine doğru yola girme sonucunu yaratmasıdır.¹⁷²

3. “H-d-y” Fiilinden Türeyen Bazı Kelimeler

a) Hüdâ

“H-d-y” fiilinden isim olan Hüdâ, istenilene ulaştıracak şeye lütuf ve letâfetle delâlet etmek, bir kimseyi selâmet yoluna delâlet ve irşad etmek, hak ve doğru yolu göstermek, gündüz, taat ve verâ gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷³ Ayrıca hidâyeti gösteren, Hakk’ın ayetlerini bildiren delil, doğru yolu gösteren belge¹⁷⁴ anlamına da gelen hüdâ kelimesi hem hidâyet hem de ihtidâ manalarını içermektedir.¹⁷⁵ Kur’an-ı Kerim’de hüdâ ve hidâyet kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılır.¹⁷⁶ Ancak hüdâ kelimesi hidâyetten farklı olarak sırf Allah’a izafetle kullanılır.¹⁷⁷

¹⁶⁷ İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 784; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 121.

¹⁶⁸ Sâbûnî, Nureddin, *Mâtürîdîyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu, s. 157, DİB., Yay., Ank., 1998.

¹⁶⁹ “Hidâyet” md., *ŞİA*, III, 271, Redaksiyon, Ahmed Ağırakça, Dergah Ofset, İst. 2000.

¹⁷⁰ Fâtır 35/8.

¹⁷¹ Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, s. 231, Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Vakfi Yay., Konya, 1998.

¹⁷² Karadeniz, Osman, “Hidâyet” md., *İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, II, 269, İFAV., Yay., İst. 1997.

¹⁷³ İbn Manzur, *Lisânu’l Arab*, XV, 355.

¹⁷⁴ Ece, Hüseyin K, *İslâm’ın Temel Kavramları*, s. 270, Beyan Yay., İst., 2000.

¹⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 120.

¹⁷⁶ Bkz. Bakara 2/2, 5, 38; En’am 6/35; Nahl 16/37.

¹⁷⁷ İsfehânî *el-Müfredât*, s. 878.

Hüdâ kelimesi Arapça'da bazen lâzım (geçişsiz) olarak kullanılır. O zaman “dalâl”in zıddı olup “istenilene ulaştırılacak yolu bulma” anlamına gelir. Bazen de müteaddi (geçişli) olarak kullanılır. Bu takdirde de “İdlâl”in karşılığı olup “istenilene ulaştırılacak yolu, doğru yolu gösterme ve buldurma” anlamlarına gelir.¹⁷⁸

b. Hâdî

Sözlükte “doğru yolu gösteren, hidâyet edici, delil, rehber, mürşid” anlamlarına gelir.¹⁷⁹ Hâdî “hüdâ”nın sıfatı olup cahiliyye devrinde çöldeki yolları iyi bilen ve insanlara yol gösterip varacakları yerlere selâmetle götüren kimseye hâdî denmiştir. Çölde yaşayan insanlar için yolu bilmek yada uçsuz bucaksız kumlar içinde kaybolup gitmek, tabii ki ölüm kalım meselesiydi. Bu sebeple o günlerde bir insanın iyi bir hâdî (kılavuz) olması, ya da yanında tecrübeli, güvenilir bir hâdînin bulunması son derece önemli idi. Kur'an'ın düşünce dünyasında da hâdî kavramı hayatî bir önem taşır. Ancak Kur'an'da hâdî, bizzat Allah'tır. Öyle bir kılavuz ki asla sapmaz, yolu kaybetmez. Bundan dolayı da tam güvenilir bir rehberdir. Bu suretle Kur'an hâdî kavramını insanın maddi hayatından alıp dini hayatına aktarmakla onu manevileştirmektedir. Kavram esasında çölde seyahat etmekle ilgiliydi ama İslâmiyetle birlikte mecazi olarak insanın aşmak zorunda bulunduğu manevi çölle ilgili olmuş, tamamen dini bir anlam kazanmıştır.¹⁸⁰

Hâdî İslâmî dönemde hidâyet edici, doğru yolu gösterici mürşit anlamlarında Allah'ın isimlerinden biri olarak kullanılmıştır. Allah'ın hâdî sıfatıyla, kullarına dalâlete düşmemeleri için, onlara necât yolunu gösterdiği, Kur'an'da “Hidâyet edici ve yardımcı olarak Rabbin yeter”¹⁸¹ buyurularak gerçek hâdînin Allah olduğu beyan edilmiştir.¹⁸²

c) İhtidâ

Sözlükte İhtida “doğru yolu bulmak, birisinin dalâlet ve irşadını kabul ederek doğru yola girmek “ anlamına gelmektedir.¹⁸³ İhtida yerine bazen rüşd yahut reşad (doğru yola ulaşma), kast (hedefe varan yolu tutma) kelimeleri kullanılır.¹⁸⁴ İhtidanın zıddı “dalâl” yani

¹⁷⁸ Taftazânî, *Şehru'l-Makâsîd*, IV, 310; Tahânevî, *Keşşâf*, II, 1533.

¹⁷⁹ Arapçada, yol, baston ve kılavuz gibi bir yere yahut bir amaca ulaşmada yardımcı olan vasıta veya kişiler için de hâdî (yol gösteren) kelimesi kullanılır. Bkz. Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, X, 4087.

¹⁸⁰ İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, s. 138, Kevser Yay. Ank., ts.

¹⁸¹ Furkan 25/31.

¹⁸² Yurdagür, Metin, *Allah'ın Sıfatları*, s. 88, Marifet Yay. İst., 1984.

¹⁸³ Tahânevî, *Keşşâf*, II, 1523. Asım Efendi, Ebu'l-Kemal Ahmed, *Okyanusu'l-Basit fi Tercümeti Kâmusi'l-Muhit*, III, 954. İst., 1304.

¹⁸⁴ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.135.

sapıklıktır.¹⁸⁵ Günümüzde ise hidâyet bulmak farklı din ve inançtaki insanların İslâm'ı kabul edip Müslüman olmaları anlamında kullanılmaktadır.

d) Mehdi

Mehdi, kelime olarak Allah'ın doğru yola hidâyet ettiği kimse manasındadır. Ayrıca bütün yollar ve istikametler Allah'dan geldiği için, "Mehdi" kendisine Allah tarafından yol gösterilen manasına da gelir. Bu kelime, İslâm kültüründe Hz. Peygamber'in ahir zamanda geleceğini müjdelediği, insanların hidâyete ermesine vesile olacak kişi anlamında kullanılmaya başlamadan önce, günlük dildeki manasıyla "Doğru yolu takip eden ve kendilerine yol gösterilen halifeler Hz. Ebu Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında kullanılmıştır.¹⁸⁶ Ayrıca bu kelimenin, müşriklere doğru yolu gösterdiği, müminleri Allah'a kulluk etmeğe yönelttiği için Hz. Peygamber hakkında da kullanıldığı bilinmektedir.¹⁸⁷

e) Muhtedi

İhtida eden, hidâyet bulan, doğru yolda olan İslâm'ı kabul eden, başka bir dinden İslâm'ı geçen kimse demektir. Muhtedi'nin zıddı "mürted"dir.¹⁸⁸

Kur'an'da yirmi dört yerde geçen muhtedi kelimesi iki anlamda kullanılmaktadır:¹⁸⁹

1. Genel Sözlük Anlamı: Doğru yolda olan, Mü'min olan ve kurtuluşa eren.
2. Terim Anlamı: İhtida eden, batıl bir dini bırakıp İslâm dinine giren.

Muhtedi'nin bu ikinci anlamı, genel sözlük anlamının içinde mevcut olmakla beraber, terim olarak Asr-ı saadetten sonra başka bir dinden İslâmiyet'e geçenler hakkında kullanılmıştır.¹⁹⁰

B- Kur'an'da Hidâyet Kavramı ve Hidâyet Çeşitleri

1- Kur'an'da Hidâyetin Anlamları

Kur'an-ı Kerim'de *hidâyet* kelimesi yer almamakla birlikte *hüdâ* seksen beş yerde geçmektedir. Bu kavram Kur'an'da çeşitli fiil sigalarının yanı sıra *hâdî*, *hüdâ*, *mühtedi*

¹⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 120.

¹⁸⁶ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, XV, 354, Asım Efendi, *Okyanusu'l-Basit*, III, 955.

¹⁸⁷ D. B. Mac Donald, "Mehdi" md., *İA.*, VII, 475, Milli Eğitim Basımevi, İst., ts.

¹⁸⁸ Sâmî, Şemseddin, *Kâmûs-i Türki*, II, 1436, Dersaadet Yay., İst., 1318.

¹⁸⁹ Bkz. Bakara 2/16; A'raf 7/178; İsrâ 17/97; Kasas 28/56.

¹⁹⁰ Ünal, Halit, "Mühtedi" md., *ŞİA.*, IV, 335-336, Dergah Ofset, İst., 2000.

isimleriyle birlikte üç yüz elli kadar yerde tekrarlanmakta ve büyük çoğunluğu Allah'a izafe edilmektedir.¹⁹¹ Kur'an'da Allah hidâyet etme vasfını daha çok fiil ve isim şekilleriyle bildirmiştir. Ancak ilahi hidâyetten bahsedilirken “O müttakiler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir.”¹⁹² ve “İşte onlar, Rab'lerinden gelen bir hidâyet üzeredirler.”¹⁹³ buyurularak “hüdâ” kelimesi kullanılmıştır. İnsanın doğru yolu araması ise “İhtida” lafzı ile ifade edilmiş ve şöyle buyurulmuştur: “... size olan nimetimi tamamlayayım, böylece doğru yolu bulmuş (ihtida etmiş) olasınız.”¹⁹⁴

Kur'an'da hidâyet kavramını ifade eden hüdâ kelimesinin, kendi anlamının dışında başka anlamlarda da kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan bazıları şunlardır:

a) Beyan

Kur'an terminolojisinde beyan, yani doğru yolu açıklamak, hidâyetin anlamı olarak nitelendirilir. Allah evreni ve insanoğlunu yarattıktan sonra hidâyeti beyan ederek hayır ve şerri, helak ve kurtuluş yolunu nasıl bulacaklarını da göstermiştir. Bu anlamda insana rehberlik yapacak akıl vermiş, peygamberler ve kitaplar göndererek doğruyu, yanlış, güzeli ve çirkini beyan etmiştir.¹⁹⁵ Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır:

“İşte onlar, Rab'lerinden bir hidâyet üzeredirler ve kurtuluşa erenler de ancak onlardır.”¹⁹⁶. bu ayette geçen “alâ hüdâ” (hidâyet üzeredirler) ifadesi “apaçık bir beyan üzeredirler” anlamına gelmektedir. Arapçada “alâ” edatı üzerine zarif bir incelik vardır. Bu edat üstünlük manasını da içine almaktadır. Gerçekte kişiye üstünlük veren şey ise hak ve hidâyet üzere yaşamakta sebat göstermesidir.¹⁹⁷ Diğer taraftan iman edenlerin hidâyet üzere olmaları sandalye üzerine çıkıp oturan kişilerin hallerine benzetilmiştir. Nasıl ki sandalye de oturan kimse rahat etmekte ve düşmekten emin olduğu gibi ilahi delillerle hakkı batıldan ayırt edip hak üzere olan bir kişi de kendisini her türlü kötü itikatlardan salim kılmaktadır ki “alâ” edatı istikrara teşbih yoluyla delâlet etmektedir.¹⁹⁸

Kur'an insanlara kendisini “yol gösterici” olarak açıklar.¹⁹⁹ Allah kullarına razı olacağı yolu beyan ettikten sonra, hidâyet ve dalâlet arasında seçme hakkını insana bırakmıştır: “Semud kavmine gelince onlara doğru yolu beyan ettik; fakat onlar, körlüğü

¹⁹¹ Abdalbâki, M.Fuat, *el-Mu'cemu'l-Müfêhres li el-Fazi'l-Kur'an-ı Kerim*, s. 731-736, Çağrı Yay., İst., 1990; Yavuz, Y. Şevki “Hidâyet” md., *DİA.*, XVII, 473, İst., 1998.

¹⁹² Bakara 2/2.

¹⁹³ Bakara 2/5.

¹⁹⁴ Bakara 2/150.

¹⁹⁵ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 61.

¹⁹⁶ Bakara 2/5.

¹⁹⁷ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Delâlet*, s. 61.

¹⁹⁸ Vehbi, *Hulasâtu'l-Beyân*, I, 33.

¹⁹⁹ Bakara 2/185.

doğru yolu bulmağa üstün tuttular...²⁰⁰ ayetinde belirtildiği gibi. Semud kavmine hak yol beyan edildikten sonra, kendi hür iradeleriyle dalâleti seçmişlerdir. Çünkü Allah, Kur'an'î ifadeyle hidâyeti beyan etmeden kullarını saptırmaz.²⁰¹

b) İslâm Dini

Kur'an'da Hidâyet kavramı “İslâm Dini” manasına da gelmektedir. Nitekim “Sen onların, kendi dinlerine uymadıkça ne Yahudiler ne de Hristiyanlar senden râzı olmazlar, asıl doğru yol (hidâyet yolu) Allah'ın yoludur...”²⁰² ayetinde geçen “Allah'ın yolu” ifadesi “İslam Dini” olarak tefsir edilmektedir.²⁰³ Zira hak din olan İslâm'ın dışındaki Yahudi ve Hristiyanlar dalâlettedirler.²⁰⁴

c) İman

Hidâyetin Kur'an'da kullanıldığı bir diğer anlam da “İman”dır. “Allah doğru yola gelenlerin hidâyetini artırır...”²⁰⁵ “...Biz de onların hidâyetlerini artırmıştık.”²⁰⁶ “Hidâyet bulanlara gelince, Allah onların Hidâyetlerini artırır ve sakınmalarını sağlar.”²⁰⁷ “Büyüklik taslayanlar da zayıf düşürülenlere dediler ki ; “size hidâyet geldiği zaman sizi ondan biz mi çevirdik?..”²⁰⁸ ayetlerinde geçen hidâyet kelimesi iman karşılığında kullanılmıştır.

d) Yol işaretleri

Kur'an'da hidâyet her zaman soyut anlamdaki bir rehberliği değil bazen somut anlamdaki maddî rehberliği de ifade eder. Cahiliye döneminde “hüdâ” kelimesi soyut anlamda bir rehberliği ifade etmezdi. Sadece çölde yol göstermeyi ifade ederdi. Cahilliye devrinde çöldeki yolları iyi bilen ve insanlara yol gösterip varacakları yerlere selamete götüren kimseye hâdî denmiştir.²⁰⁹ Kur'an nazil olunca hüdâ kelimesi her ne kadar maddi hayata yardımcı olan bir yol gösterici anlamı taşımakla birlikte; dini bir anlam yüklenerek de karşımıza çıkmıştır. İnsanlık tarihinin başlangıcından beri, günümüzde de geçerli olmak

²⁰⁰ Fussilet 41/10.

²⁰¹ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 61. Allah'ın hidâyeti beyan etmeden kullarını saptırmayacağı konusunda , bkz. Tevbe 9/115; Hud 11/66.

²⁰² Bakara 2/120; Ayrıca bkz: Ali İmran 3/73; Hac 22/67.

²⁰³ Neseî, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed Ebu'l Berekât, *Tefsiru'n-Neseî*, I, 72, Kahraman Yay., İst., 1984; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 483; Sâbûnî, M. Ali, *Safvetü't-Tefâsir*, I, 91, Dersaadet Yay., İst., ts.

²⁰⁴ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsir*, I, 91.

²⁰⁵ Meryem 19/76.

²⁰⁶ Kehf 18/13.

²⁰⁷ Muhammed 47/17.

²⁰⁸ Sebe 34/32.

²⁰⁹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 138

üzere, gök cisimleri ile insanlar denizde ve karada yönlerini bulmuşlardır. Güneşin, ayın ve bilhassa sabit yıldızların gözetlenmesinden, yolcunun bulunduğu yeri ve yönünü tayinde istifade edilmektedir²¹⁰. “O karanın ve denizin karanlıklarında yolu bulmanız için size yıldızları yarattı ...”²¹¹ ayette geçen hidâyet kelimesi yol işaretleri anlamındadır.

e) İlahi Kitaplar ve Peygamberler

Kur’an’da hidâyet ilahi kitaplar ve resul manasına da gelmektedir. Bu konudaki bazı ayetler şunlardır: “Hepiniz oradan inin dedik, yalnız (İyi bilin ki) size benden bir hidâyet geldiği zaman, kimler benim hidâyetime uyarsa artık onlara bir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”²¹² Bu ayette geçen hidâyet kelimesi kitap indirmek ve resul göndermek anlamına tefsir edilmiştir.²¹³

“Onlar (o putlar) sizin ve babalarınızın (tanrı) diye isimlendirdiğiniz (boş, kavramsız) isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlara hiçbir güç (tanrı oldukları hakkında hiçbir delil) indirmemiştir. Onlar (putlara tapan)lar zanlarına ve nefislerinin alçak hevesine uyuyorlar. Halbuki onlara Rab’leri tarafından yol gösterici gelmiştir.”²¹⁴ Bu ayette hiçbir güce sahip olmayan putlara tapan müşriklerin bu inançlarının kaynağı olarak zanna ve nefislerine tabi olmaları işaret edilmektedir. Ancak bu şekilde murada erilemeyeceği, murada ermek için hak ve yakın yolu gösteren peygamber ve Kur’an’a uymaları gerektiği buyrulmaktadır.²¹⁵ Bu gerçeği gözardı eden ve tam bir sağır kesilen insanların yarın kıyamet gününde bize cenneti müjdeleyici ve cehennem ateşinden uyarıcı bir hidâyet gelmedi mazeretinde bulunmaya hakları olmayacaktır. Bu suretle Kur’an’da muhtelif ayetlerde geçen Kitap ve Resul anlamında kullanılan hidâyete tabi olanlar için dünya hayatında dalâlete düşülmeyeceği gibi ahirette de şâkiler zümresinden olma endişesi taşınmayacaktır. Önemli olan insanların kendilerini irşad edecek mürşitlere kulak verip vermemeleridir.²¹⁶

²¹⁰ Yıldırım, Suat, *Fatiha ve En’am Surelerinin Tefsiri*, 140, Çevik Matbaacılık, İst., 1989; Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 66.

²¹¹ En’am 6/97.

²¹² Bakara 2/38.

²¹³ Neseî, *Tefsiru’n-Neseî*, I, 44; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, I, 75.

²¹⁴ Necm 53/23.

²¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, VII, 4599.

²¹⁶ Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 66-67.

f) Tevbe

“Bize bu dünyada da iyilik yaz, ahirette de. Şüphesiz biz sana yöneldik...”²¹⁷ ayetinde “sana yöneldik”, “sana tevbe” ettik anlamında tefsir edilmiştir.²¹⁸

g) İrşad

İrşad “r-ş-d” kökünden türemiş olup müştaklarıyla beraber Kur’an’da on dokuz yerde geçmektedir.²¹⁹ sözlükte doğru yolu göstermek, doğru yolu bulmaya sevk etmek manalarına gelmektedir.²²⁰

“... Umarım ki Rabb’im beni doğru yola iletir, dedi”²²¹ bu ayette geçen hidâyet kelimesi doğru yola irşad etmek anlamındadır.²²²

“..Deki arınmaya gönlün var mı? Seni Rabbi’nin yoluna iletayim de O’ndan korkasın.”²²³ Yine bu ayette de hidâyetten irşat anlamında söz edilmektedir.²²⁴

Kur’an’da Allah, kafirin küfründe ısrarlı olduğunu bildiği için onlar hakkında iğva (taşkınlık) ve idlâl (saptırmak); tevbe edeceği ve kötülükten vazgeçeceği bilinen müminler hakkında ise irşad ve hidâyet tabirlerini kullanmıştır.²²⁵

Hidâyetle irşad arasında şöyle bir farktan da söz edilmektedir: Hidâyet; küfürden İslâm’a doğru gelişen bir süreçtir. İrşad ise, bu sürecin kemal noktasıdır. Bu anlamda irşada daha çok müminin ihtiyacı vardır. Kur’an’da anlatılan iki salih kulun hikayesi buna en güzel örnektir.²²⁶

“Musa ona : Sana öğretilenden bana doğruyu (rüşdü) bulmama yardım edecek bir bilgi öğretmen için sana tabi olabilir miyim? dedi.”²²⁷

Bu ayette Hz. Musa bir mü’min olan Hızır (a.s)’a bilgi öğrenmeyi teklif ederken irşad etmekten söz ediyor.

Kur’an semantiğinde irşad lafzı anlam ve konum bütünlüğüne göre hidâyet karşılığında; müstakil bir terim olarak da sadece mü’minlere öğüt vermeyi, yani nasihati ifade etmede kullanılmaktadır.²²⁸

²¹⁷ A’raf 7/156.

²¹⁸ Zemaşerî, *Keşşâf*, II, 121; Neseî, *Tefsiru’n-Neseî*, II, 80.

²¹⁹ Abdülbaki, *Mu’cemu’l-Müfehres li el-Fazil-Kur’an-ı Kerim*, s. 320-321.

²²⁰ Asım Efendi, *Okyanus’l-Basit*, I, 609, Sâmi, *Kamûs-i Türkî*, I, 89.

²²¹ Kasas 28/22.

²²² Sâbûnî, *Safvetüt-Tefasir*, II, 430.

²²³ Naziat 79/18-19.

²²⁴ Neseî, *Tefsiru’n-Neseî*, IV, 330; Zemaşerî, *Keşşâf*, IV, 213.

²²⁵ Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 67.

²²⁶ Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 68.

²²⁷ Kehf 18/66.

²²⁸ Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 69.

h) Davetçi

Kur'an, hidâyetle tebliğ ilişkisi üzerinde ısrarla durmaktadır. Kur'an'ın bu konuda açık beyanı, tebliğin zorlamaya dayanan bir hidâyet ve davet yolu olmadığı şeklindedir.

Kur'an'da hidâyetin dâvetçi anlamında kullanıldığı bazı ayetler şunlardır:

“...Sen, ancak bir uyarıcısın her toplumun bir uyarıcısı vardır.”²²⁹

“ Onları emrinizle doğru yolu gösteren önderler yaptık...”²³⁰

“... Halbuki onlara Rab'leri tarafından yol gösterici gelmiştir.”²³¹

Allah, bütün topluluklara yol gösterici, Allah'ın dinine davet eden uyarıcılar göndermiştir. Ancak tebliğ vazifesiyle görevli bu peygamberlerin hidâyet konusundaki konumu sadece hidâyete sebep olmalarıdır. Nitekim Kur'an'da “Sen istediğini doğru yola iletmezsin, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir”²³² buyurularak gerçek hidâyet edici olanın Allah olduğu bildirilmektedir.²³³

ı) Tevhid

Hidâyetin Kur'an'daki bir diğer anlamı da tevhiddir. Hz. Muhammed'in sevdiği ve istediği kişileri hidâyete erdiremeyeceği anlatıldıktan sonra “Dediler ki; biz senin getirdiğin hidâyeti (kabul edip) ona uyarsak yurdumuzdan atılırız...”²³⁴ buyurularak hidâyete tevhid anlamı verilmiştir.

k) Sünnet

“Hayır; sadece biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerinde gidiyoruz, dediler”²³⁵ bu ayette “izinde gitmek” olarak ifade edilen hidâyet “sünnet” anlamında kullanılmıştır.

D) İstirca'

Sözlükte “geri dönme, yapılmakta olan bir işi, bir davranışı terk etme” anlamındaki “Rücû” kökünden türeyen istirca' bir musibet anında Allah'ın takdirine rıza gösterip O'na sığınarak teselli bulmayı ifade eden söz ve davranışlar için kullanılan bir terimdir.²³⁶

²²⁹ Ra'd 13/7.

²³⁰ İbrahim 21/73.

²³¹ Necm 53/23.

²³² Kasas 28/56.

²³³ Zemaşşerî, *Keşşâf*, III,185.

²³⁴ Kasas 28/57.

²³⁵ Zuhuf 43/22; ayrıca bkz. En'am 6/90.

²³⁶ Hökelekli, Hayati, “İstirca” md., *DİA.*, XXIII, 374, İst., 2001.

Hidâyetin Kur'an'da bazen istirca' manası verildiği kabul edilir, "İşte Rab'lerinden bağışlamalar ve rahmet hep onlardır ve doğru yolu bulanlar da onlardır."²³⁷ ayeti bu manada anlaşılmıştır.

2. Kur'an'da Hidâyet Çeşitleri

a) Allah'ın Hidâyeti

Allah'ın kullarından dilediğine hidâyet etmesi ve dilediğini de dalâlete düşürmesi caizdir. Allah'tan başka insanlara hidâyet edici ve dalâlete düşürücü hiçbir varlık bulunmamaktadır.²³⁸ Bu fiillerin her ikisi de Allah'a ait fiillerdir. Hidâyet ve dalâletin diğer varlıklara nispet edilmesi mecazidir. Gerçek manada hidâyete erdiren veya dalâlete düşüren (Hâdî ve Mudill) Allah'tır. Ancak şurası kabul edilmelidir ki Allah'ın bir kuluna dalâlet ve şekaveti yaratması, o kulun ihtiyarını kötü bir şekilde yapmasından, cüz-i iradesini kötüye kullanmasından ileri gelmektedir.²³⁹

Allah hiç kimseyi zorla, icbar ederek doğru yola iletmiyor. Ancak insanların doğru yola girmeleri için sebepler yaratıyor. Lütuf ve ihsanıyla doğru yolu gösterecek peygamberler gönderiyor, onlara doğruyu yanlış, iyiyi kötüyü, güzeli ve çirkini, faydalıyı zararlıyı, hayrı ve şerri ayırt edici, açıklayıcı kitaplar inzâl ediyor ve bundan sonrasını insanların iradesine, ihtiyarına ve tercihlerine bırakıyor. Şayet inanıp salih ameller, güzel işler yaparlarsa, tövbe edip yüce Rablerine dönerlerse onları doğru yolda, hidâyette daim kılacağını aşağıdaki ayetlerde haber vermektedir.²⁴⁰

"Allah kendisine inanları ve kitabına sarılanları rahmetine ve bol nimetine kavuşturacak, onları kendisine götüren doğru yola eriştirecektir."²⁴¹

"İnananları ve yararlı iş yapanları, imanlarına karşılık Rableri doğru yola eriştirir."²⁴²

"Doğrusu ben tevbe edeni, inanıp yararlı iş işleyerek doğru yola gireni (hidâyeti tercih edeni) bağışlarım."²⁴³

"Kim hidâyet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur, kimde doğruluktan saparsa, kendi zararına sapsın olur..."²⁴⁴

²³⁷ Bakara 2/157.

²³⁸ Bkz. A'raf 7/178; İsrâ 17/97; Kehf 18/17; Zümer 39/36-37.

²³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2982-2983; İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 326, Umran Yay. Ank., 1981.

²⁴⁰ Tunç, *Kelâm*, s. 182.

²⁴¹ Nisa 4/175.

²⁴² Yunus 10/9.

²⁴³ Tâhâ 20/82.

²⁴⁴ İsrâ 17/15.

Şu halde kulun iyilik ve kötülük vasfı taşıyan bir takım fiilleri neticesinde Allah onun için hidâyeti veya dalâleti yaratmaktadır.²⁴⁵ Yoksa Allah durup dururken hiçbir kulunu dalâlete düşürmez. Bilakis Allah kullarının iman etmeleri için her türlü imkan ve fırsatı onlara vermiştir. İnsanı bütün ilmî ve amelî mükemmellik ilkelerini gerçekleştirmeye muktedir olacağı irade ile yaratmıştır. İnsanın hür iradesiyle tercih etmesi ve iradesini istediği yönde kullanması Allah'ın meşiet-i dahilindedir. Allah'ın kulların tercihini bilmesi, kulun ihtiyarını ortadan kaldırmaz.²⁴⁶

“Rabbim, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve o hidâyete erenleri de çok iyi bilir.”²⁴⁷

“...Şüphesiz Rabbim yolundan sapanı da iyi bilir ve o yola geleni de iyi bilir.”²⁴⁸ Bu ayetlerde Allah'ın hidâyet ve dalâlette olanları bildiği ifade edilmektedir. Ancak Kur'an'da hidâyet ve dalâlet sebepleri açıkça bahsedilmeyen ayetler de bulunmaktadır ki bu ayetlerle insanın hür iradesi arasında nasıl bir bağlantı kurulabilir? Bu soruyu cevaplamadan önce, insanı zahiren cebir ve ikrah altında bırakacak tarzda anlaşabilecek birkaç ayeti tahlil etmemiz yerinde olacaktır:

“De ki: üstün delil Allah'ındır. Allah dileseydi, elbette hepinizi doğru yola iletirdi.”²⁴⁹

“Biz dileseydik herkese hidâyet verirdik...”²⁵⁰

“Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse onun göğsünü (o kimse) göğşe çıkıyormuş gibi dar ve tıkanık yapar.”²⁵¹

Bu ayetlerde yer alan meşiet-i ilahiyye sebebiyle kulların hidâyet ve dalâlet fiilleri hakkında “cebir ve zorlama” yorumunda bulunmak birkaç bakımından mümkün değildir:

Birincisi; Allah insanlara hidâyetin neden ibaret olduğunu, dinin mahiyetini ve temel varlığının neye bağlı bulunduğunu bildirmiştir. Şu halde sözü edilen ayetlerin her biriyle dinin mahiyetine aykırı bir şey murat etmesi muhtemel değildir. Üstelik Allah'ın bildirmesine bağlı olarak insanlar nezdinde ifade ettiği mananın zıddı bir muhteva taşıyabileceği hakkında ilahi bir bilgilendirme olmadan...

İkincisi Allah'ın birliğine vakıf olmanın, O'na ve elçilerine iman etmenin yolu fikri çaba ve akli istidlâlden geçmektedir. Bu ise bilginin zorunluluk taşımayan türüdür. İnsan

²⁴⁵ Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, s. 320–321, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. İst., 1984; Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 82.

²⁴⁶ Harpûtî, Abdullatif, *Tenkihu'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm*, Dipnotlarıyla birlikte Çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, s. 207-208, TDV., Elazığ Şubesi Yay., Elazığ, 2000.

²⁴⁷ Nahl 16/25.

²⁴⁸ Necm 53/30; ayrıca bkz. Kasas 28/85; En'am 6/117; Kalem 68/7.

²⁴⁹ En'am 6/149.

²⁵⁰ Secde 32/13.

²⁵¹ En'am 6/125; Maide 5/68.

tabiatında oluşma ihtimali bulunmayan bir konuda zaruri bilginin mevcudiyeti mümkün olsaydı yolunca hasıl olan zaruri bilginin reddedilmesi de imkan dahiline girerdi, bu durumda duyu bilgisi de geçersiz hale gelirdi. Şu da var ki (Allah'ın varlığı birliği, elçilerinin mevcudiyeti türünden olmak üzere dine yönelik) bütün bilgilenme ve kabullenmeler itaat ve emre uymak olarak değerlendirilmiştir. Halbuki zorunluluk (cebir) bunların hepsini itibardan düşürmektedir.²⁵²

Bu ayetlerden cebir yorumu çıkarmanın yanlışlığını gösteren ilahi beyanlardan biri de şudur: “Biz dilesek elbette herkese hidâyetini verirdik. Fakat “cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım” diye benden kesin söz çıkmıştır.”²⁵³ Allah'ın hayır ve hidâyet dilemesi mutlaka gerçekleşeceğini haber verdiği hususa mani olmaz.²⁵⁴ Allah kendi fiili ile nitelendirilir. O'nun fiili de hakikatle adl veya lütuf kavramına sahiptir. Ayrıca Allah dalâlet, isyan ve haktan sapmayı da yasaklamıştır, şu halde bunları kendisine nispet etmekle bu konuda kulların icbar altında bulunduğunu söylemek mantıksızlıktır.²⁵⁵ Allah'ın dilediği kimseyi saptırması ve dilediği kimseyi de doğru yola iletmesi²⁵⁶ O'nun güç ve iktidar konumunda bulunduğu beyanı olarak anlaşılmalıdır.²⁵⁷

Allah'ın meşietini ile ilgili ayetler, O'nun kendisini kullarına kudret sıfatıyla vasfetmesidir. Yoksa Allah'ın hidâyeti ne icbarî ne ızdırarîdir. O'nun meşietini ihtiyaridir. Mesela kafir küfrü tercih eder, Allah da onda küfür fiilini yaratır. Böylece o kul sapmış olur. Mümin de imanı seçer, Allah da onda hidâyet fiilini yaratır. Böylece o kul da ihtida etmiş olur.²⁵⁸

Gerçekte Allah'ın hidâyeti gerek kemiyet gerekse keyfiyet itibarıyla sayısızdır. Bununla beraber dört kısımda özetlenebilir.²⁵⁹

1. Allah'ın her varlığa vermiş olduğu umumi manada bir hidâyettir. Bu hidâyet çeşidi; Allah'ın mükellef tuttuğu herkese zahir ve batın duygularını, akıl, zeka, idrak ve irade vermek suretiyle bilmesi gereken zaruri bilgileri öğrenmesini de, sağladıktan sonra, her mükellefi içine alacak tarzda genel bir yol göstermesidir. İnsanlar kendi akıl ve idrakine göre taşıyabilecekleri miktarda ve güçleri nispetinde bu hidâyetten, doğru yol göstermeden nasiplerini alacaktır. Nitekim bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır:

²⁵² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 368.

²⁵³ Secde 32/13.

²⁵⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 369.

²⁵⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 399–400.

²⁵⁶ En'am 6/39.

²⁵⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 401.

²⁵⁸ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 82.

²⁵⁹ İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 184; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1520–1521; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 120; Tunç, *Kelâm*, s. 184–185; Yüksel, *Kur'an-ı Kerim'de Hidâyet ve Delâlet Anlayışı*, s. 92–93.

“Bizim Rabbimiz her şeye varlık veren, sonra da ona (hedefine doğru) yol gösteren Allah’tır.”²⁶⁰

Şu halde Allah her varlığa kendine mahsus hidâyeti vermiş ve o varlıklar da kendilerine verilen bu hidâyetle fonksiyonlarını yerine getirmektedirler.

2. Hak ve batılı, kurtuluş ile helak yollarını tarif etmek, açıklamak ve göstermek manasına olan hidâyettir.

“Semud’a gelince, onlara dosdoğru yolu göstermiştik. Ama onlar körlüğü doğru yola tercih ettiler.”²⁶¹

“Ona, iki apaçık (doğru ve eğri) yolu gösterdik.”²⁶²

“Şüphesiz sen dosdoğru yola iletiyorsun.”²⁶³

3. Elçiler göndermek ve kitaplar indirmek suretiyle Allah’ın kullarına hidâyet etmesidir.

“Sabrettikleri ve ayetlerimizi kesinlikle inandıkları zaman, onların içinden, buyruğumuzla doğru yola ileten önderler yetiştirmiştik.”²⁶⁴

“Gerçekten bu Kur’an en doğru yola iletir...”²⁶⁵ diye buyurulan ayetler hidâyetin bu çeşidine örnektir.

4. Öncelikle peygamberlere ve velilere vaki olan hidâyet çeşididir. Hidâyet-i hassa (özel hidâyet) olarak isimlendirilen bu hidâyet şekli vahiy, ilham veya sadık rüya gibi olağanüstü yollarla kalplere sırları keşfedivermek, eşyanın hakikatini olduğu gibi gösterivermek ve göğüslere inşirah vermek suretinde tecelli eder. Mutlak ve gerçek olan, akıl ile ulaşılamayan hidâyet işte budur. Bu konuda Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır:

“Bizim yolumuzda, mücahade edenleri biz elbette yollarımıza iletiriz.”²⁶⁶

“Allah kimin gönlünü İslâm’a açmışsa o, Rabbinden bir nur üzerinde değil midir?”²⁶⁷

“Sen dilediğini doğru yolu iletmezsin, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir. O doğru yolu tutanları en iyi bilendir.”²⁶⁸

²⁶⁰ Tâhâ 20/50.

²⁶¹ Fussilet 41/17.

²⁶² Beled 90/10.

²⁶³ Şûrâ 42/52.

²⁶⁴ Secde 32/24.

²⁶⁵ İsrâ 17/9; ayrıca bkz. Enbiya 21/73.

²⁶⁶ Ankebut 29/69.

²⁶⁷ Zümer 39/22.

²⁶⁸ Kasas 28/56.

b) Peygamberlerin Hidâyeti

Hidâyet çeşitlerinden biriside Allah'ın insanları kendi içlerinden seçtiği Peygamberleri vasıtasıyla hidâyete erdirmesidir. Peygamberler Allah'ın lütfuyla hidâyet üzere olan kimselerdir. Onlar insanları doğru yola davet ederken bu makam ve rütbeyi kesb ile veya ilimle elde etmemişlerdir. Bu onlara Allah'tan bir mevhibe ve nimettir. Allah bu görev için kulları arasından dilediğini seçmiştir.²⁶⁹

“Bu Allah'ın dilediğine vereceği lütuftur. Allah büyük lütuf sahibidir.”²⁷⁰

Allah nübüvvet müessesesi kanalıyla kullarına hidâyet yolunu göstermiştir. Ancak burada hidâyetin Peygamberlere izafe edilmesi hidâyete vesile olmaları ve ona davet etmeleri münasebetiyledir. Yoksa mutlak hâdî Allah'tır. Kur'an'da mecazî anlamda Peygamberlerin İslâm'a davetteki rehberlik makamına sahip olduklarına işaret eden pek çok ayet bulunmaktadır.²⁷¹ Bu ayetlerden bazıları şunlardır:

“...Her toplumun bir yol göstericisi vardır.”²⁷²

“...Her millet içinde mutlaka bir uyarıcı (Peygamber gelip) geçmiştir.”²⁷³

“O'dur ki ümmiler içinde kendilerinden olan ve onlara Allah'ın ayetlerini okuyan, onları yücelten, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir elçi gönderdi.”²⁷⁴

Kur'an'da yer alan bu ayetlere baktığımızda nübüvvet hiçbir kavme veya millete tahsis edilmemiştir. Allah ilahî adaleti gereğince kullarını doğru yolu gösterecek Peygamberler göndermiş ve onları hak yoluna, hidâyet yoluna davet etmiştir. Ayrıca Allah vahiy ve nübüvvet için özel bir dil seçmemiştir. Allah Peygamberlik için gönderdiği kişiyi kendi milletinin içinden seçmiştir. Bu seçkin elçiler kendi toplumlarının dilleriyle tebliğde bulunmuşlardır. Her Peygamberin kendi milletinin diliyle tebliğde bulunmasında şaşırtıcı bir durum yoktur. Zira başka bir dille onlara hitap pek çok problemi beraberinde getirir, anlaşmazlıklar, yanlış anlamalar ve diyalog kopukluğu meydana getirirdi.²⁷⁵ Kur'an'da Allah tebliğin bu yönüne dikkat çekerek şöyle buyurmaktadır: “Biz her Peygamber kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (emredildikleri şeyleri) açıklasın. Allah dilediğini saptırır, dilediğine hidâyet eder. O, azizdir, hikmet sahibidir.”²⁷⁶

Bu ayet iki noktayı ima etmektedir: Birincisi Allah, insanların daveti anlayamama gibi bir bahaneleri olmaması için vahyi, Peygamberin gönderildiği kavmin dilinde

²⁶⁹ Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Gayetü'l-Merâm fi ilmi'l-Kelâm*, s. 274, *Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye*, Beyrut 2004; Âcî, Abdurahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-Kelâm*, s. 337, *Âlemu'l-Kütüb*, Beyrut, ts.

²⁷⁰ Cum'a 62/4.

²⁷¹ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 106; Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, s. 157.

²⁷² Ra'd 13/74.

²⁷³ Fâtır 35/24.

²⁷⁴ Cum'a 62/2.

²⁷⁵ Gölcük, Toprak, *Kelâm*, s. 271.

²⁷⁶ İbrahim 14/4.

indirmiştir. Bu ayet mucize olsun diye hiçbir Peygamberin başka bir dille kavmine gönderilmediğini göstermektedir. Çünkü Allah, insanların daveti anlamasına ve hidâyete ulaşmasına, onların meraklarını uyandırmaktan çok daha önemli görmüştür. Bu amaç da, ancak Peygamber o kavmin dilinde gönderildiğinde elde edilebilirdi.²⁷⁷ Hz. Muhammed her ne kadar bütün insanlık için gönderilmiş bir Peygamber ise de kendi milletinin lisanıyla irsal edilmişti. Çünkü Peygamber kendi lisanıyla konuşan, kavmine gerçekleri tebliğ edecek, onlar da bu risaleti bütün insanlığa götüreceklerdi. Dolayısıyla Hz. Peygamberin hem bütün insanlığa Peygamber gönderilmesiyle hem de sadece kendi kavminin lisanıyla gönderilmesi arasında bir tezat yoktur.²⁷⁸

Bu ayette ima edilen ikinci nokta, gerçekleri beyan etmek, hidâyet yoluna davet etmekle bütün Peygamberlerin vazifesi son bulmaktadır. Çünkü Peygamberler daveti o kavmin herkes tarafından anlaşılan ana diliyle sunmuş olmalarına rağmen, yine de herkes doğru yola ulaşmamıştır. Bunun nedeni, daveti anlayan herkesin o daveti kabul etmemesidir.²⁷⁹

Buhârî ve Müslim'in naklettiği bir hâdîse göre, Allah Rasûlünün amcası Ebû Talib, Rasûlullah (s.a.v.)'i korur, ona yardım eder, bu yüzden Hz. Peygamber onu tabîî bir sevgi ile severdi. Vefatına yakın, yanına gelerek şöyle demişti: *"Ey amca, Allah katında kendisiyle senin lehinde şehadette bulunabileceğim bir kelimeyi; Allah'tan başka ilâh yoktur kelimesini söyle."*²⁸⁰ Ancak, Ebû Talib, bu kelimeleri söyleyemedi. Hz. Peygamber, amcası Ebu Tâlib'in kendisini düşmanlarına karşı koruması ve ona olan sevgisi sebebiyle hidâyet bulmasını, İslâm'a girmesini çok istemiş fakat Allah bu hususta; "(Ey Muhammed) sen sevdiğini doğru yola iletmezsin, fakat Allah, dilediğini doğru yola iletir. O yola gelecek olanları daha iyi bilir."²⁸¹ buyurarak cevap vermiştir. Vefatından sonra, Hz. Peygamber'in, onun hakkında istiğfarda bulunması üzerine hidâyete ermeyenler için yapılacak duanın geri çevrileceği şu âyetle bildirilmiştir: "Ne Peygamberin ne de Mü'minlerin, cehennemlik oldukları belli olduktan sonra, yakın hısımları da olsa, müşrikler için af dilemeleri asla doğru olmaz."²⁸² Peygamberlerin mutlak manada insanların hidâyetine vesile olamayacaklarına açıkça dalâlet eden başka ayetler de bulunmaktadır:

²⁷⁷ Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, Genel Yayın yönetmeni, Ali Bulaç, II, 505, İnsan Yay., İst., 1986.

²⁷⁸ Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'an*, Çev. İ. Hakkı Şengüler, M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, IX, 29. Hikmet yay., İst., ts.

²⁷⁹ Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, IX, 30; Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, II, 505; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3012.

²⁸⁰ Müslim, *Kitâbu'l-İman*, 41-42; Zebidî, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdî'l-Latifî'z-Zebidî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, X, 54-55, Çev. Kâmil Miras, DİB., Ank. 1988; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 338-339

²⁸¹ Kasas 28/56.

²⁸² Tevbe 9/113.

“(Ey Muhammed) onları doğru yola iletmek sana düşmez, dilediğini doğru yola götüren Allah’tır...”²⁸³

“(Ey Muhammed) sen onların yola gelmelerini ne kadar istesen de Allah saptırdığını yola getirmez ve onların yardımcıları da olmaz.”²⁸⁴

Kur’an’da hidâyet konusunda Peygamberlerin fonksiyonları insanlara tevhibi ispat etmek ve her türlü şirk çeşitlerinden onları sakındırmak²⁸⁵ adına irşad etmek olduğu anlatılır. İşte bu yönleri ile Peygamberler insan ile Allah arasında bir vasıta olma görevini ifa etmişlerdir.²⁸⁶ Hz. Peygamber hidâyete vasıtalık yönünü sahabeye yaptığı bir konuşmada şöyle anlatmıştır:

“Ey Ensar Cemaati! Ben sizi dalâlette bulmadım mı? Allah size benim vasıtamla hidâyet vermedi mi?”²⁸⁷

Peygamberin hidâyete vasıta olmasının yanında, hidâyete ulaşmada Peygambere itaatin de önemli bir yeri vardır. Hatta bazı ayetlerde, kulun hidâyeti Peygambere itaate bağlanmıştır.²⁸⁸

Hz. Peygamberle birlikte nübüvvet müessesesi sona ermiş olup bundan sonra insanları doğru yola çağırarak olan bir Peygamber gelmeyecektir. O halde insanları hidâyet yoluna kim davet edecektir? Bu sorunun cevabını yine Hz. Peygamberin kendisinden almaktayız:

Peygamberimiz Veda Hutbesinde “Size bir emânet bırakıyorum ki, siz ona sıkı sarıldıkça yolunuzu hiç şaşırırmazsınız. O emânet Allah’ın kitabı Kur’an’dır.”²⁸⁹

Diyebiliriz ki tarih boyunca peygamberler, yaşadıkları toplumda dalâlet bataklığındaki insanları Allah’ın yoluna davet etmiş ve onların hidâyete ermeleri hususunda her türlü gayret ve azmi göstermişlerdir. Ancak insanlardan bir kısmı bu hidâyet çağrısına olumlu cevap verirken bazıları da buna duyarsız kalmış ve sırtlarını dönmüşlerdir. Bu da peygamberlerin mucizeyle desteklendikleri halde her istediklerini hidâyete erdiremeyeceklerini göstermektedir.

c) Kur’an’ın Hidâyeti

Kur’an’ı Kerim “Allah Kelâmı” olarak tanımlanır. Kelâm anlamlı sözü ifade ettiği için muhataba yönelik olmayı (hitap) içermektedir. Yönelik olma bizzat Allah tarafından “hüden” ve “beyyinât” kelimeleriyle açıklanmaktadır.²⁹⁰

²⁸³ Bakara 2/272.

²⁸⁴ Nahl 16/37.

²⁸⁵ Maide 5/67.

²⁸⁶ Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 109.

²⁸⁷ Müslim, *Sahih, Zekât*, 139, Dâru lhyâi’l-Kütübi’l-Arabi, Beyrut, 1955.

²⁸⁸ Bkz. Nür 24/54.

²⁸⁹ Zebidî, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, X, 398.

Peygamberler, insanların dalâletten kurtulup hidâyetine sebep olduğu gibi başta Kur'an olmak üzere bütün ilahi kitaplar da insanların hidâyetine vesile olmuştur. Kur'an'ın anlattığı 'hidâyet' yalnızca bir yol ve yön göstermek değil, bununla beraber gösterilen yolda kalmayı sağlamak, bu konuda hidâyet bulana yardım etmek manalarını da içerisine alır. Kur'an apaçık ayetleriyle hak ile batılı birbirinden ayırmakta ve insanları hidâyet yoluna irşat etmektedir.²⁹¹ Yüce Allah Kur'an'da bunu şu ayetlerle haber vermektedir:

“...İnsanlara yol gösterici, hidâyeti, doğruyu ve yanlışını birbirinden ayırt edici açıklayıcı Kur'an o ayda indirilmiştir...”²⁹²

“Gerçekten bu Kur'an en doğru yola iletir ve iyi işler yapan müminlere, kendileri için büyük bir ecir olduğunu müjdeler.”²⁹³

“...Şüphesiz size Rabbinizden apaçık bir delil, bir hidâyet ve rahmet geldi...”²⁹⁴

“Bu kendisinde hiç şüphe olmayan, muttakiler içinde hidâyet olan bir kitaptır.”²⁹⁵

Bütün bu ayetlerde Allah, Kur'an'a iman eden, tasdik eden ve ona tabi olan kullarına hidâyet olmak üzere indirdiği Kur'an'ı buyruklarıyla övmektedir. Kur'an anlayanlara ve üzerlerinde düşünenlere apaçık deliller sunmaktadır. Bu deliller onun getirmiş olduğu ve dalâlete aykırı, sapıklığa ters düşen hidâyet ve doğruluğun ne derece sıhhatli olduğunu göstermektedir. Nitekim “furkan”, hak ile batılı birbirinden ayıran, “beyyinat” ise, apaçık üstü kapalı olmayan deliller anlamındadır.²⁹⁶ Şu halde Kur'an bu nitelikleriyle fitratında büyük olsun küçük olsun, her çeşit kötülükten sakınma, iyi, güzel ve doğru olan şeylere yönelme eğilimi bulunan herkese rehberdir. Bu kimseler henüz doğru yolu bulamamış olsalar bile, Kur'an, onların fitratlarındaki bu eğilimi mutlaka ortaya çıkaracak ve onları doğru yola iletcek bir kitaptır.²⁹⁷

İnsanı yaratan Allah onun ihtiyaçlarına cevap verecek olan yerine göre suhuf yerine göre de ilahî kitaplar indirmiştir. Ancak Kur'an'ın evrensel çağrısı sadece müminlere yönelik olmayıp, bütün insanlığı hedef almaktadır.

Allah'ın koruması altında olan Kur'an hak ile batılı birbirinden ayırt edici yönüyle insanlara rehber olduğu gibi onların gönüllerine ve kalplerine de hitap ederek hidâyet yoluna çağırılmaktadır.²⁹⁸ Bu konuda Kur'an'ın çağrısı şöyledir:” Ey insanlar Rabbinizden

²⁹⁰ Görgün, Tahsin, “Kur'an” md., *DİA*, XXVI, 388, Ank, 2002; “*hüden*” ve “*beyyinât*” için Bkz. Bakara 2/185.

²⁹¹ Neseî, *Tefsiru'n-Neseî*, I, 94; Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, s. 122.

²⁹² Bakara 2/185.

²⁹³ İsrâ 17/9.

²⁹⁴ En'am 6/157.

²⁹⁵ Bakara 2/2.

²⁹⁶ Havva, Said, *el-Esâs fi't-Tefsir*, Çev. M. Beşir Eryarsay, I, 462, Şamil Yay., İst., 1989.

²⁹⁷ Cerrahoğlu, İsmail-Koçyiğit, Talat, *Kur'an'ı Kerim Meal ve Tefsiri*, I, 35, DİB., Yay., Ank., 1999.

²⁹⁸ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 101.

size bir öğüt ve kalplerde olana bir şifa, inanlara doğruyu gösteren bir rehber ve rahmet gelmiştir.”²⁹⁹

Bu ayetin manası; Kur’an iman edenler için bir rahmet, insanlara yol gösterici olarak bir hidâyet, kalplerde bulunan bozuk akideleri tahsis ve tedavide bir ilaç, tevhide teşvikte bir araç ve mev’ize cinsinden olan büyük faydaları içinde toplayan bir kitap olarak gelmiştir.³⁰⁰ Nitekim Hz. Peygamber buyurmuşlardır ki “İlahî bir kitap olan Kur’an, Allah’ın uzattığı bir kurtuluş ipidir. Kim o ipe tutunur ve tabi olursa hidâyete ulaşır. Kim de o ipe tutunmayı ve tabi olmayı reddeder ve terk ederse karanlıklar içinde kalır.”³⁰¹

Kur’an ihtiva ettiği insanların hidâyetine vesile olduğu gibi, tila’vetiyle de insanların hidâyetine rehberlik etmiştir. Çünkü Kur’an’ın insanı etkisi altına alıp kendine çeken, onu kuşatan bir özelliği vardır. Bazı ayetler kulaklara çarptığı anda insana sevinç ve haz verir, onu ferahlatır; bazı ayetlerde korku ve dehşetle ürpertir. Birçok inanmayan Kur’an’ın etkisi sayesinde Müslüman olmuş, düşmanlıkları dostluklara, inkarları imana dönüşmüştür.³⁰² Nitekim Hz. Ömer’in Peygamberimiz (s.a.v.)’i öldürmek için yola çıkmasına rağmen kız kardeşinin Müslüman olduğunu haber alıp onun evine vardığında Tâhâ suresinin ilk ayetlerini duyunca mana ve belağatı karşısında kalbinin yumuşaması ve hidâyet bulması,³⁰³ yine Peygamberimiz Nahle vadisinde Kur’an okuduğunda cinlerden bir topluluğun Kur’an’ı dinledikten sonra “Biz hayranlık verici, doğru yola ileten bir Kur’an’ı dinledik ve ona iman ettik”³⁰⁴ diyerek hayranlıklarını dile getirmeleri ve kendi kavimlerine de haber vererek Müslüman olmaları³⁰⁵ Kur’an’ın sadece manasıyla değil lafzıyla da insanları hatta cinleri bile etkisi altına alıp onların hidâyetine vesile olduğunu göstermektedir.

d) Bir Hidâyet Rehberi Olarak Kâinat Kitabı

Kur’an Allah’a inanma duygusunun insanların fitratında bulunduğunu göz önüne alarak Allah’ı inkar edenlerden ziyade Allah’ı tanıyıp da, O’nu anlamak ve kavramak noktasında sapıtan ve yanılan kimseler üzerinde durarak bunlarla tartışır ve onların

²⁹⁹ Yunus 10/57.

³⁰⁰ Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 101; Sâbûnî, *Saf vetü’-t-Tefasir*, I, 588; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 241.

³⁰¹ Müslim, *Fedâilu’s-Sahâbe*, 37.

³⁰² Yıldırım, Suat, “Kur’an” md., *DİA.*, XXVI, 395, Ank., 2002.

³⁰³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, II, 84–85, Dâru’s- Sâdir, Beyrut, 1979.

³⁰⁴ Cin 72/1-2.

³⁰⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 167.

yanlışlarını düzeltmeye çalışır.³⁰⁶ Mahiyet konusunda insanların en çok yanıldıkları husus, Allah'ın birliği konusudur.

Kur'an'a göre evrendeki bütün varlıklar gerçekte Allah'ın ayetleridir bunların sembolik mahiyetini ancak düşünen öz akıl sahipleri anlayabilirler. Başka bir deyişle dünya, büyük bir sembol kitabıdır. Kur'an'a göre bizim tabiat olayı dediğimiz şeyler: Yağmur, rüzgar, göğün ve yerin yaratılışı, gecenin ve gündüzün değişmesi vs. bütün bunlar basit birer tabiat olayı olarak düşünülmemelidir. Nasıl ki yolda dikilen işaretler, yolcunun gözlerini kendine değil gideceği istikamete yöneltirse her tabiat olayı da bizim dikkatimizi kendi üzerinde değil kendilerinin ötesinde olan bir istikamete yöneltmeye çalışır. Bu derin anlayışa göre bir tabiat olayı, artık bir tabiat olayı olmaktan çıkar; bir işaret, bir sembol haline gelir. Şu halde Kur'an'a göre birer ayet olan bütün tabiat olayları, Allah'ın zatını, yahut da O'nun sıfatlarını, merhametini, saltanatını ve adaletini göstermektedir.³⁰⁷

Kur'an'ın üçte birine yakın bir kısmını, insanın kendi nefesine, biyolojik yapısına, yer ve göklerde olup bitenlere, tarihi olaylara bakmasını ve onlar üzerinde düşünmesini isteyen ayetler oluşturmaktadır.³⁰⁸ Biz burada örnek teşkil etsin diye birkaç ayeti almakla yetindik.

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün gelip gidişinde elbette sağduyu sahipleri için ibretler vardır.”³⁰⁹

“Odur ki arzı yaydı, orada sabit dağlar ve ırmaklar var etti, orada bütün meyvelerden iki çeşit yarattı. Geceyi gündüzün üzerine örtüyor. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için ayetler vardır.”³¹⁰

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanların faydasına olan şeyleri denizde taşıyıp giden gemilerde, Allah'ın gökten su indirip onunla ölmüş olan yeri diriltilerek üzerine her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgarları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için ayetler vardır.”³¹¹

Bütün bilim dalları ve insanların sahip olduğu her şeyin sebebi olan nedensellik kanununu güzelce anlayıp uygulamak sayesinde akıl, bu ayetlerden Allah'ın varlığını, birliğini ve kapsamlı rahmetini zorunlu olarak onlar ve keşfeder. Allah bütün insanları bu yola hidâyet ve sevk etmek için “Düşünen bir topluluk için gerçekten ayetler vardır”³¹²

³⁰⁶ Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, s. 29, AÜİF Yay., Ank., 1961; Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 112–113.

³⁰⁷ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 127.

³⁰⁸ Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, s. 51, Dokuz Eylül Üniv. Yay., İzmir, 1990.

³⁰⁹ Âli İmran 2/190.

³¹⁰ Ra'd 13/3.

³¹¹ Bakara 2/164.

³¹² Baraka 2/164.

buyurmuş ve akıl olmayınca doğrudan doğruya duygularda etki edecek olan mucizelerin hidâyete ermede büyük bir faydası olmayacağını anlatmıştır. Burada geçen “ayetler” ifadesi apaçık alametler ve kesin deliller karşısında ciddi olarak hiçbir söz söyleme ihtimali bulunmayan apaçık bir mucize demektir. Kur’an’ın ayetlerine “ayet” denilmesi de bu anlamla ilgilidir. Şu halde Allah’ın iki tür ayeti vardır: Birisi kitab-ı tekvin (oluşsal kitap, kainat ve varlık kitabı) ve yaratılıştaki fiili ayetler. İkincisi de indirilmiş olan Kur’an’daki Allah’ın sözlü ayetleridir.³¹³

Ancak Kur’an, aleme bakmasını bilmeyen, inanmamakta ısrar eden inkarcılara söz konusu ayetlerin pek tesir etmediğini açıkça ifade etmektedir:

“Göklerde ve yerde olanlara bakın! de: Ama (göklerde ve yerde bulunan) o ayetler ve uyardılar, inanmayacak bir kavme yarar sağlamaz!”³¹⁴

“Onlar her ayeti görseler de yine ona inanmazlar. Doğru yolu görseler, onu yol edinmezler, ama azgınlık yolunu görseler, onu yol edinirler. Çünkü onlar ayetlerimizi yalanladılar ve onları umursamaz oldular.”³¹⁵

Kelâm alimlerinin “Gaye ve nizam” İslâm filozoflarının “inayet delili” adını verdikleri deliller de Allah’ın hidâyetine açıklamaktadır. Belki de Kur’an’ın tesirinden dolayı olmalıdır ki, gaye ve nizam delili, İslâm fikir tarihinde öteki delillere nazaran daha rahat ele alınmıştır. Önemli olan insanın kainat kitabını okuması, kafa yorması ve kâinatın boş yere yaratılmadığını kavramasıdır. Kur’an’ın bize tanıttığı gaye ve nizam hidâyetin en önemli özelliklerinden vahdaniyeti bize tanıtmaktadır.³¹⁶

II- İSLAM DÜŞÜNCESİNDE DALÂLET

A. Dalâlet Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları

1. Dalâlet’in Sözlük Anlamı

Dalâlet kelimesi “d-l-l” fiilinden mastar olup sözlükte doğru yoldan kasten veya hataen, az veya çok çıkmak,³¹⁷ yoldan sapmak, azmak, yolu yitirmek, kaybolmak, bir şeyi yitirmek, kaybetmek, ölmek, helak olmak, toprak olmak, unutmak, hata yapmak, evi,

³¹³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 567–670.

³¹⁴ Yunus 10/101.

³¹⁵ A’raf 4/146.

³¹⁶ Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 116.

³¹⁷ İsfehânî, *el-Müfredât*, s.440

yurdu bilmemek, bulamamak, mahvolmak, batıl olmak gibi anlamlara gelir.³¹⁸ Dalâlet, Hidâyet ve Reşad'ın zıddıdır.³¹⁹

Genellikle “maksada ulaştırın yolu bulamamak, istenen sonuca götürmeyen bir yola girmek”³²⁰ veya “istenen her türlü neticeye ulaştırıcı yoldan ayrılmak” şeklinde tarif edilen dalâlet mecazi olarak “akla duyulara ve gerçeğe aykırı ilkeleri benimsemek” karşılığında kullanıldığı gibi daha çok “dini yoldan sapmak” anlamında kullanılır.³²¹ Nitekim doğru yolda olmayan birisine “yolunu şaşırdı, yolunu kaybetti veya kısaca saptı veyahut sapıtı” denir. Buradan hareketle Türkçe’de dalâlet için sapmak, sapıklık ve sapkınlık deyimleri de kullanılmaktadır.³²²

Dalâlet gerçekte “çölde seyahat ederken yolunu şaşırmak” manasına gelse de asıl anlamı, bilerek veya bilmeyerek doğru yoldan az veya çok ayrılmak, sapmak yada azmak demektir. Şu halde dalâlet gerçekte maddî ve görülen bir yoldan sapma olduğu halde daha sonra din ve akıl yolundan sapmak anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle dalâlet daha çok dinden sapmayı, dalâl ise akıl ve sözdeki sapmayı ifade eder.³²³

2. Dalâlet’in Terim Anlamı

Hakikatte görülen ve maddî olan yoldan sapmak anlamına gelen dalâlet daha sonra din ve akıl konusunda sapmak anlamında kullanılmıştır. Biz dalâlet deyince daha ziyade dinde sapıklığı kastetmiş oluyoruz.³²⁴ Genel olarak dalâlet kamu vicdanında yer etmiş inanç ve düşüncelere ters düşen her türlü akide ve düşünceyi ifade etmektedir. Diğer bir söyleyişle dalâlet, mutlak hakikatin, gerçek kurtuluşun sadece kendilerinde olduğunu iddia eden belirli dinlerin başka inanç ve düşünceler için kullandığı bir kavramdır. Hak ve bâtılı, doğru ile yanlış birbirinden ayırmak amacıyla belirli ilke ve kurallar koymuş olan bu dinler, inanç ve davranışları bu ilkelere göre değerlendirdiklerinden farklı tavır ve uygulamaları dalâlet olarak nitelendirmişlerdir.³²⁵

Kelâm ilmi tabiri olarak dalâlet, Allah’ın peygamberleri ve ayetleriyle haber verip gösterdiği doğru yoldan (Sırat-ı müstakimden) sapmak, ayrılmak ve doğru yolu terk etmek demektir. Bu doğru yoldan ayrılma ister kasten (bile bile, isteye isteye) veya sehven (bilmeyerek, dalgınlıkla) olsun, isterse az veya çok olsun durum değişmez ve bu, dalâlet

³¹⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, IX, 390-393; Asım Efendi, *Okyanusu'l Basit*, III, 268.

³¹⁹ İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, IX, 390, İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 440.

³²⁰ Giridî, *Nakdu'l-Kelâm*, s. 242.

³²¹ Harman, Ö, Faruk, “Dalâlet” md., *DİA.*, VIII, 427, İst, 1993.

³²² Tunç, *Kelâm*, s.186.

³²³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 135; Ece Hüseyin K, *İslâm'ın Temel Kavramları*, s, 120.

³²⁴ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 267.

³²⁵ Harman, “Dalâlet” md., *DİA.*, VIII, 427.

olarak adlandırılır. Şu halde ıstilahî anlamdaki dalâlet Allah'ın dininden, yani İslam dininden sapmak, ondan ayrılıp dönmek demektir.³²⁶

3. “D-l-l” Fiilinden Türeyen Bazı Kelimeler

a) Dalâl

Hüdâ ve Hidâyetin karşıtı olup dalâletle aynı anlamdadır. Buna göre dalâl; doğru yoldan bilerek veya yanlışlıkla az veya çok sapmak³²⁷ bir şeyin yerini bulmada hata etmek, akla gelmemesi sebebiyle unutmak, matluba ulaştırmayan yola süluk etmek gibi anlamlara gelmektedir.³²⁸ Türkçe’de sapmak, sapkınlık olarak da kullanılmaktadır. Dalâl bazen gafletten, şaşkınlıktan kaynaklanır. Çoğunlukla da şaşkınlık onu takip eder ve sonra kaybolmaya ve daha sonra telef olmaya doğru gider. Esasında dalâl somut ve maddî olan yoldan sapmaktır. Sonra manevi ve soyut şeyler için de kullanılır olmuştur. Türkçe’de dindeki sapmaya “dalâlet ve sapkınlık” akıl ve sözdeki sapmaya da “dalâl ve sapıklık” denilmektedir.³²⁹

Bir bakıma dâlal iki kısma ayrılmaktadır: Birincisi; Nazarî ilimlerde dâlal; Allah'ın varlığını, birliğini bilmek ve nübüvveti tanımaktaki dâlal³³⁰ gibi ki bunu Kur'an'da şöyle işaret edilmektedir:

“... Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkar ederse o, uzak bir sapıklığa düşmüştür.”³³¹

İkincisi; Amelî ilimlerde dalâl; ibadetleri oluşturan şer'i hükümleri bilmekle ilgili dalâldir. Bu konuda Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır:

“Sana gelenleri inkar edip Allah yolundan men edenler, hakikatten uzak ve sapıklık içine düşmüşlerdir.”³³²

Dalâl kavramı yol manasına gelen “sebil” kavramıyla birlikte kullanıldığında “hatalı yol” manasına gelmektedir. Kur'an'da müşriklerin yaşama tarzı “hatalı yol” şeklinde ifade edilmektedir.³³³

“Eğer biz tanrılarımıza tapmakta ısrar etmeseydik, neredeyse bizi tanrılarımızdan saptıracaktı, diyorlar. Azabı gördükleri zaman kimin yolunun hatalı olduğunu bileceklerdir.”³³⁴

³²⁶ Tunç, *Kelâm*, s. 188.

³²⁷ İsfahânî, *el-Müfredât* s. 440; Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, VII, 410.

³²⁸ Tahânevî, *Keşşâf*, II, 892.

³²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 135.

³³⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 441.

³³¹ Nisa 4/136.

³³² Nisa 4/167.

³³³ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 269.

Miras taksiminde hak sahiplerine karşı haksızlık yapılmasını ikaz eden ayette de dalâlet kavramı “hata” anlamında geçmektedir.³³⁵

b) İdlâl

Hüdâ'nın karşıtı olan idlâl; istenilene kavuşamamak, saptırmak, sapık yapmak, sapık bulmak, bir şeyi kaybetmek, yitirmek, helak etmek ve ölüyü defnetmek gibi anlamlara gelmektedir.³³⁶

İdlâl, kulun sapıklığı ihtiyar ettiği takdirde Allah'ın onu kulda meydana getirmesi bakımından Allah'a izafe edildiği gibi sapıklığa sebep olma ve ona davet etme münasebetiyle şeytana dalâlet nispet edilmiştir.³³⁷ Şeytan nispet edildiğine dair Kur'an'da şu ifadeler yer almaktadır:

“Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları boş kuruntulara sokacağım...”³³⁸

Yine putlarla ilgili olarak Allah, Hz. İbrahim'den haber vererek şöyle buyurmuştur:

“Rabb'im, onlar (Putlar) insanlardan bir çoğunu yoldan saptırdılar...”³³⁹

c) Dâll

Dalâlete düşüren sapık, Allah'ın dininden sapan,³⁴⁰ efendisinin evinin yolunu kaybeden köle,³⁴¹ yitik, hangi yola gideceği hususunda şaşkın yahut yanlış yola giden sapık anlamlarına haizdir³⁴². Çoğulu olan “dâllin” tam manasıyla sapkınlar demektir.³⁴³

d) Tadlil

Doğru yoldan çıkarmak, dalâlete erdirmek, azdırmak, ayartmak ve azgın eylemek gibi anlamlara gelmektedir.³⁴⁴ Bununla beraber müfessirler tarafından kaybolmak, zâil olmak, yok olmak, helak olmak, tuzakları boşa çıkmak manaları da verilmiştir.³⁴⁵

³³⁴ Furkan 25/42.

³³⁵ Bkz. Nisa 4/176.

³³⁶ İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, VII, 351.

³³⁷ Sâbûnî, Nureddin, *Mâtürîdiyye Akâidi*, s. 158.

³³⁸ Nisa 4/119.

³³⁹ İbrahim 14/36.

³⁴⁰ Ece, *İslam'ın Temel Kavramları*, s. 120.

³⁴¹ Tahânevî, *Keşşâf*, II, 892.

³⁴² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5900.

³⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 135.

³⁴⁴ Asım Efendi, *Okyanus'l-Basit*, III, 268, Sâmi, *Kamûs-i Türkî*, I, 410.

³⁴⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 286; Kâsım, Muhammed Cemaleddin, *Tefsiru'l-Kasimî*, XVII, 6258, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabi, Kahire, 1918; Bursevî, İsmail Hakkı, *Tefsiru Ruhul-Beyan*, X, 517, Eser Yay, İst., h.1379.

e) Mudallil

Dalâleti terk etmeyen, aşırı derecede dalâlette olan dalâlete düşüren, sapıttıran, bu özelliğinden dolayı İmru'l-Kays'a mübâlağa sîgasıyla, sapıkların kralı anlamında "Meliku'd-Dalil" denilmiştir.³⁴⁶

B. Kur'an'da Dalâlet Kavramı ve Dalâlet Sebepleri

1- Kur'an'da Dalâletin Anlamları

Hidâyetin ve imanın karşıtlığını, inkârcıların hidâyet karşısındaki durumlarını ifade etmede önemli bir Kur'an kavramı olan dalâlet kelimesi Kur'an'da türevleriyle birlikte yaklaşık iki yüz yerde geçmektedir.³⁴⁷

Dalâlet kavramı Kur'an'da daha çok küfür ve inkarı kapsayan sapıklık olarak kullanılmaktadır. Ancak Kur'an dalâlet kavramını ve türevlerini birkaç değişik manada daha kullanmaktadır ki bu anlamların kelimenin kök manasıyla yakın ilişkisi vardır.³⁴⁸

Bu anlamlardan bazıları şunlardır:

a) Saptırmak

İdlâl, yani doğru yoldan saptırma, Kur'an'da bazı ayetlerde Allah'a izafe edilmiştir.³⁴⁹ Allah'ın saptırması kulun iradesinin devre dışı kaldığı anlamına gelmemektedir. Zira Allah'ın saptırması denilince iki şey anlaşılmalıdır:

1. Allah'ın insanın dalâletine hükmetmesinin sebebi, insanın kendi dalâleti sebebiyledir. İnsan, saptırmakla Allah da dünyada onun hakkında bu hükmü vermekte ve ahirette de onu cennet yolundan cehennem yoluna saptırmaktadır. Burada Allah'ın hükmü dalâlete giden kimsenin "dâil" oluşuna hüküm vermekten ibarettir.

2. Allah insanın yapısını öyle bir şekil üzere yaratmıştır ki kötü veya iyi bir yola girdiği zaman o yol kendisine güzel görünmektedir. Girdiği yolla özdeşleşen insana bu yol hoş görünmekte ve bu yoldan vazgeçmesi veya vazgeçirilmesi çok zor olmaktadır. İnsanın iyiye ve kötüye yönelebilmek gücü ilahi bir fiildir. Şu halde bir fiilin oluşmasına sebep olan bir şeye o fiili nispet etmek sahihtir. Bu yönüyle Allah'a, kulunun dalâletinin nispet edilmesi doğrudur. "Allah saptırdı" denilmesinin anlamı da bundan ibarettir.³⁵⁰ Allah'ın fiili demek her şeyi, o şeye en uygun olacak şekilde yaratması demektir. Allah, kendi fiilini

³⁴⁶ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XI, 394; Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, VII, 413.

³⁴⁷ Abdülbâki, *Mu'cemul-Müfrehes li el-Fazil-Kur'an'ı Kerim*, s. 421-424.

³⁴⁸ Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, s. 120.

³⁴⁹ Bkz. En'am 6/39; Ra'd 13/27, İbrahim 14/4, 93; Fâtr 35/8.

³⁵⁰ İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 441-442, Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, VII, 413.

ya lütuf veya adalet ilkesiyle gerçekleştirir. Onun fiili bu iki vasıftan soyutlanmış olamaz. Bu iki yoldan hangisiyle olursa olsun Allah'a izafe edilen bir fiil "Yarattı" manasını gerçekleştirmiş olur.³⁵¹

Dolayısıyla Allah'ın kafirleri³⁵² ve zalimleri dalâlete götürmesi,³⁵³ kalpleri döndürmesi,³⁵⁴ kalplere mühür vurması³⁵⁵ ve kalplerdeki hastalığı arttırması³⁵⁶ onların yapısındaki kötülüğe meyletmelerine hüküm vermesi veya o kötülükle onları özdeşleştirmesi sebebiyledir.³⁵⁷

Saptırmak, kul sapıklığı ihtiyar ettiği takdirde Allah'ın onu o kulda meydana getirmesi bakımından Allah'a nispet edildiği gibi sapıklığa sebep olma ve ona davet etme münasebetiyle şeytana da nispet edilmiştir.³⁵⁸ Nitekim Allah, şeytanın sözlerini nakil anlamında şöyle buyurmaktadır: "Onları (Allah'ın kullarını) mutlaka saptıracağını, muhakkak onları boş kuruntulara boğacağını..."³⁵⁹ saptırmak dalâlete sebebiyet verdikleri için putlara,³⁶⁰ Firavun³⁶¹ ve Samiri³⁶² gibi toplum önderlerine de nispet edilmiştir. Çalışmamızın ileri ki bölümlerinde bu saptırıcı amiller ayrıca ele alınacaktır.

b) Hata Etmek, Şaşırmak

Bu anlam Kur'an'da, inançsızlar hakkında kullanıldığı gibi peygamberler hakkında da kullanılmıştır. Hata etmek, şaşırmak anlamında Allah Hz. Peygamber hakkında şöyle buyurur:

"Seni şaşırmış bulup yola iletmedi mi?"³⁶³

Bu ayette geçen "dâll" kelimesi yitik, hangi yola gireceği hususunda şaşkın anlamlarına gelmektedir.³⁶⁴ Burada Hz. Peygamberin peygamberlikten önceki haline işaret edilmektedir. Zira o içinde bulunduğu müşrik toplumda Hak din ve şeriatan gafil,³⁶⁵ dünyayı sarmış olan bunalım içinden nasıl çıkılıp da Hakk'a ulaşacağını belirlemede şaşırmış idi.³⁶⁶ Yoksa ayette geçen "dall" in hidâyetin karşılığı olan dalâlete hamledilmesi

³⁵¹ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, s. 401.

³⁵² Bakara 2/26.

³⁵³ İbrahim 14/17.

³⁵⁴ En'am 6/110.

³⁵⁵ Bakara 2/27; En'am 6/46; Câsiye 45/23; Şûrâ 42/24.

³⁵⁶ Bakara 2/10.

³⁵⁷ İsfehani, *el-Müfredât*, s. 442.

³⁵⁸ Sâbüni, *Mâtürîdîyye Akâidi*, s.158; Taftazânî, *Şehru'l-Makâsîd*, IV, 311.

³⁵⁹ Nisa 4/119.

³⁶⁰ İbrahim 14/36.

³⁶¹ Tâhâ 20/79.

³⁶² Tâhâ 20/85.

³⁶³ Duhâ 93/7.

³⁶⁴ Yazır, *Hak dini Kur'an Dili*, VIII, 5900.

³⁶⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 264; Yazır, *Hak dini Kur'an Dili*, VIII, 5900.

³⁶⁶ Yazır, *Hak dini Kur'an Dili*, VIII, 5901, Altuntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 268.

mümkün değildir. Çünkü peygamberler dalâlete düşmekten korunmuşlardır.³⁶⁷ Ayrıca Kur'an'da;

“Kuşkusuz sen daha önce gafillerden idin.”³⁶⁸

“Sen bundan önce hiç kitap okur değildin, hala da elinle yazı yazmazsın.”³⁶⁹

“...Oysa sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin...”³⁷⁰ buyrulması Hz. Muhammed'in peygamberlikten önce akılların yol bulamadığı hakikatler ve şartlardan gafillik ve şaşkınlık hallerine işaret etmektedir.³⁷¹ Yoksa Kur'an Hz. Peygamberin yaptığı tebliğle hiçbir zaman akıl ve dinde sapık anlamında “dâll” olmadığını söylemektedir: “Arkadaşınız sapmadı, azmadı.”³⁷²

c) Sapkınlık

Dalâlet kavramı yoldan sapmak, ayrılmak anlamında kullanıldığı gibi aynı zamanda akli sapmalar hususunda da kullanılmaktadır. Çoğunlukla dalâlet ve sapkınlık sadece dinde; dalâl ve sapıklık da akılda ve sözde kullanılmaktadır. Dolayısıyla “dâll” kelimesinin çoğulu olan “dâllin” tam manasıyla sapkınlık anlamına gelmektedir.³⁷³ Bu konu da Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır:

“...Allah'a ortak koşan da derin bir sapıklığa düşmüştür.”³⁷⁴

“Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, elçilerini ve Ahiret gününü inkar ederse o, derin bir sapıklığa düşmüştür.”³⁷⁵

“İnkâr edip Allah yolundan men edenler derin bir sapıklık içine düşmüşlerdir.”³⁷⁶

Bu ayetlerde buyrulduğu üzere Allah'a şirk koşan, Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve Ahiret gününü veya bunlardan birini inkar eden kimsenin derin bir sapıklığa düştüğü, haktan ve doğru yoldan uzaklaşıp yolunu bulamayacak derecede şaşıracağı, maksadını ve gayesini yitirdiği haber verilmektedir. Yine inkar edip aynı zamanda Allah yolundan, hidâyet yolundan insanları alıkoyanların da derin bir sapıklık (dalâlen baîden) içinde oldukları bildirilmektedir.³⁷⁷

³⁶⁷ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsir*, III, 573.

³⁶⁸ Yusuf 12/3.

³⁶⁹ Ankebut 29/48.

³⁷⁰ Şûrâ 42/52.

³⁷¹ Yazır, *Hak dini Kur'an Dili*, VIII, 5901.

³⁷² Necm 53/2.

³⁷³ Yazır, *Hak dini Kur'an Dili*, I, 135; Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 270; Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, s. 122.

³⁷⁴ Nisa 4/116.

³⁷⁵ Nisa 4/136.

³⁷⁶ Nisa 4/167.

³⁷⁷ Tunç, *Kelâm*, s. 189.

d) Yanılmak ve Unutmak

Dalâlet kavramı Kur'an'da yanılmak anlamında da kullanılmaktadır.³⁷⁸ Hz. Yakup'la ilgili olarak Kur'an'da "...Vallahi sen hala eski yanlışlık içindesin"³⁷⁹ buyurulmakta ve çocuklarının da "(kardeşleri) demişler di ki; Yusuf ve öz kardeşi (Bünyamin), babamıza bizden daha sevgilidir. Oysa biz bir cemaatiz. Babamız açık bir yanlışlık içindedir!"³⁸⁰

Dalâlet kavramı Kur'an'da yanılma anlamı yanında unutma anlamına da gelmektedir.³⁸¹ Borçlanmayla ilgili ayette şahid getirilmesi hususunda şöyle buyrulmaktadır:

"Eğer iki erkek yoksa razı olduğunuz şahidlerden bir erkek, iki kadın şahidlik etsin, ta ki kadınlardan biri unuttuğunda diğeri ona hatırlatsın..."³⁸² Ayette geçen "tâdille" kelimesi müfessirler tarafından "unutma" anlamında tefsir edilmiştir.³⁸³

e) Hüsrana Uğramak ve Eli Boşa Çıkmak

Allah'a inanmayıp peygamberin davetinden yüz çeviren inançsız kimseler daima hidâyet ışığını söndürmeye çalışmışlardır. Bu amaçla da her türlü hile ve tuzağı kurmaktan geri kalmamışlardır. Ancak Allah onların yaptıkları bütün hile ve tuzakları boşa çıkarmış ve onları hüsrana uğratmıştır. Konuyla ilgili bazı ayetlerde dalâlet kavramı bu anlamlarda geçmektedir:

"Musa, onlara katımızdan hakkı getirince: 'Onunla beraber inanların oğullarını öldürün, kadınlarını sağ bırakın' dediler. Fakat kafirlerin tuzağı hep boşa çıkar."³⁸⁴

Allah, Hz. Musa'yı, Firavun ve çevresindekilerin kurduğu tuzakların kötülüklerinden koruduğu gibi onları sabah ve akşam sokulacakları bir ateş azabıyla cezalandırmıştır. Ateşin acısına dayanamayan bu kimseler cehennem bekçilerine; "Rabbimize dua edin, bizden bir gün olsun azabı hafifletsin dediler."³⁸⁵ Bunun üzerine "Bekçiler dediler ki: 'Peygamberleriniz size açık kanıtlar getirmedi miydi?' Onlar da: 'Evet getirdiler', dediler. Bekçiler: 'Öyleyse yalvarıp durun. Kafirlerin yalvarması hep çıkmazdadır', dediler."³⁸⁶

³⁷⁸ İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 440-441; Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, 411.

³⁷⁹ Yusuf 12/95.

³⁸⁰ Yusuf 12/8.

³⁸¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XI, 393; Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, 411.

³⁸² Bakara 2/282.

³⁸³ Bkz. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, I, 390; Nesefî, *Tefsiru'n-Nesefî*, I, 140; Yazır, *Hak dini Kur'an Dili*, II, 981; Sâbûnî, *Safvetu't-Tefasir*, I, 178.

³⁸⁴ Mü'min 40/25.

³⁸⁵ Bkz. Mü'min 40/45, 46, 47, 48, 49.

³⁸⁶ Mü'min 40/50.

Allah kafirlerin dünyada kurdukları tuzağı boşa çıkardığı gibi cehennem de ateşten kurtulmak için yaptıkları duayı da kabul etmeyecek ve onları hüsranda bırakacaktır.³⁸⁷ Ayetlerde geçen dalâl kavramı hüsranda ve eli boşa çıkmak anlamındadır.

f) Kaybolmak, boşa gitmek

Dalâlet kavramı genel olarak hidâyet yolundan ayrılmak ve sapmak anlamına haiz olmakla birlikte Kur'an'da kaybolmak, boşa gitmek, heder olmak anlamlarını da içermektedir. Ansiklopedik lügatlerde dalâlet kavramından türemiş olan “dalle” fiilinin bir şeyi veya nesneyi kaybetmek manasına kullanıldığı hatta devesini yitiren kişilere “Filan devesini kaybetti” denildiği bilgisi yer almaktadır. Yine aynı fiilin mecazî anlamda içerisine su karışmış süt için “Su, süt içerisinde kayboldu” şeklinde kullanıldığı haber verilmektedir.³⁸⁸

“İnkâr edenlerin ve Allah yolundan alıkoyanların işlerini Allah boşa çıkarmıştır.”³⁸⁹

Mekkeli müşrikler İslâmîyet'e girmekten uzak oldukları gibi, diğer insanların da hidâyete kavuşmalarına engel olmaya çalışıyorlardı. Bu ayet böyle bir inkâr içerisinde bulunan topluluğun, fakirlere yemek yedirmek, sıla-i rahim yapmak, esirleri azad etmek, Mescid-i Haram'ın imarına çalışmak gibi amellerinin boşa gideceğini, heder olacağını belirterek, bu davranışlarının dünyada faydasını görseler bile ahirette sevaptan mahrum kalacaklarını açıklamaktadır.³⁹⁰ Şu halde müşriklerin amellerinin kaybolması, boşa gitmesi Allah tarafından kabul edilmeyip sevap verilmemesi sebebiyledir.

Bir insanın bedeninin öldükten sonra toprak olup kaybolması da Kur'an'da dalâlet kavramıyla ifade edilmektedir. Öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden Mekkeli müşrikler hakkında Allah şöyle buyurmaktadır:

“Biz yerde toprağa karışıp kaybolduktan sonra, yeni bir yaratılış içinde mi olacağız? dediler. Doğrusu onlar, Rab'lerine kavuşmayı inkâr edenlerdir.”³⁹¹ Ayette dalâl fiili kaybolmak anlamına gelmektedir. Yani ayet ‘Etlerimiz ve kemiklerimiz farklı farklı toprağa karışıp kaybolduğu halde biz yeniden yaratılacak mıyız?’ manasındadır.³⁹²

³⁸⁷ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI, 75; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsir*, III, 106.

³⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 393; Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, VII, 411.

³⁸⁹ Muhammed 47/1; Bkz. Muhammed 47/8; Kehf 18/104; Tâhâ 20/52.

³⁹⁰ Zemahserî, *Keşşâf*, III, 539; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsir*, III, 205.

³⁹¹ Secde 32/10.

³⁹² Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsir*, II, 503.

2- Kur'an'da Dalâlet Sebepleri

a) Hevâ ve Hevese Uyma

İnsani dalâlete götüren sebeplerin başında onun kendi nefis ve hevâsına uyması gelmektedir. Hevâ ve hevese uymanın dalâlete götürdüğü hususunda Kur'an'da ayetler bulunmaktadır:

“ Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık, o halde insanlara arasında adaletle hükmet, hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır.”³⁹³ Bu ayette insanın kendi hevâ ve hevesine kapılmasının onlara uyararak, hareket etmesinin, doğruluk ve adaletten ayrılmasının dalâlete düşme sebebi olabileceği belirtilmektedir.³⁹⁴

“Hevâ ve hevesini ilah edinen ve Allah'ın bir bilgeye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi ona Allah'tan sonra kim doğru yolu gösterecek düşünmüyor musunuz?”³⁹⁵ buyurularak hevâ ve hevesini ilah edinmenin insanı dalâlete düşüreceği haber verilmektedir. Üstelik “Allah'ın bir bilgeye göre saptırdığı” ifadesiyle ilmi olmasına rağmen dalâlete düşen kimselerin kastedildiği anlaşılmaktadır.³⁹⁶

“Eğer sana cevap vermezlerse, bil ki onlar sırf heveslerine uymaktadırlar. Allah'a bir yol gösterici olmaksızın kendi hevesine uyandan daha sapık kim olabilir! Elbette Allah zalim kavimleri doğru yola iletmez.”³⁹⁷ Buyurulduğu üzere hidâyete davette en büyük engel hevâ ve hevese uymaktır. Nitekim Allah dalâletin en şiddetlisi olarak insanın kendi hevâ ve hevesine uymayı göstermektedir.³⁹⁸

b) Bilgisizlik

Mekkeli müşrikler Hz. Peygamberin insanları İslâm'a, hidâyete yoluna davetini engellemek için her türlü yollara başvurmuşlardı. Müşriklerin bilgisizce insanları dalâlete sevk etmeleri Kur'an'da şöyle anlatılmaktadır:

³⁹³ Sâd 38/26.

³⁹⁴ Tunç, *Kelâm*, s. 192.

³⁹⁵ Câsiye 45/23.

³⁹⁶ Yazır, *Hak dini Kur'an Dili*, VI, 4321; Zemahserî, bu Ayetin yorumunda “nefsinin yönlendirdiği gibi hareket eden kimse, nefisine tıpkı Allah'a itaat ettiği gibi itaat etmektedir” *demıştır*. Bkz. Zemahserî, *Keşşâf*, III, 512.

³⁹⁷ Kassas 28/50. Ayrıca bkz. En'am 6/56, 119.

³⁹⁸ Bkz. Neseî, *Tefsiru'n-Neseî*, III, 239.

“İnsanlardan öyleleri vardır ki, hiçbir bilgiye dayanmaksızın, Allah’ın yolundan saptırmak için sözün boş olanını (Lehve’l-Hâdîs)³⁹⁹ satın almaktadırlar ve onu bir eğlence konusu edinmektedirler.”⁴⁰⁰

Müşriklerin önde gelenlerinden biri olan Nadir b. Haris Kur’an davetini alaya almak, maskara etmek ve gülünç bir duruma düşürmek istemiştir. Bu sebeple masallarla, şarkıcı kızlarla, İran kisraları, Rüstem ve İsfendiyar’la ilgili asılsız hikâyelerle halkı cezp edip oyalamaya çalışmıştır. Halbuki o halka bilgisizce kılavuzluk etmeye yeltenmekte fakat halkı Allah’ın yolundan saptırmak için kendisine nasıl bir günah yüklediğini bilmemektedir.⁴⁰¹

Mekke’ye dışarıdan gelen yabancılar Kur’an hakkında sorduklarında müşrikler onlara Kur’an’ın sadece “eskilerin masalları” olduğunu söylüyorlardı. Böylece onların Hz. Peygamberin hidâyet mesajına ilgi duymasını engellemek istiyorlardı. Onların bu davranışı hakkında Allah şöyle buyurmaktadır:

“Bununla onlar kıyamet günü kendilerinin yüklerini eksiksiz olarak taşıdıktan başka bilgisizce saptırdıklarının yüklerini de sırtlanırlar. Onların yükledikleri yük ne kötüdür!”⁴⁰² Ayetin yorumuyla ilgili İbn Kesir şöyle demiştir: “Nitekim Hâdîs-i şerifte şöyle buyrulmuştur: Her kim bir hidâyete çağırarak olursa, ona tabi olanların ecirleri gibi onun da ecri olur ve bu, onların ecirlerinden herhangi bir şeyi eskitmez. Her kim de bir sapıklığa çağırarak olursa ona uyanların günahları gibi onun üzerine de günah yazılır ve bu onların günahlarından hiçbir şeyi eksiltmez.”⁴⁰³

Kur’an bilgisizce insanları saptırmak için Allah’a karşı yalan uyduranları zalim olarak adlandırmakta ve bunların doğru yola iletilmeyeceğini haber vermektedir.⁴⁰⁴ Yine bazı insanların bilgisizce kendi arzu ve isteklerine uyararak insanları saptırdıklarını bildirmektedir.⁴⁰⁵

c) Şeytanın Saptırması

Şeytan kelimesinin İslâmiyet’ten önce Araplarca kullanıldığını ve Arapça’ya Habeşçe’den geçtiğini söyleyenler yanında Habeşçe’ye Arapça’dan geçtiğini iddia edenler

³⁹⁹ “Lehve’l-Hâdîs” deyimi, dinleyeni meftun eden, tamamıyla kendi atmosferine çeken ve etrafındaki başka şeylerden habersiz hale getiren bir şeyi tazammun eder. Lügat anlamı itibarıyla bu tamlamanın herhangi bir kötü çağırışını yoktur. Fakat günlük kullanım içinde bu tamlama dedikodu, saçma sapan konuşma, sulu şaka ve hareket, romanlar, hikâyeler, masallar, şarkı söyleme, cümbüş... vs. gibi kötü ve faydasız şeyler için kullanılır. Bkz: Mevdûdî, *Tefhimu’l-Kur’an*, II, 489.

⁴⁰⁰ Lokman 31/6.

⁴⁰¹ Mevdûdî, *Tefhimu’l-Kur’an*, IV, 288.

⁴⁰² Nahl 16/25.

⁴⁰³ İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’an’il-Azim*, II, 489.

⁴⁰⁴ Bkz. En’am 6/144.

⁴⁰⁵ Bkz. En’am 6/119.

de vardır. Bu kelime bir cins isim olarak Arapçada İslâm'dan önce de kullanılmıştır.⁴⁰⁶ Şeytan kelimesinin kökü hususunda dil bilginleri iki farklı görüşe sahiptirler. Birincisi “uzaklaşmak, karşı çıkmak, toprağa gömmek, iple bağlamak” anlamlarına gelen “ş-t-n” kökünden türediği şeklindedir. Buna göre şeytan uzaklaşan uzak düşen demektir ki Allah'tan uzak düşmüş bulunan bir varlık için uygun bir isimdir. İkinci görüşe göre ise şeytan kelimesi “öfkeden yanıp tutuşmak, helak olmak ve işe yaramaz hale gelmek” gibi anlamlara gelen “ş-y-t” kökünden türemiştir.⁴⁰⁷ Ateşten yaratılmış ve Hz. Âdem'e öfkесinden dolayı kızıp köpüren iblis- şeytan için bu da çok uygun görülmektedir. Arap dilinde şeytan kelimesi, etimolojik seyri içinde, gözle görünmeyen fakat varlığı kesin olan azgınlık ve kötülükte çok ileri giden, kibirli, asi, insanları saptırmaya çalışan insan ve cinlerden her türlü kötülük kuvvetine veya her türlü kötü-karanlık ruha isim olmuştur. Çoğulu “şeyâtin” dir.⁴⁰⁸ Kur'an'ı Kerim'de şeytan kelimesi yetmiş, çoğulu olan şeyâtin kelimesi ise on sekiz yerde geçmektedir.⁴⁰⁹

Kur'an'da şeytan iblis adıyla da on bir yerde geçmektedir.⁴¹⁰ Ancak iblisin melek mi, cin mi ya da başka bir varlık mı olduğu hususunda İslâm bilginleri farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁴¹¹ Kur'an'da şeytanla iblisin işlev bakımından aynı oldukları anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, iblis ve şeytan aynı varlık veya kuvvetin iki adıdır. Şeytan, iblisin faal hale geçişinde aldığı ad, kuvvetlerinin tümüne verilen ad; iblis ise, şeytan denen karanlık ve şer kuvvetlerin kaynağı, babası olan varlığın özel adıdır.⁴¹²

Allah şeytana Hz. Adem'e secde etmesini emrettiğinde, şeytan kibirlenerek, secde etmekten kaçınmış böylece kendisine verilen nimetlere nankörlük edip Allah'a isyan

⁴⁰⁶Hatta Cahiliye Devri Arapları, şairlerin üstün söz ve şiir kudretlerini şeytandan aldıklarını kabul ederlerdi. Bunun da ötesinde her şairin bir şeytanı olduğu yolunda bir kanı da vardı. Bkz. Yaşar N. Öztürk, *Kur'an Açısından Şeytancılık*, s. 64, Yeni Boyut Yay., İst. 2002; Furat, A. S., “Şeytan” md., *İA*, XI, 492, İst., 1979.

⁴⁰⁷ Öztürk, *Kur'an Açısından Şeytancılık*, s. 65. Ayrıca bkz: İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 383; Furat, “Şeytan” md., *İA*, XI, 491; A. Saim Kılavuz, “Şeytan” md., *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, IV, 194, MÜİFAV., Yay., İst., 1997.

⁴⁰⁸ Kılavuz, “şeytan” md., IV, 194; Öztürk, *Kur'an Açısından Şeytancılık*, s. 65.

⁴⁰⁹ Abdülbâki, *Mu'cemu'l-Müfehres li el-Fâzi'l-Kur'an-i'l-Kerim*, s. 382-383.

⁴¹⁰ Abdülbâki, *Mu'cemu'l-Müfehres li el-Fâzi'l-Kur'an-i'l-Kerim*, s. 134.

⁴¹¹ İbn Abbas, İbn Mes'ud ve İbn Mu'seyyeb, iblisin başlangıçta meleklerden biri iken Allah'ın buyruğuna karşı çıkmasından ötürü bu rütbeyi kaybettiğini söylemiştir. Said b. Cübeyr, Hasan Basri ve müfessirlerin çoğunluğu iblisin meleklerden biri değil cinlerin atası olduğu kanaatindedir. Ragıp el-İsfehâni ise şeytanı, cin ve melekler dışında üçüncü bir tür ruhani bir varlık olarak nitelemekte ve iblisin bunların ilki olduğunu belirtmektedir. İslam bilginleri arasında yaygın olarak kabul edilen görüş, ikincisidir. Bu görüşün dayanağı özet olarak şöyle açıklanabilir. Kur'an'dan anlaşıldığına göre iblis, azmış ve Rabbinin buyruğuna isyan ederek sapıklığa düşmüş cinlerdendir (Kehf 18/50). “Meleklerle Adem'e secde edin demiştik, iblis müstesna hepsi secde ettiler, o ise kaçındı, büyüklük ve inkar edenlerden oldu.” (Bakara 2/34). Anlamındaki ayet ise onun melek olduğunu göstermez. Zira bu ayette ifadenin çoğunluğa göre düzenlenmesi (tağlib) kuralına uygun bir üslûb kullanılmıştır. Kehf 18/50 ayetinde açıkça belirtildiği gibi aslında o bir cindir. Allah'a ibadet ederek derecesini yükseltmiş, melekler arasına karışmış daha sonra da isyanı yüzünden bu mertebesini kaybetmiştir. Bkz: Kılavuz, “Şeytan” md., *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, IV, 195.

⁴¹² Öztürk, *Kur'an Açısından Şeytancılık*, s. 65.

etmiştir.⁴¹³ Şeytan Allah'a karşı gelmesinden dolayı cennetten çıkarılmış ve kıyamete kadar lanetlenmiştir.⁴¹⁴ Ancak o insanları saptırmak ve doğru yoldan alıkoymak için Allah'tan mühlet istemiş ve kıyamete kadar kendisine mühlet verilmiştir.⁴¹⁵ Bunun üzerine şeytan şöyle demiştir: “Öyleyse, dedi beni azdırmana karşılık, and içerim ki bende onları saptırmak için senin doğru yolunun üzerine oturacağım. Sonra onların önlerinden arkalarından, sağlarından, sollarından onlara sokulacağım ve çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın!”⁴¹⁶

İnsanın düşmanı olan şeytanın⁴¹⁷ insan aleyhine ilk faaliyeti, Hz. Adem'in cennetten çıkarılması olayında sergilenmektedir. Bu hususa değinen ayetlerden⁴¹⁸ şeytanın Hz. Adem ve eşini sonsuzlaştırmak-ölümsüzleştirmek idelerini kullanarak tahrik ettiğini ve yasak ağaçtan yemeye ikna ettiğini anlamaktayız.⁴¹⁹ Kur'an'da şeytan ilk insandan itibaren insanları aldatan,⁴²⁰ doğru yoldan uzaklaştıran,⁴²¹ aralarını bozan,⁴²² onlara Allah'ı bile unutturan,⁴²³ kötü amelleri süsleyip güzel gösteren,⁴²⁴ bir varlık olduğu belirtilmektedir. Allah kullarına şeytanın kendisine dost edineceği kimseleri saptıracağını,⁴²⁵ onun izinden gidilmemesi gerektiğini,⁴²⁶ ona uyanların kendisine şirk koşmuş sayılacaklarını⁴²⁷ bildirmiştir.

Şeytan saptırmak istediği kimseleri birtakım arzularına, dünya nimetlerine kavuşturacağını bir hülya olmak üzere kalplerine düşürmekte, birtakım batıl şeyleri yaldızlı göstererek onları oyalamakta fakat vaadini yerine getirmemektedir.⁴²⁸ İnsanı saptırırken şeytanın kullandığı en büyük silah, insanı gurura ve kibre sevk etmesidir. Zaten kendisi de gurur ve kibrinden dolayı Allah'a karşı gelmişti.⁴²⁹ Gururun esas anlamı, aldanmak ve bu aldanışla eşya ve olayları çarpık görmektir. Şeytanın insanı saptırmadaki başarısı onun kuvvetinden değil, insanın kuvvetlerini, insanın aleyhine kullanabilmesinden kaynaklanmaktadır.⁴³⁰ İnsanı gurura, hayale, çirkinini güzel görmeye sevk eden şeytan, iç

⁴¹³ Bkz. Bakara 2/34; Araf 7/11; İsrâ 17/61; kehf 18/50; Tâhâ 20/116; Sâd 38/73; Hicr 15/30.

⁴¹⁴ Bkz. A'raf 7/13; Hicr 15/34-35; Sâd 38/77-78.

⁴¹⁵ Bkz. A'raf 7/14-15; Hicr 15/36-38; Sâd 38/79-81.

⁴¹⁶ A'raf 7/16-17.

⁴¹⁷ Bkz. Yusuf 12/15; İsrâ 17/53; Fâtır 35/6; Zuhruf 43/62.

⁴¹⁸ Bkz: A'raf 7/20; Tâhâ 20/118-121.

⁴¹⁹ Öztürk, *Kur'an Açısından Şeytancılık*, s. 69.

⁴²⁰ Bkz. Nisa 4/120; İsrâ 17/64.

⁴²¹ Bkz. Nisa 4/60; Ankebut 29/38.

⁴²² Bkz. Maide 5/91; Yusuf 12/100; İsrâ 17/53.

⁴²³ Mücâdele 58/19.

⁴²⁴ En'am 6/43; Enfâl 8/48; Nahl 16/63; Neml 27/24; Ankebut 29/38.

⁴²⁵ Hacc 22/4.

⁴²⁶ Bakara 2/168; En'am 6/142; Nur 24/21.

⁴²⁷ En'am 6/121.

⁴²⁸ Bilmen, Ö. Nasuhi, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, II, 671, Bilmen Yay. İst., ts.

⁴²⁹ Bkz: A'raf 7/13; Sâd 38/74-75.

⁴³⁰ Öztürk, *Kur'an Açısından Şeytancılık*, s. 73.

dengeleri alt üst ederek gerçeğin çehresini değiştirmektedir. İnsanın doğruyu ve yanlışını fark edememesi böyle başlamakta ve bu gidiş sapma dalâletle sonuçlanmaktadır.⁴³¹ Şeytanın bu aldatışı ve insanla alay edişi Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir:

“İş bitirildikten sonra şeytan onlara şöyle dedi: “Allah size gerçeği vaat etti, ben de size vaat ettim ama ben sözümünden caydım! Benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Sadece sizi (küfür ve isyana) davet ettim. Siz de benim davetime koştunuz. O halde beni kınamayın! Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz! Ben önceden beri (Allah'a) ortak koşmanızı da tanımamıştım zaten. Doğrusu zalimler için acı bir azap vardır!”⁴³²

Kur'an'da bildirildiği üzere⁴³³ Allah'ın gösterdiği doğru yoldan uzaklaşmak ve yasakları çiğnemek, şeytana imkan ve fırsat vermek demektir. Sapıklık ve azgınlıkta devam edenler şeytanın kendilerini çepeçevre kuşatmasına, kendilerinin de şeytanın esiri olmalarına sebep olmaktadır.⁴³⁴ Ancak İslâmî düşünüşe göre şeytan, insanlar üzerinde mutlak bir kudrete sahip değildir. O insanları dalâlete düşürmede elde ettiği başarıyı sadece hilekârlığına borçludur.⁴³⁵ Şeytanı asıl güçlü yapan insandaki irade zayıflığı, ahlakî cesaretin olmayışı ve gerekli olan takvanın bulunmayışıdır. Ama onun aldatıcı desise ve hileleri müttaki ve faziletli kişilere karşı başarılı değildir.⁴³⁶ Bunu şu ayetler te'yid etmektedir:

“Benim gerçek kullarıma gelince senin onları kandırmağa gücün yetmez! Vekil olarak Allah yeter.”⁴³⁷

“Çünkü inanlara ve Rablerine dayananlara o şeytanın bir gücü yoktur.”⁴³⁸

Allah Kur'an okunduğunda kovulmuş şeytandan kendisine sığınılmasını emrettikten⁴³⁹ sonra, Allah'a içtenlikle inanıp, ibadet eden, yasaklarını çiğnemeyen kimseler üzerinde şeytanın hiçbir etki ve hakimiyetinin olmayacağını ifade etmiştir.⁴⁴⁰

d) Putların Saptırması

Put, insanların kutsal kabul ederek taptıkları, maddî türden cansız varlık ve eşyaya verilen addır. Türkçedeki put kelimesinin aslı Farsça “büt” dür. Arapçada ise put karşılığı

⁴³¹ Öztürk, *Kur'an Açısından Şeytancılık*, s. 71.

⁴³² İbrahim 14/22.

⁴³³ Bkz. Zuhuruf 43/36-39; Mücâdele 58/19.

⁴³⁴ Kılavuz, “Şeytan” md., *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, IV, 196.

⁴³⁵ Furat, “Şeytan” md., *İA*, XII, 492.

⁴³⁶ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 285.

⁴³⁷ İsrâ 17/65.

⁴³⁸ Nahl 16/98-99, Ayrıca bkz. Hicr 15/42.

⁴³⁹ A'raf 7/200; Fussilet 41/36.

⁴⁴⁰ Kılavuz, “Şeytan” md., *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, IV, 196. İlgili ayetler için bkz. Nahl 16/98-100; İsrâ 17/65; A'raf 7/201.

olarak “Sanem” çoğulu “Esnâm” ve “Vesen” çoğulu “Evsân” kelimeleri kullanılmaktadır ki bu iki kelimenin eşanlamlı olduğunu söyleyenlerin yanında, farklı anlamda olduğunu ifade edenler de olmuştur. Buna göre “sanem”; tahtadan, altından veya gümüşten insan şeklinde oyularak yapılmış olanına; “Vesen” ise taştan yapılmış olanına verilen addır.⁴⁴¹

Saptırmak, dalâlete sebep olmaları sebebiyle Kur’an’da mecazen putlara da izafe edilmektedir.⁴⁴² “Bir zamanlar İbrahim şöyle demişti, Rabbim bu şehri güvenli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapınmaktan uzak tut, Rabbim, onlar insanlardan birçoğunu saptırdılar. Artık bundan böyle kim bana uyarsa o bendendir, kim bana karşı gelirse (o da merhametine kalmıştır), şüphesiz sen bağışlayan ve esirgeyensin.”⁴⁴³ Bu ayetle Hz. İbrahim insanlardan birçoklarının putlar sebebiyle sapıklığa düştüklerini, kendisinin ise putlara tapmaktan beri olduğunu zikrederek, onların işini Allah’a bırakmaktadır.

Kur’an’da putlarla ilgili ilk atıf Hz. Nuh’un kavmiyle ilgilidir; “(Nuh’un kavmi) dediler ki: Sakın tanrılarınızı bırakmayın; hele Vedd’den, ve Suvâ’dan, Yeğus’tan, Yeuk ve Nesr’den asla vazgeçmeyin. Böylece onlar birçok kimseleri yoldan çıkardılar.”⁴⁴⁴

Ayette geçen Vedd, Suvâ, Yeğus, Yeuk ve Nesr adındaki putlar, bu isimle anılan Salih ve dindar olan beş kişinin isimleridir. Hepsinin de aynı anda ölmeleri akrabalarını çok üzmüştü. Kâbil oğullarından biri onların yerine aynı şekilde beş put yapabileceğini fakat onlara ruh veremeyeceğini söylemiştir. Akrabalarından olumlu karşılık alınca bu kişi beş put yapmış ve herkes onlara saygı göstermeye başlamıştır.⁴⁴⁵ Önceleri bu putlara tapılmamış ancak ilk nesil geçtikten sonra gelenler dikiliş gayelerini unutup onlara tapınmaya başlamışlardır.⁴⁴⁶

Hz. Peygamber döneminde Arabistan’da en yaygın inanç, Putperestlikti. Hz. Peygamber Mekke’yi fethettiğinde Kâbe’de 360 put bulunmaktaydı. Bu putların aslının bazı salih ve veli kimselerin suretleri olduğu ortaya çıkmıştır. Müşrikler, onların Allah’ın yanında büyük bir makama sahip olduklarına inanıyorlardı. Onları Allah ile kendi aralarında aracılar ve şefaathiler edinmişlerdi. Onlara göre Allah ancak bu putların aracılığı ile halkı rızıklandırmakta, hidâyet etmekte, fayda sağlamakta ve zarara uğramalarını engellemekteydi. Onlar bu putları, o salih kimselerin hatıralarını canlı tutmak, bu vesile ile ibadet ve dualarını daha bir şevkle yapabilmek için edinmişlerdi. Bu putlara taparken, aslında bu salih kimselere tapıyorlardı. Onların ibadetleri kendi elleriyle yaptıkları putlara

⁴⁴¹ Harman, Ömer Faruk, “Put” md., *İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, III, 567, MÜİFAV. Yay., İst., 1997.

⁴⁴² Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, s. 158; Bulut, *Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu*, s. 258, Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 286.

⁴⁴³ İbrahim 14/35–36.

⁴⁴⁴ Nuh 71/23-24.

⁴⁴⁵ Harman, “Put” md., *İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, III, 567.

⁴⁴⁶ Dımaşkî, Eymen, “Putperestlik” md., *ŞİA*, IV, 350, Dergah Ofset, İst., 2000.

değildi. Zira müşrikler tapındıkları ilahların yarattığına, rızıklandığına, diriltip öldürdüğüne inanıyor değillerdi.⁴⁴⁷ Allah onların bu durumlarını hikâye ederek şöyle buyurmaktadır: “Yemin olsun ki, eğer onlara; gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı kim (sizin yararınıza çalışmak için) boyun eğdirdi? Desen; “Allah” derler...”⁴⁴⁸ “Onlara, kim gökten suyu indirip de ölmüş olan yeri onunla diriltti? diye sorsan; “Allah” derler...”⁴⁴⁹

Müşrik Arapları putların saptırması konusunda ileri sürülen başka bir görüşe göre ise, Müşrik Araplar putlara, olayların yönünü değiştirebilecek çapta zarar ve fayda verebilen ruhların bir sembolü olarak kabul ettikleri için tapıyorlardı. Bu durum da müşriklere Allah’ı unutturmuştur. Allah’ı unutmak bir sapma işaretidir. İnsanın sapması hususunda herhangi bir tesiri olmayan bir şey meydana geldiğinde, insan kendi hür iradesiyle saptığı zaman o şey hakkında, “ o, onu saptırdı” denilir. İşte putların saptırması da böyledir. Aslında sapan insanın kendisidir. Putlar ise, insanın sapmasında bir vasıttır. Çünkü tapınılan putun iradesi yoktur; insanın ise iradesi vardır.⁴⁵⁰ Kur’an, Allah’a eş ve ortak koşulmasını yasaklayarak, ne fayda ne de zarar verebilecek olan şeylere tapmanın manasızlığını vurgulamaktadır: “Allah’ı bırakıp da kendilerine ne zarar ne de yarar veren şeylere tapıyorlar ve: Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir diyorlar. De ki: Allah’ın göklerde ve yerde bilmediği bir şeyi mi Allah’a haber veriyorsunuz? O, onların koştukları, ortaklardan uzak ve yücedir.”⁴⁵¹

d) Toplumun Önde Gelenlerinin Saptırması

“Toplumun önde gelenleri” kavramı her dönemde, her toplumda var olan “elit” kesimi ifade etmektedir. Bilindiği gibi elit kesimin özelliği, malca-mülkçe çok zengin, siyasî ve ekonomik gücü elinde bulunduran, hatırı sayılır kişiler olmalarıdır.

Allah’ın gönderdiği peygamberlerini inkar eden, onlara karşı en büyük mücadeleyi ve düşmanlığı yapan kesimin, kavimlerin önde gelenleri olduklarını Kuran’da görmekteyiz. Bu inkarcı önde gelenlerin en karakteristik özellikleri ise büyükmeleridir. Bu konuya örnek bazı ayetler şöyledir:

“Kavminin önde gelenlerinden büyüklük taslayanlar, içlerinden iman edip de onlarca zayıf bırakılanlara dediler ki: Salih’in gerçekten Rabbi tarafından gönderildiğini

⁴⁴⁷ Dımaşkî, Eymen, “Putperestlik” md., *ŞİA*, IV, 350.

⁴⁴⁸ Ankebut 29/61.

⁴⁴⁹ Ankebut 29/63.

⁴⁵⁰ Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 288.

⁴⁵¹ Yunus 10/18. Ayrıca bkz. Maide 5/76; Nisâ 4/36.

biliyor musunuz? Onlar da: (Evet) biz gerçekten onunla gönderilene inananlarız. dediler. Büyüklük taslayanlar: Biz de, gerçekten sizin inandığınızı inkar edenleriz! dediler.”⁴⁵²

“Kavminin önde gelenlerinden büyüklük taslayanlar dediler ki: Ey Şuayb, seni ve seninle birlikte iman edenleri ya ülkemizden sürüp-çıkaracağız veya mutlaka bizim dinimize geri döneceksiniz.” (Şuayb) dedi ki: “Biz istemesek de mi (bizi yurdumuzdan çıkaracak veya dinimizden döndürecek misiniz)?”⁴⁵³

Dinî ve siyasî anlamda topluma önderlik ve liderlik yapan kişiler, sapıklık üzerinde iseler, peşlerinden giden insanlar da onlar gibi olmaktadır. Çünkü bir önderi körü körüne taklit veya takip etmek, onun yanlışlarını da kabul etme tehlikesini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla bir liderin, bir önderin peşinden giden kitleler, çoğunlukla onun tavır ve davranışlarını, görüşlerini çoğu zaman kayıtsız şartsız kabul ederler.⁴⁵⁴

Diğer taraftan toplumun önde gelenleri içinde yaşadıkları halkın iman etmesini engellemeye çalışırlar. Çünkü halk iman ettiği takdirde, üzerinde hakimiyet kuracakları bir zemin kalmayacaktır. Her şeyden önce onları önder yapan dünyevi üstünlük ölçülerinin, değer yargılarının tümü yok olacaktır. Üstelik tüm toplum, gözlerde büyütülen söz konusu kişilerin aslında ne derece aciz ve basit insanlar olduğunu da anlayacaktır. Böylece artık onları överek şımartacak, onlara tabi olacak kişiler kalmamış olacaktır. Dolayısıyla kendilerine tabi olan, bir nevi kendi malları gibi gördükleri ve genelde de aşağıladıkları kişileri kaybetmek önde gelenlerin hiç işine gelmez. Halkın kendilerini her ne pahasına olursa olsun takip etmesini isterler. Bu yüzden de onları hidâyet yolundan çevirmek için her yolu denerler, hatta kimi zaman bunu o kişileri tehdit etmeye kadar vardırırlar. Allah Kuran’da bunun örneklerini sıkça bildirmektedir:

“Kavminin önde gelenlerinden inkar edenler, dediler ki: Andolsun Şuayb’a uyacak olursanız, kuşkusuz kayba uğrayanlardan olursunuz.”⁴⁵⁵

“Firavun: Ben size izin vermeden, O’na iman ettiniz. öyle mi? dedi. Mutlaka bu, halkı buradan sürüp -çıkarmak amacıyla şehirde planladığınız bir tuzaktır. Ama yakında (buna karşılık ne yapacağımı) bileceksiniz.”⁴⁵⁶

Bu önderlerin saptırması ne şekilde olursa olsun ferdin veya toplumun sapması tamamen kendi irade ve ihtiyarlarıyla ilgili olduğundan bu sapma sorumluluğundan kurtulamazlar. Çünkü Allah gönderdiği ilahi kitap ve Peygamberlerle insanlara hidâyet yolunu göstermiştir.⁴⁵⁷

⁴⁵² A’raf 7/75-76.

⁴⁵³ A’raf 7/88.

⁴⁵⁴ Ece, *İslâm’ın Temel Kavramları*, s. 123.

⁴⁵⁵ Araf 7/90.

⁴⁵⁶ Araf 7/123.

⁴⁵⁷ Altıntaş, *Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 292.

Kur'an'da bilgisizlik ve gaflet içerisinde olan Firavun'un milletini saptırdığı, onlara doğru yolu göstermeyip, sapık ve eğri olan yolu, güzel gösterip onları aslında kötü olan yola sevk ederek dalâlete düşürdüğü haber verilmektedir.⁴⁵⁸

“Firavun, toplumunu saptırdı, helaka düşürdü, onları doğru yola iletmedi.”⁴⁵⁹

Kur'an'da yetmiş dört yerde geçen Firavun, Hz. Musa'nın karşısında yer alan, büyüklük taslayan, böbürlenmiş, ilahlık iddiasında bulunacak kadar kendini beğenen, Musa'nın ilahına ulaşmak için kuleler yaptıracak kadar taşkınlık gösteren, halkını küçümseyip zayıfları ezen, gerçeklere sırt çeviren bir kral olarak tasvir edilmektedir. Hz. Musa insanlık tarihinde hak, adalet ve sağ duyuyu temsil eden nübüvvet zincirinin bir halkasını oluştururken Firavun, Kârun⁴⁶⁰, Hâmân⁴⁶¹ ve taraftarları bunun karşısında yer alan bir zihniyeti temsil etmektedirler.⁴⁶² Allah onlarla ilgili olarak; “Kârun'u, Firavun'u ve Hâmân'ı da helak ettik. Andolsun Musa onlara apaçık delillerle geldi, fakat onlar yeryüzünde büyüklük tasladılar. Halbuki onlar bizi geçip gidecek (elimizden kurtulacak) değillerdi.”⁴⁶³ buyurmaktadır.

Kur'an'da Kârun Hz. Musa'nın kavminden olup hazinelerinin anahtarlarını ancak güçlü bir topluluğun taşıyabildiği, zenginliğiyle mağrur bir kişi olarak takdim edilmektedir.⁴⁶⁴ “Böylelikle kendi ihtişamlı süsü içinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını istemekte olanlar: Ah keşke, Kârun'a verilenlerin benzeri bizim de olsaydı. Gerçekten o, büyük bir pay sahibidir, dediler.”⁴⁶⁵ Kârun'un sahip olduğu zenginlik, mal, mülk ve servetler imanı zayıf olanları etkilemiş ve onlar da gıptayla bunlara sahip olmak istemişlerdir.⁴⁶⁶ Ancak “Kendilerine ilim verilenler ise: Yazıklar olsun size, Allah'ın sevabı, iman eden ve salih amellerde bulunan kimse için daha hayırlıdır; buna da sabredenlerden başkası kavuşturulamaz, dediler.”⁴⁶⁷ Şu halde Kârun'un servetiyle zayıf imanlı insanlar, etkilenmiş ancak ilim sahibi salih kimseler Allah'ın rızasını kazanmayı

⁴⁵⁸ Tunç, Kelâm, s. 191.

⁴⁵⁹ Tâhâ 20/79.

⁴⁶⁰ İslâmî kaynaklarda Kârun'la ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Tevrat'taki şecere verilerek onun Hz. Musa'nın amcası oğlu olduğu belirtilir. Hz. Musa ve Harun'dan sonra İsrailoğulları'nın en bilgisi ve üstünü sayıldığı, Tevrat'ı çok güzel okuduğu, İsrailoğulları Mısır'da yaşarken Firavun tarafından onlara yönetici tayin edildiği, fakat tıpkı Samirî gibi Allah düşmanı olup bozgunculuk çıkardığı, Hz. Musa'dan simya ilmini öğrendiği belirtilmekte, evinin, elbiselerinin, hazinelerinin özellikleri, gösterişli tavırları nakledilmektedir. Bkz. Ömer, F. Harman, “Kârun” md., *DİA.*, XXIV, 519-520, İst., 2001.

⁴⁶¹ Hâmân adı Kur'an'da altı ayette Firavun'la birlikte zikredilmektedir (Kasas 28/6, 8, 38; Ankebut 29/39; Gâfir 40/24, 36.). Kur'an'da adı geçen Hâmân'ın Hz. Musa'nın muhatap olup mücadele ettiği Firavun'un veziri veya onun sarayındaki önemli şahsiyetlerden biri ya da Amon kültürünün baş rahibi olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Şaban Kuzgun, “Hâmân” md., *DİA.*, XV, 436, İst., 1997.

⁴⁶² Harman, Ö. Faruk, “Firavun” md., *DİA.*, XIII, 119-120, İst., 1996.

⁴⁶³ Ankebut 29/39.

⁴⁶⁴ Bkz. Kasas 28/76.

⁴⁶⁵ Kasas 28/79.

⁴⁶⁶ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsir*, II, 446.

⁴⁶⁷ Kasas 28/80.

dünya malına tercih etmişlerdir. Karun kendisini gözünde büyüttüğü kadar güçlü olsaydı hiç şüphesiz önce kendine yardımı dokunurdu. Ancak ne itibarı, ne malı, ne topluluğu, ne de övündüğü bilgisi onu Allah'tan gelen azaptan kurtaramamıştı:

“Nihayet biz onu da evini barkını da yerin dibine geçirdik. Böylece Allah'a karşı ona yardım edecek bir topluluğu olmadı. Ve o kendi kendini kurtaranlardan da değildi. Dün, onun yerinde olmayı dileyenler, sabahladıklarında: Vay, demek ki Allah, kullarından dilediğinin rızkını genişletip-yaymakta ve kısıp daraltmaktadır. Eğer Allah, bize lütfetmiş olmasaydı, bizi de şüphesiz yere batırırdı. Vay, demek gerçekten inkâr edenler felah bulamaz! demeye başladılar.”⁴⁶⁸

Firavun Allah'a karşı azgın ve çirkin bir tavır sergilerken, Hâmân da her zaman onun yanında yer almış, ona destek olmuş ve Hz. Musa'yı Firavun'la birlikte yalanlamıştır. Hatta Hâmân, Firavun'un en çarpık mantık örgülerini paylaşmış ve kendisinden istediği her şeyi yerine getirmiştir. Kur'an'da Firavun'un Allah'ı görmek için Hâmân'dan kendisini gökyüzüne yükseltecek bir kule yapmasını istediğinden bahsedilmektedir:

“Firavun dedi ki: Ey önde gelenler sizin için benden başka bir ilah olduğunu bilmiyorum. Ey Hâmân çamurun üstünde bir ateş yak (arak tuğla imal et de) bana yüksekçe bir kule inşa et belki Musa'nın ilahına çıkarım, çünkü gerçekten ben onu yalancılardan sanıyorum.”⁴⁶⁹

Firavun'dan başka Samirî⁴⁷⁰ de İsrailoğulları'nı yapmış oldukları buzağı heykeline taptırmak ve onu ilah kabul ettirmek suretiyle onları saptırmıştır. Kur'an'da bu konuda şu ifadeler yer almaktadır. “(Allah) dedi ki: senden sonra kavmini imtihan ettik, Samirî onları saptırdı.”⁴⁷¹, “(Samirî) onlara böğürmesi olan bir buzağı heykeli ortaya çıkardı. Dediler ki “Bu sizin tanrınız, Musa'nın da tanrısıdır, fakat o unuttu (da gitti, tanrıyı Tur yöresinde arıyor). Onlar görmüyorlar mı ki o (buzağı) kaidelerine bir söz söylemez; ne bir zarar ne de yarar veremez?”⁴⁷²

Hz. Musa, Tur dağındayken Allah onun kavmini Samirî'nin yaptığı buzağıya tapma konusunda imtihan etmiş ve onlar da bu imtihanı kaybetmişlerdir. Hâlbuki yanlarında Hz. Musa'nın vekili olan kardeşi Hz. Harun bulunmaktaydı. Hz. Harun onlara “Ey kavmim, and olsun siz bununla sınandınız, Rabbiniz çok esirgeyen (Allah) dir. Gelin siz bana uyun, emrime itaat edin, demişti.”⁴⁷³ Kavmi ise “Hayır dediler: Musa bize dönünceye kadar buna

⁴⁶⁸ Kasas 28/82.

⁴⁶⁹ Kasas 28/38.

⁴⁷⁰ Samirî denen kişinin asıl adı Musa b. Zafer'dir. Bu kişi Yahudilerin Samirî kabilesinden olup bu kabile, dinin bazı hükümlerinde diğer Yahudilere muhalefet etmekteydi. Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 549.

⁴⁷¹ Tâhâ 20/85.

⁴⁷² Tâhâ 20/88–89.

⁴⁷³ Tâhâ 20/90.

tapmaktan vazgeçmeyeceğiz!”⁴⁷⁴ Böylece onlar kendi irade ve ihtiyarlarını hidâyet yolunu gösteren Hz. Harun’a uymak ve itaat etmek yönünde kullanmayıp Samirî’nin dalâlete çağırmasına uyma hususunda kullanmışlardır.

Görüldüğü üzere Kur’an, mecazî anlamda insanları hidâyet yolundan uzaklaştırıp onları dalâlete düşüren sebepler hakkında bilgi vererek onları uyarmaktadır.

⁴⁷⁴ Tâhâ 20/91.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZÂLÎ'DE HİDÂYET VE DALÂLET KAVRAMLARI

I. Gazâlî'ye Göre Hidâyet

Hidâyet, “Aydınlık yola girmektir” diyen Gazâlî'ye göre Allah'ın insana bahşettiği en büyük nimet hidâyettir. Ona göre her insan maddî ve manevî bütün üstünlükleri onun sayesinde kazanabilir. Çünkü hidâyet bütün iyiliklerin başlangıcıdır.⁴⁷⁵ Allah'ın hidâyeti sadece insanlara has değildir. Allah canlıya faydalıyı celbedecek ve zararı defedecek müteharrik bir güç vermiştir. Gazâlî bu umûmî hidâyeti şu örnekle açıklamaktadır: Yeni doğan bir yavruya memeyi tutmasını, civcive çıkar çıkmaz taneleri toplamasını, arıya altıgen şeklinde yuvasını yapmasını v.b. gibi her canlı için en uygun şartı Allah ilham eder.⁴⁷⁶ Nitekim Allah buyuruyor ki:

“Musa ‘Rabbimiz, her şeye yaratılışını (varlığını ve biçimini) verip sonra onu doğru yola ileten (yaratılış gayesini uygun yola yönelten) dir’ dedi.”⁴⁷⁷

Gazâlî, hidâyeti “kalbe gelen vesveseyi kaldırmak, akla her ne gelirse onu söylemek ve bir kılavuzluk yapmak” şeklinde de tanımlamaktadır.⁴⁷⁸

Gazâlî, Allah'ın el-Hâdî sıfatını “kullarına kurtuluş yolunu gösteren ve açıklayan” şeklinde ifade etmiştir.⁴⁷⁹

Gazâlî'ye göre ihtidâ asıl, hidâyet ise fer'idir. Başkasını doğrultmak fer'i, kendisinin doğrulması asıldır. Başkasını ıslâh, salâh nisabının zekâtıdır. Ona göre kendisi salih olmayan başkasını nasıl ıslâh edebilir? Ağaç doğrulmadan gölge nasıl doğrulabilir?⁴⁸⁰

Gazâlî insanları ıslâhı kabul konusunda dörde ayırmaktadır:

1. Hak ile batılı, güzel ile çirkini ayırt edemeyecek derecede gafil bir insan ki bütün itikatlardan hâli ve yaratıldığı gibi kalmış, şehvi arzularının peşinden gitmemiş, kalbi saf bir cevher olarak (yeni doğan çocuklar gibi) beklemektedir.

⁴⁷⁵ Gazâlî, *Amellerde İlâhî Terazi*, Çev. Abdullah Aydın, s. 230, Sena Yay., İst., 2003.

⁴⁷⁶ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 85.

⁴⁷⁷ Tâha 20

⁴⁷⁸ Gazâlî, *Mizanu'l-Ahlak*, s. 202.

⁴⁷⁹ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 59.

⁴⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ*, II, 776-777.

2. İkincisi çirkinliği bilir, buna rağmen sâlih ameller yapmamış, kötülükleri bildiği halde kendisine güzel görünmüş, şehvetleri kendini kapladığı için doğrudan ayrılmış ve şehvetlerinin peşinden gitmiş, fakat kusurlu olduğunu da kabul etmiştir. Birinciye nispetle bunun ıslâhı daha güçtür.

3. Kötülükleri “iyilik” olarak tanımış ve onlarla yetiştirilmiş bir insandır. Sapıklıklar bunda katmerleştiği için bu insanın ıslâhı oldukça zor ve güçtür.

4. Dördüncüsü, doğuşundan beri bu fâsid görüşler üzerinde yetişmiş, bunları yapmakla meşgul olmuş, fazileti kötülüklerin çokluğunda, adam öldürmekle sanmış, yaptığı kötülüklerle övünmüş ve kötülüğü nispetinde şeref sahibi olacağını zannetmiştir. Fazileti, rezillette arayan bu gibilerin ıslâhı en zor olanıdır.⁴⁸¹

Gazâlî’ye göre bu dört kısımdan birincisi yalnızca cahildir. İkincisi hem cahil, hem de sapıktır. Üçüncüsü hem cahil, hem sapık ve hem de fâsıktır. Dördüncüsü ise cahil, sapık, fâsık ve şerirdir.⁴⁸²

Gazâlî, insanın hidâyete ulaşmasını “rüşt, tesdid, te’yid” kavramlarıyla açıklamaktadır.⁴⁸³ Bunlara verdiği anlamlara gelince;

A. Rüşt

İnsanın hidâyete ermesinde Gazâlî’nin önem verdiği bir kavramdır. Rüştten maksat Allah’ın inayet ve yardımudur. Gazâlî’ye göre insan maksadına yöneldiğinde rüştten yardım almakta ve hayırlı işlerde kuvvet kazanmaktadır. Bu sayede kötülüklerden uzaklaşmaktadır.⁴⁸⁴ Nitekim Allah Hz. İbrahim hakkında “And olsun ki biz daha önceden İbrahim’e doğru yolu bulma yeteneğini (rüştünü) vermiştik. Zaten biz onu biliyorduk.”⁴⁸⁵

Gazâlî’ye göre rüşt, insanı saadet yoluna teşvik eden ve o tarafa yönelten hidâyetten ibarettir. Gazâlî bunu şu örnekle açıklar : “Çocuk malı koruma ve ticaret yaparak arttırma çağına geldiği halde onu biriktirme yerine israf yoluna giderse, ona Reşid denmez.”⁴⁸⁶ Bunun gibi hidâyete ermeyen insan da ya hidâyete ulaşmamış veya kendisini bu yola sevk edecek kuvvetlerinde kusuru vardır. Gazâlî, birçok kişinin zararlı olduğunu bildiği halde yine yanlış yola saptığını çünkü bunlara rüşt verilmediğini belirterek, rüştün insanı dünya

⁴⁸¹ Gazâlî. *İhyâ*, III, 121.

⁴⁸² Gazâlî. *İhyâ*, III, 121.

⁴⁸³ Gazâlî. *İhyâ*, IV, 204; Çamdibi, Hasan Mahmud, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 174, Han Neşr., İst., 1983; Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 75, Dâru Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1983.

⁴⁸⁴ Gazâlî. *İhyâ*, IV, 204; Ayrıca bkz: *Mizânü'l-Amel*, s. 75.

⁴⁸⁵ Enbiya 21/52.

⁴⁸⁶ Gazâlî. *İhyâ*, IV, 204.

ve ahirette mutluluğa götüren hidâyetten daha mükemmel, büyük bir nimet olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁷

B. Tesdid

İnsanın hareketlerini istenen gayeye doğru yöneltmek ve en kısa yoldan en doğru hareketi ona kolaylaştırmaktır. Çünkü Gazâlî'ye göre yalnız hidâyet ve doğru yolu göstermek yeterli değil, belki insanı bu yola harekete geçirecek büyük bir kuvvet gerekebilir ki bu da rüştür. Ancak ona göre rüşt de kâfi değildir. İşte *tesdid*, istenilen gayeye doğru insanın iradesini ve hareketlerini en kısa zamanda sevk etmektir.

Gazâlî'ye göre hidâyet sadece bir tarif, *rüşt* uyanıp harekete geçmek için bir tembih, *tesdid* ise doğruya hareket ettirip yardım etmektir.⁴⁸⁸

C. Te'yyid

İçerden gelen basiretle destekleme, dışarıdan gelen yardımla takviyedir. Bu *te'yyid* Gazâlî'ye göre ilâhî bir feyizdir. İnsan hayrı aramaktadır, onunla kuvvetlenir, desteklenir ve şerden uzaklaşır. Hatta öyle bir halde olur ki sanki hissedilmeyen içten gelen bir engel varmış gibi olur.⁴⁸⁹ Bunu Allah'ın şu beyanı açıklamaktadır: “ And olsun kadın onu arzu etmişti. Böylece biz kötülüğü ve fuhşu ondan çevirmek istedik; çünkü o, ihlâsa erdirilmiş seçkin kullarımızdandır.”⁴⁹⁰

Gazâlî'ye göre Allah kuluna parlak bir anlayış, can kulağı ile dinleme hassasiyeti, keşfi açık anlayışlı bir kalp, nasihat edici bir muallim, azı helak etmeyecek çoğu da dinden alıkoymayacak miktarda normalden fazla mal, aşiret ve kendisini sefihlerin alçaklığından koruyacak şeref ihsan eylemekte ona yardım etmiştir.⁴⁹¹

II. Gazâlî'ye Göre Hidâyet Mertebeleri

Gazâlî Allah'ın insan için olan hidâyetini üç derecede ele alır:

1. Hayır ve şer yollarını bildirmek: Allah'ın “Biz ona iki de yol gösterdik.”⁴⁹² ayetiyle açıkladığı hayır ve şer yollarını bilmektedir. Allah bunu herkese akıl veya Peygamber vasıtasıyla açıklamaktadır. Bunun için yüce Allah Kur'an'da şöyle

⁴⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ*, IV, 204; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 174.

⁴⁸⁸ Gazâlî, *İhyâ*, IV, 204; Çamdibi *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 174; Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 75.

⁴⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ*, IV, 204; Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 75; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 174.

⁴⁹⁰ Yusuf 12/24.

⁴⁹¹ Gazâlî, *İhyâ*, IV, 204; Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 75.

⁴⁹² Beled 90/10.

buyurmuştur: “Semud kavmine gelince biz onlara da doğru yolu gösterdik. Fakat onlar, körlüğü doğru yolu bulmağa üstün tuttular...”⁴⁹³

2. Bu hidâyet birinci genel hidâyetin ötesinde Allah'ın kullarını bununla halden hale yükseltmesidir ki, işte bu mücâhade⁴⁹⁴ sonucu gerçekleşir. Bu hidâyet çeşidinde Allah ilim ve salih amellerinin çokluğu sebebiyle, terakkisi nispetinde kulunu halden hale yükseltmektedir. Mücâhade yoluyla hidâyete ulaşma ve mazhar olunan bu hidâyeti koruma, Allah'ın insana bir inâyetidir. Bu inâyetin sürekliliğini isteyen insanın Allah'a itaat içinde, ihlasla gayret göstermesi gerekir. Gazâlî bu konu da iki ayeti delil gösterir: “Ama bizim uğrumuzda mücâhade edenleri biz, elbette yollarımıza iletiriz.”⁴⁹⁵

“Hidâyeti bulanlara gelince, Allah onların hidâyetlerini arttırmış ve onlara korunmalarını (kendilerini kötü sonuçtan koruyacakları vasıtaları) vermiştir.”⁴⁹⁶

Mücâhade dışı karşı değil, daha çok içe karşı girişilen bir operasyondur. Nefis tezkiyesi denilen bu mücadele metoduyla insan kendisini Allah'ı anmaktan alıkoyan kalple alakalı tüm hastalıklardan arınmaya çalışır. Kalp kabını kötü hastalıklardan temizledikten sonra, yerini, salih amellerle tezyin eder. İşte böyle bir insan, Allah'a itaati tercih ettiği için, bir kötü davranış türü olarak sapıklığı şiar edinmiş olan varlıklar (insan ve şeytan) hidâyette onlara zarar veremez.⁴⁹⁷

3. Bu mertebe velilik makamındakilerde ve peygamberlerde doğan bir nurdur ki onunla hidâyet olunur. Gazâlî'ye göre hidâyetin bu mertebesine, insan kendisine teklif yapılan akıl ile ve ilimlerin öğrenilmesi imkânıyla ulaşamaz. Ona göre mutlak ve gerçek hidâyet budur. Diğer iki hidâyette bazı perdeler bulunur. Hidâyetlerin hepsi Allah'tan olmakla birlikte Allah'ın kendisine nispet edip, tahsis ile şereflendirdiği hidâyet işte budur. Nitekim Kur'an'da ;

“Asıl doğru yol Allah'ın yoludur.”⁴⁹⁸

“Bir ölü iken kendisini dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir nur verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp oradan hiç çıkmayan kimse gibi olur mu? İşte kâfirlere yaptıkları (işler) öyle süslü gösterilmiştir.”⁴⁹⁹

⁴⁹³ Mücâhade ve Cihad kavramları; *Cehd* veya *Cühd* kelimesinden türemiştir. *Cehd* veya *Cühd*, sözlükte çaba sarf etmek, kararlı ve şuurlu bir şekilde gayret göstermek demektir. İki kavram da aynı anlama gelmekle beraber, cihad daha çok bedensel çabalar için, mücâhade ise daha çok ruhsal çabalar için kullanılmaktadır. Bkz. Hüseyin K. Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, s. 430.

⁴⁹⁴ Fussilet 41/17.

⁴⁹⁵ Ankebut 26/69.

⁴⁹⁶ Muhammed 47/17.

⁴⁹⁷ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 230.

⁴⁹⁸ Bakara 2/120.

⁴⁹⁹ En'am 6/122.

“Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı kimse Rabb'inden bir nur üzerinde değil mi? Allah'ı aramağa karşı yürekleri katılaştırmış olanlara yazıklar olsun, onlar apaçık bir sapıklık içindedirler.”⁵⁰⁰ Bu ayetlerde, üçüncü mertebedeki hidâyet anlatılmaktadır.⁵⁰¹

Gazâlî akıl ile bulunamayacak hususları “nur” ile çözdüğünü ifade ediyor: “Kuşkular içime doğup da vicdanımda (nefsimde) iz bırakınca bunları tedavi edeyim dedim, fakat mümkün olmadı. Çünkü bu kuşkular ancak delil ile giderilebilirdi. Delil de temel akıl prensiplerini kuşkulu gördüğüne göre, kabul etmediğine göre, delil meydana getirmek mümkün değildi. Bu hastalık bu bunalım, iki aya yakın bir süre koyulaşarak devam etti. Bu süre içinde ben fiilen bir safsatacı idim. Fakat bu durumumu açıklayamıyor, hiç kimseye söyleyemiyordum.

Nihayet günün birinde Allah beni bu dertten, bu bunalımdan kurtardı. Vicdanım normal sağlıklı haline döndü. Artık zaruri akıl prensiplerini onaylıyor, onları güvenilir temel dayanaklar olarak kabul ediyordum. Bu bunalımdan çıkışım delil düzerek veya peş peşe cümleler (kıyas önermeleri) sıralayarak değil; doğrudan doğruya Allah'ın kalbime akıtmış olduğu bir nur sayesinde oldu. Bu nur bilgilerin çoğunluğunun anahtarıdır. Buna göre kim keşfini, yani apaçık gerçeği elde etmenin serbest delillere bağlı olduğunu sanırsa Allah'ın geniş rahmetini sınırlandırmış, daraltmış olur.⁵⁰²

Nitekim Allah'ın “Allah kimi hidâyete erdirmek isterse göğsünü (kalbini) İslâm'a açar”⁵⁰³ meâlindeki buyruğunda geçen “göğsü açma” ifadesinin ne anlamına geldiği Hz. Peygambere sorulunca “O Allah'ın kalbe atmış olduğu bir nurdur” cevabını vermiştir. Yine kendisine “Bu nurun alâmeti nedir?” şeklindeki soruyu da “Aldatıcı dünya yolundan uzaklaşıp ebediyet yurdu olan ahirete yönelmek ve ölüm gelmeden önce ölüme hazırlanmaktır.” şeklinde cevaplamıştır.⁵⁰⁴ Aynı nur ile ilgili olarak Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah tüm varlıkları karanlık içinde yarattı. Fakat sonra kendi nurundan üzerlerine saçtı.” İşte keşif (apaçık bilgi) bu nurdan beklenmelidir. Bu nur bazı anlarda ilâhî cömertliğin eseri olarak yerden fışkırır gibi gürül gürül akar. Böyle mutlu anları gözetlemek gerekir. Nitekim Allah'ın Resulü “Rabbimiz, yaşadığımız dönemin bazı dönemlerinde rahmet meltemlerini estirir. Dikkatli olunuz da bu esintilere açık durunuz.” buyurmuştur.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ Zümer 39/22.

⁵⁰¹ Gazâlî, *İhyâ*, IV, 201, 2004. Ayrıca bkz: Yüksel, *Kur'an'ı Kerim'de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı*, s. 95; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 175.

⁵⁰² Gazâlî, *el-Münkız*, s. 90-91.

⁵⁰³ En'am 6/125.

⁵⁰⁴ Gazâlî, *Mecmuatü'r-Resâil/Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeke*, s. 95; Gazâlî, *el-Münkız*, s. 91; Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin fî Usûli'd-Din (Dinde Kırk Esas)*, Çev. Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yay., İst., ts.

⁵⁰⁵ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 175.

Gazâlî, Allah'ın fazl ve keremiyle muamele edip hidâyete erdirdiği kimselere alem-i fazl; adaletiyle muamele edip terk ettiği, haktan uzaklaştırdığı kimselere de alem-i adl olarak isimlendirmektedir.⁵⁰⁶ Gazâlî bunu şu hadisle izah etmektedir: “Allah insanları zulmet içerisinde karanlıkta yaratıp, onların üzerlerine nurundan serpti. O nurun isabet ettiği kimseler hidâyet buldu, isabet etmediği kimseler de dalâlette kaldı.”⁵⁰⁷

Gazâlî hadisinin yorumunda şunları söyler : “Şüphesiz Allah insanları adaletli bir şekilde yarattıktan sonra üzerine fazilet nurunu saçmıştır. İşte bu nurun dokunmuş olduğu kimseler cennetlik, dokunmadığı kimseler cehennemlik oldu.”⁵⁰⁸

Gazâlî’ye göre bu nur, sûret ve eşyada yansıyan bir ışık olmayıp, insanların kalplerine ve ruhlarına yayılan hidâyet nurudur. Bu konuda yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Allah, göklerin ve yerin nurudur. O’nun nuru, içinde lamba bulunan bir kandile benzer, lamba cam içerisinde. Cam sanki inceden bir yıldız, ne doğuya ve ne batıya mensup olmayan mübarek bir zeytin ağacının yağından yakılır. (Öyle mübarek bir ağaç) ki, neredeyse ateş değmezse de yağı ateş verir. Işığı parıl parıldır. Allah dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah insanlara misaller verir. Allah her şeyi bilir.”⁵⁰⁹

Gazâlî’ye göre bu ayette geçen kandil, beşeriyeti; lamba tevhid nurunu; ve cam ise kalbi ifade etmektedir. Kandilin beşeriyete benzetilmesi yoğunluk ve kapalılık sebebiyledir. Tevhid nurunun lambanın ışığına benzetilmesi içeriği ve dışarıyı aydınlatması nedeniyledir. Kalbin ise cama benzetilmesi camın şeffaf ve latif olmasındandır. İçinde ışık bulunan cam fanus nasıl her yeri aydınlatıyorsa, aynı şekilde kalp de içindeki tevhid nuruyla diğer uzuvlara ışık vermekte ve aydınlatmaktadır.⁵¹⁰

III. Gazâlî’ye Göre Hidâyet Sebepleri

Gazâlî hidâyet sebepleri olarak kitaplar, Peygamberler ve akıl sahiplerinin basiretlerine işaret etmektedir.⁵¹¹

A. Kitaplar

Gazâlî’ye göre bütün semavî kitaplar, insanlara aydınlık hak yolunu göstermiştir. Bu itibar ile bütün ilâhî kitaplar insanlar için birer rahmet ve birer kutsal kılavuz olmuşlardır. Şu halde ilâhî kitaplardan hiç birisini inkar yoluna sapılamaz. Çünkü birini

⁵⁰⁶ Gazâlî, *Tevhid Risalesi*, s. 64, Çev, Serkan-Y. Özkan, Özburun, Semerkand Yay., İst., 2004.

⁵⁰⁷ Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, İman, 18.

⁵⁰⁸ Gazâlî, *Tevhid Risalesi*, s. 65.

⁵⁰⁹ Nur 24/35.

⁵¹⁰ Gazâlî, *Tevhid Risalesi*, s. 66-67. Gazâlî, *Mecmuatü’r-Resâil/Mişkâtü’l-Envâr*, 18.

⁵¹¹ Gazâlî, *İhyâ*, IV, 202.

inkâr etmek hepsini inkâr yerine geçer. Gerçek müslümanlar, bütün ilâhî kitaplara inanır ve ancak Allah'ın son kitabı Kur'an'a bütün varlığı ile sımsıkı sarılarak dünyada selamet, ahirette ise saadete ulaşır.⁵¹²

Gazâlî'ye göre Kur'an Allah'ın, muhafazası altına aldığı ve içinde asla şek ve şüphe bulunmayan ilâhî bir kitaptır; “Ki ne önünden, ne de arkasından onu boşa çıkaracak bir söz gelmez. O, hüküm ve hikmet sahibi çok övülen Allah'tan indirilmiştir.”⁵¹³ Ona göre ancak doğru düşünenler, onun içindeki kıssa ve haberlerden ibret ve öğüt almasını bildiler. Allah Kur'an'da tafsilen beyan ettiği ahkâm ve ayırdığı helal ve haram sayesinde gidilecek doğru yolu açıkladı. İnsanlar onunla *sırat-ı müstakime*, hak yoluna hidâyet olundu. O ışık veren bir ziya, aydınlık saçan bir nurdur. İnsanı aldatan mağrur eden her şeyden kurtuluş ancak onunla olur. Gönüllere şifa ondadır. Onu bırakıp ilmi başka yerde arayanları Allah dalalette bırakır.⁵¹⁴

Gazâlî'ye göre Kur'an Allah'ın sağlam bir ipi ve parlak bir nurudur. O kopmayan bir halka, koruyucu bir sığınaktır. Az çok, büyük küçük, her ne varsa her şeyi içine almıştır. Anlayanlar için onun faydalarını hiçbir çerçeve kuşatamaz. Okuyanlar ne kadar tekrarlırsa yine onu eskitemez. Geçmiş ve geleceğe ışık tutup onları doğru yola hidâyet etmiş ve edecek olan o'dur.⁵¹⁵

Gazâlî, Kur'an'ın sadece insanların hidâyetine vesile olmadığını aynı zamanda cinlerin de hidâyete ermelerine sebep olduğu hususunda Kur'an'daki şu ayeti hatırlatır: “Cinler onu duyar duymaz hemen kendi kavimlerini haberdar etmeğe koşular ve ‘Biz doğru yola ileten güzel bir Kur'an dinledik, ona iman ettik.’ dediler.”⁵¹⁶ Gazâlî Kur'an'a inananın muvaffak olduğunu, onunla hükmedenin hükmünde sadık olduğunu, ona sarılanın hidâyete erdiğini ve onunla amel edenin kurtulduğunu söylemiştir.⁵¹⁷

Görülüyor ki Gazâlî Kur'an'ı Allah'ın koruması altında olan sağlam ve güvenilir bir hidâyet rehberi görmektedir. Ona göre Kur'an bir hidâyet rehberi olmanın yanında pek çok problemin çözümünde de başvurulması gereken yegane kaynaktır. Çünkü Kur'an her şeyi içine almış olan Allah'ın sağlam bir ipi ve aydınlık saçan bir nurudur. Ancak bu kitaptan

⁵¹² Gazâlî, *İlâhî Nurlar*, Çev, Abdullah Aydın, s. 281–282, Sena Yay. İst, 2004.

⁵¹³ Fussilet 41/42.

⁵¹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, I, 771.

⁵¹⁵ Gazâlî, *İhyâ*, I, 771.

⁵¹⁶ Cin 72/1-2. Cinlerin Kur'an dinleyip hidâyete geldikleri anlatıldığından bu sureye Cin süresi denilmiştir. Kur'an'da cinlerin de insanlar gibi irade sahibi varlıklar olduğu bildirilmektedir. Onlara da irade verimştir. Onlar da itaat veya isyan etmek, inkar veya isyan etmek hususunda tıpkı insanlar gibi serbesttirler. Bu sûre, Hz. Peygamber Taif'ten döndükten sonra Mekke'de nazil olmuştur. Böylece sûre yalnız insanların değil gözle görülemeyen manevi varlıkların dahi Kur'an'a tabi olduklarını anlatarak Peygamberimizi teselli etmektedir. Bkz: Mevdûdî, *Tefhîmu 'l-Kur'an*, VI, 441.

⁵¹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, I, 771.

faydalanmanın tek şartı onu okuyup anlayabilmektir. Kur'an sadece Allah'ın rasulüne değil, bütün âlemlere şifa, hidâyet, rahmet ve nur olarak gönderilmiştir.⁵¹⁸

B. Peygamberler

Peygamberler Allah'ın kullarına gönderdiği elçilerdir. Allah insanlara lüzum gördükçe doğru yolu gösterip onları sapıklıklardan kurtaracak, Peygamberler göndermiştir. Bu Peygamberler insanlar arasından çıkmıştır. Gazâlî, bu Peygamberlerin, vazifelerini yaparken kendi re'y-ü hevâlarından konuşmadıklarını, kendilerine vahy olunan Allah'ın emir ve bilgileri çerçevesinde hareket ettiklerini söylemiştir.⁵¹⁹

Vazifesi marifet yolunu irşat ve tebliğden ibaret olan Peygamberlerin gönderilmesinin caiz olduğunu söyleyen Gazâlî, bunun vacip olduğunu savunan Mu'tezile ile imkânsız olduğunu ileri süren Berahimenin⁵²⁰ görüşlerinin yanlış olduğunu aklı delillerle izah etmiştir.⁵²¹

Gazâlî'ye göre insanların bu dünyadaki hangi hallerinin uhrevi saadete daha uygun olacağını bilen kişi, hiç şüphesiz Hz. Peygamberdir. Çünkü ahirette fayda ve zarar verecek şeyleri tıp ilminde olduğu gibi tecrübe ile bilmeye imkan yoktur. Zira tecrübe ile ilim elde etmenin tekrar tekrar müşahededen başka bir yolu yoktur. Halbuki ahiret âlemine gidip de geri dönen ve orada yarar ve zarar veren şeylerin neler olduğunu öğrenip haber veren hiç kimse olmamıştır. Çünkü ahiret âlemindeki halleri, aklın kıyas yoluyla anlaması imkânsızdır. Şu halde aklı başında olan herkes, aklın ölümden sonrasına bir yol bulamayacağını, mâsiyetlerin zarar, ibadetlerin yarar sağladığını ancak şeriatın beyan ettiği açıklamaların ışığı ile anlayabileceğini ikrar etmişlerdir. Çünkü Gazâlî'ye göre nübüvvet nuru akıl kuvvetinin ötesinde bir kuvvettir. Gaybla ilgili bir çok şey bu nur ile bilinir.⁵²²

Bedenin sağlığını korumak için bir tıp ilmi ve tababetin olduğunu söyleyen Gazâlî'ye göre, ruhun ve nefsin saadetini sağlayan doktorluklar da vardır. Bütün Peygamberler bu konuda birer ruh doktorudurlar. Halkı hidâyet yoluna irşad ederler ve onlara kalpleri temizlemek yolunu öğretirler.⁵²³

⁵¹⁸ Gazâlî, *İhyâ*, I, 807.

⁵¹⁹ Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin fi Usûli'd-Din*, s. 43-44, Gazâlî, *İlâhî Nurlar*, s. 279-285.

⁵²⁰ Yani Brahmanizm dininde olanlar. Hindistan'da kutsal metin kabul edilen Veda'ların yorumu mahiyetindeki Brahmanalarda yer alan ve kast sisteminin en üst sınıfını oluşturan Brahmanlarca temsil edilen dini yapı. Bkz: Günay Tümer. "Brahmanizm" md., *DİA.*, VI, 329-333, İst., 1992.

⁵²¹ Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 195-201, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ank., 1962.

⁵²² Gazâlî, *Mecmuatü'r-Resâil/İlcâmu'l-Avam an İlmi'l-Kelâm*, s. 63, Gazâlî'ye göre nübüvvetin mümkün oluşunun delili onun var oluşudur. Var oluşunun delili de dünyada akıl aracılığıyla elde edilmesi tasavvur edilmeyecek bazı bilgilerin varlığıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Gazâlî, *el-Münkiz*, s. 145-147.

⁵²³ Gazâlî, *Mecmuatü'r-Resâil/ el-Madnun bih alâ Gayri Ehli*, s. 93.

Gazâlî'ye göre Peygamberlerin gönderilmesi muhal değil, çünkü akıl kendi başına insana yararlı ilaçları bulamadığı gibi ahirette de insanı kurtaracak çareleri bulamaz. İnsanların Peygamberlere ihtiyacı doktorlara olan ihtiyaçları gibidir. Şu kadar ki tıbbın doğruluğu tecrübe ile Peygamberin doğruluğu da mucize ile bilinir.⁵²⁴

Gazâlî'ye göre bunun misali hastayı ziyarete gelen bir doktora benzer ki hasta önüne konulan iki ilaç arasında tereddüt etmektedir: “Doktor ona der ki: ‘Şu ilacı kullanma çünkü o canlıları helak eden bir zehirdir. Sen bu sözümün doğruluğunu şöyle anlayabilirsin: onu bir kediye yedirdiğim zaman derhal ölür ve sözümüzün doğruluğu ortaya çıkar. Fakat şu ilaca gelince; senin şifan o ilaçtır. Bunu da tecrübe ile öğrenebilirsin. Onu içersin ve iyileşirsin, şunu da belirteyim ki senin iyileşmede ya da helak olmanda benim bir kazancım yoktur. Beni yetiştiren hocamın da bir kazancı yoktur.’ Eğer hasta derse ki ‘Bunu yapmam akıl ile midir? Yoksa senin sözünle midir? Bunu kendi aklımla bilmedikçe tecrübeye girişmem.’ Böyle davranırsa kendisini helake sürüklemiş olur, doktora bir zarar gelmez.”⁵²⁵

Gazâlî'ye göre doktorun hastasına: “İşte sana fayda veya zarar verecek şeyleri bildirdim. Eğer beni ve tavsiyelerimi dinlersen menfaati kendine, şayet dinlemez de aksini yaparsan doğacak zarar da yine kendine aittir” demesinin gayet doğru ve tabii oluşu Kur'an'da “Deki: Ey insanlar! İşte size Rabb'inizden gerçek geldi. Artık yola gelen, kendisi için gelir, sapan da kendi zararına sapar. Ben sizin üzerinize vekil değilim!”⁵²⁶ ve “Kim bir iyilik yaparsa kendi yararına, kim de bir kötülük işler ise o da kendi zararınadır”⁵²⁷ buyurulması sebebiyledir.⁵²⁸

Şu halde Gazâlî'ye göre Peygamberin vazifesi, hidâyet yolunu irşat ve tebliğden ibarettir. Kim iman ederse kendi nefsi için sevap kazanmış olur, kim de kusur ve kabahat işlerse kendi aleyhine olur.⁵²⁹ Hz. Peygamber tarihin mucizesidir. O işlerin çıkmaza girdiği ve düşüncelerin sapıtığı bir dönemde tüm insanlığa yol gösteren bir meşaledir. Doğru yolu bulmak isteyenler için, onun Peygamberlikten önceki hayatı da tıpkı Peygamber olduktan sonraki hayatı gibi ders, ibret, kılavuz ve üstün bir örnektir.⁵³⁰

Gazâlî'ye göre Peygamberler insanları Allah'ın dinine davet etmekle beraber her istediklerini hidâyete erdirememektedirler. Bunun içindir ki Allah şöyle buyurmuştur: “(Ey

⁵²⁴ Gazâlî, *İhyâ*, I, 291.

⁵²⁵ Gazâlî, *el-İktisât*, s. 193.

⁵²⁶ Yunus 10/108.

⁵²⁷ Casiye 45/15.

⁵²⁸ Gazâlî, *el-Mednun*, s. 94-95.

⁵²⁹ Gazâlî, *el-İktisât*, s. 194.

⁵³⁰ Gazâlî *el-Münkiz*, s. 273-274.

Muhammed), sen sevdiğini doğru yola iletmezsin, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir. O yola gelecek olanları daha iyi bilir.”⁵³¹

“Allah'ın yardımı ve fetih geldiği ve insanların dalga dalga Allah'ın dinine girdiklerini gördüğün zaman, Rabb'ini överek tespih et, ondan mağfiret dile, çünkü o tövbeleri kabul edendir.”⁵³²

Bu ayetin yorumunda Gazâlî şöyle diyor: Allah'ın kullarını Allah'ın dinine girdiklerini gördüğün zaman: “Bu Allah'ın inayetindedir, benim inayetimden değil de,” Rabbine hamd etmek suretiyle tesbihin manası budur. Eğer kalbin nefesine ve çalışmana iltifat ederse, Allah'a istiğfar et ki tövbeni kabul buyursun.”⁵³³

Yine Gazâlî, kalbi ölü olan kişilerin de Peygamberler tarafından hidâyet olunamayacağını şu ayetlerle izah etmektedir:

“Biz onların kalpleri üstüne, O'na iyice anlamalarına engel olan örtüler, kulaklarının içine de ağırlık koymuşuz. Onları doğru yola çağırırsan da bu halde asla doğru yola gelmezler. (Çünkü gerçeğe basiretlerini kapamışlardır).”⁵³⁴

C. Aklın Basireti

Gazâlî'ye göre akıl ve buna bağlı olarak ilim kuvveti, tezkiye ve tasfiye sonucu ulaşılmış şehvet ve gadabın eseri olmayan bir hale gelip İlâhî nurla te'yyid edilirse ”basiret” halini alır.⁵³⁵ Basiretin akıldaki yeri, göz için görmeyi sağlayan gözün nuru durumundadır.⁵³⁶

Gazâlî, basireti kalp gözü olarak değerlendirmektedir. Ona göre basiret dediğimiz kalp gözü idrak eden latifenin ta kendisidir. Bu basiret bir binici, beden ise binit gibidir. Binicinin körlüğü binitin körlüğünden daha tehlikelidir.⁵³⁷ Basiret nurunun özelliği, verdiği hükümde şüpheye düşmemesi ve mutlaka onu yapmağa hükmetmesidir.⁵³⁸

Gazâlî, şeytanın kalbe gidiş yollarını da bildirenin “basiret nuru” olduğunu söylemektedir. Basireti körleştirenler ise hırs ve hasettir. Basiret körleştğinde kul göremez hale gelir ve işte o zaman şeytan içeri girmeğe yol bulur.⁵³⁹

Gazâlî'ye göre ancak basiret sahibi insanlar, şeytanın düşmanlığını ve ondan korunmanın lüzumunu kalplerine yerleştirir ve artık onunla uğraşmadan Allah'ı zikir ile

⁵³¹ Kasas 28/42.

⁵³² Nasr 110/1-3.

⁵³³ Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 360-361.

⁵³⁴ Kehf 18/57.

⁵³⁵ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 163.

⁵³⁶ Gazâlî, *Ravdadü't-Tâlibin*, s. 30.

⁵³⁷ Gazâlî, *İhyâ*, III, 38.

⁵³⁸ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 164.

⁵³⁹ Gazâlî, *İhyâ*, III, 73.

meşgul olurlar. Bu zikir sayesinde düşmanın şerrinden kendilerini müdafaa edip zikir nuru ile nurlanıp düşmanın hâtıralarını⁵⁴⁰ kalpten uzaklaştırırlar.⁵⁴¹

Gazâlî basiretli insanın, kötü huyun sebebini bulup onu usulü dairesinde tedavi eden kişi olduğunu ancak insanların çoğunun bundan aciz olduğunu söylemektedir.⁵⁴²

Gazâlî, basiret gözü kapalı olan insanlar için şu örneği vermektedir:

“Bu hal eve giren kör bir adamın, tam yerine konmuş olan çanak ve çömleğe çarparak: “Bu kaplar niçin yerine konmamış?” dediğine benzer. Şüphesiz ona verilecek cevap: “Kaplar yerindedir, fakat sen görmediğin için onlara çarptın” sözüdür.”⁵⁴³

Gazâlî’ye göre basiret gözü kapalı olanlar körlerden de fena insanlardır. Çünkü beden binit, insanın ruhu ise binicidir. Elbette ki binicinin körlüğü binitin körlüğünden fenadır.

Gazâlî körlük bakımından, kalbin aynen göze benzediğini ve kapalı olan basirete kör dendiğini beyan etmek üzere şu ayetleri delil olarak göstermektedir:

“Gözler kör olmaz, fakat asıl göğüslerdeki kalpler kör olur. (Asıl felaket, kalp gözünün, basiretin kör olmasıdır. Çünkü insana gerçekleri gösterecek odur. O göz burada kör oldu mu ahirette de kör olur. Ama dış göz kör olsa da kalp gözü kör değilse bir zararı yoktur. Nasıl olsa şu fani hayattan sonra basiret açılacaktır.)⁵⁴⁴”

“Şu dünyada kör olan kimse ahirette de kördür. (dünyada doğru yolu göremeyen, ahirette de kurtuluş yolunu göremeyecektir, hatta o) yolu daha da sapıktır.”⁵⁴⁵

Gazâlî, basiret gözü kapalı olan insanların, dinin özüne eremeyeceğini ve kabuğu ile uğraşacağını,⁵⁴⁶ ancak basiret ehli olan insanların talep edilen şeyin gayesini ve yolunu daha iyi bileceklerini ve yine kendilerine tabi olanları da irşat ettiklerini, çünkü onların Peygamberlerin vekilleri olduklarını söylemiştir.⁵⁴⁷

IV. Gazâlî’ye Göre Dalâlet

Doğru yolda ve orta istikamette yürümenin çok zor olduğunu söyleyen Gazâlî’ye göre sahih ve doğru inançtan sapmak her insanın nefsinin yaratılış ve kabiliyetine göre

⁵⁴⁰ Gazâlî, kalbe ilk gelen ve uğrayan şeye Hâtır demiştir. Buna Hâdis-i nefis de denildiğini söyler. Bkz.

Gazâlî, *İhyâ*, III, 94.

⁵⁴¹ Gazâlî, *İhyâ*, III, 681-682.

⁵⁴² Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 54.

⁵⁴³ Gazâlî, *İhyâ*, I, 220.

⁵⁴⁴ Hacc 22/46. Parantez içindeki açıklama Süleyman ateş’e aittir. Bkz.. Süleyman Ateş, *Kur'an'ı Kerim ve Yüce Meâli*, Kitabevi Yay., Ank., Ts.

⁵⁴⁵ İsrâ 17/72.

⁵⁴⁶ Gazâlî, *İhyâ*, I, 221.

⁵⁴⁷ Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 54.

farklı şekilde olmaktadır. Dünya sevgisi, kibir, şehvet, nefsin kötü arzularına uymak kin, haset ve nefsanî duyguların kalbe hakim olması bunlardan bazılarıdır.⁵⁴⁸

Dalâleti, sapıklık olarak değerlendiren Gazâlî, sapıklık içinde bulunan kimsenin ebedi saadetten mahrum olacağını belirtmiştir.⁵⁴⁹ Gazâlî, insanın doğru yoldan ayrılıp dalâlete düşmesinde bunların etkili olduğunu ve bunlardan kişinin nasıl kurtulup tedavi olacağı hususunda muhtelif eserlerinde görüşlerini beyan etmiştir.⁵⁵⁰

V. Gazâlî'ye Göre Dalâlet Sebepleri

A. Şehvet

Şehvet insanda ilk mevcut olan şeydir. Gazâlî'ye göre şehvet bazen kalbe⁵⁵¹ bağlanıp, çıktığı yolculuklarda ona arkadaşlık ederek ebedi saadete ulaşmasına yardımcı olur. Bazen de aksine aşırı derecede kalbe isyan ederek ve kalbi baskı altına alarak kendi arzusuna hizmet ettirmekte ve onu ebedi saadete ulaştıracak olan yolculuğundan alıkoymaktadır.⁵⁵²

Gazâlî'ye göre, şehvet kuvvetinde menfaat ve zarar unsurlarının her ikisi de vardır. Diğer kuvvetlere nazaran ıslahı en zor olan kuvvettir. Zira insanda en önce bulunan kuvvettir. Yeni doğan çocukta da şehvet kuvveti vardır. Bu kuvvetlerin en şiddetlisidir ve en yoğunudur. Zira bu kuvvet insanla beraber doğmakta ve hayvanlarda da bulunmaktadır.⁵⁵³

Şehvetin insandaki en güçlü duygu olduğunu kabul eden Gazâlî, onun dikkat merkezinin doğru yoldan uzak olduğunu, akıl ile kontrol ve idare edilip azgınlığına izin verilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁵⁴ Bunu da şu örnekle açıklamıştır: “İnsandaki kalp bir şehrin hükümdarı gibidir. Beden, nefis aleminin vatani, uzuvlar ve diğer kuvvetler ise sanatçıları ve işçileri gibidir. Akıl ve fikir kuvvetleri yol gösteren müsteşarları ve vezirleri gibidir. Şehvet, yiyecek ve içecek gibi maddeleri temin eden sahtekâr yalancı ve aldatıcı

⁵⁴⁸ Gazâlî, *Ravdatü't-Tâlibîn*, s. 5.

⁵⁴⁹ Gazâlî, *Kimyâu's-Saade*, s. 573, Çev. A. Faruk Meyan, Bedir Yay., İst., 1975.

⁵⁵⁰ Bkz: Gazâlî, *İhyâ*, I, 117; II, 375-370, 432-440, 760, 872-813; Gazâlî, *Mizânü'l-Ahlak*, s. 47-49, 59, 114-118, 121-123; Gazâlî, *Ravdatü't-Tâlibîn*, s. 83-85; Gazâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 72-77.

⁵⁵¹ Gazâlî, kalp kelimesinin iki anlama geldiğini söyler. Birincisi: göğsün sol tarafında bulunan çam kozalağı şeklindeki et parçasıdır ki bu kalp insanlarda bulunduğu gibi hayvanlarda ve hatta ölülerde de vardır. Gazâlî gerek *İhyâ* gerekse diğer eserlerinde, bahsedilen esas kalbin bu olmadığını zira bir çeşit et parçası olan kalbin kendisi için önemli olmadığını söylemiştir. İkincisi: Kalp latif/gözle görülmeyen ruhânî /gayp aleminin özelliklerini taşıyan Allah'ın özel olarak yarattığı bir latifedir./manevî cevherdir. Bu manevî latife insanın hakikatidir. İnsan bir şeyi onunla idrak eder ve bilir. Onun sebebiyle ilâhî emirlere muhatap olur. Kendisinden bazı görevler istenir, sevaba ulaşır veya azabı hak eder. Bkz: Gazâlî, *İhyâ*, III, 9; *Ravdatü't-Tâlibîn*, s. 31.

⁵⁵² Gazâlî, *İhyâ*, III, 16.

⁵⁵³ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 151.

⁵⁵⁴ Şerif, M, M, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, II, 253.

hizmetçi gibidir. Görünüşte doğru ve samimi kimse olmakla beraber gerçekte korkunç bir hilekar ve öldürücü bir zehirdir. Onun adeti daima doğru yolu gösteren müsteşarlara itirazda bulunmak ve onlarla tartışmaktır.⁵⁵⁵

Şehvet aynı zamanda bedeni korumak ve nesli devam ettirmek için verilmiş bir kuvvettir. Bununla bedenin menfaati temin edilir. Belirli ölçüler içerisinde kaldığı takdirde zararsız ve zarurî bir kuvvettir. Aşırılıkları ise yasaklanmıştır.⁵⁵⁶

B. Hevâ

Bedeni korumak için verilen bu kuvvet ferde tamamen hakim olursa behimiyet sıfatı yani hayvanlık özelliği gelişir. Ancak aklın ve muhakemenin emrine bağlanmasıyla şehvî arzularını mutedil bir hale getirir. Şehvetin hâkimiyetine “hevâ” denir.⁵⁵⁷

Nefsin arzuları ile şehvet arasında bir fark var mıdır? sorusuna Gazâlî şöyle cevap vermektedir:

“İbaredeki mana itibariyle ikisinin bir olmasına bir engel yoktur. Fakat biz şehvet derken övüleni değil yerilen nefsin arzularını kastediyoruz. Övüleni ise Allah'ın sıfatlarından. O insanda var edilen bir güçtür ki nefis, bedenine faydalı olan şeylere onunla nail olur.

Kötülenen şeyler, nefs-i emmarenin fiillerindedir. Ona uymakla bedeni lezzetlere ulaşılır. İşte bu şehvet üzerine galebe edilirse nefsin arzuları diye isimlendirilir. Zira o, vaktini geçirmek için fikre tabi olmak ve onu kullanmak ister. Fikir ise akıl ve şehvet arasında tereddüt eder.

Ne zaman fikir gücü, akıl tarafına meyylederse o zaman yücelir, şeref kazanır ve iyilikler hasıl olur. Ne zaman fikir gücü şehvet tarafına meyylederse o zaman alçalır, aşağıların aşağısına düşer ve kötülükler hasıl olur.”⁵⁵⁸

Gazâlî'ye göre akıl ve nefsin arzuları ihtilafa düşüp muhakeme için fikir gücüne müracaat ettiklerinde Allah'ın nuru aklın yardımına koşmaktadır. Diğer yandan şeytanın vesveseleri ve dostları da nefsin arzularına yardım etmeğe koşarlar. Böylece aralarında savaşmak için saf tutarlar. Eğer fikir gücü şeytandan ve dostlarından taraf olursa o zaman Allah'ın nuru kaybolur. Böylece ilerdeki faydaları göremez ve ondaki lezzetin gururuna kapılır. Şayet fikir gücü Allah'ın dostlarından yana olursa o zaman Allah'ın nuru ile hidâyet olur. Böylece o andaki faydalar ona basit gelir ve ileride daha faydalı olacak şeyi tercih eder. Gazâlî akli iyi bir ağaca, nefsin arzularını da kötü bir ağaca benzeterek bu hususu:

⁵⁵⁵ Gazâlî, *İhyâ*, III, 16.

⁵⁵⁶ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 151.

⁵⁵⁷ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 152.

⁵⁵⁸ Gazâlî, *Mizânü'l Ahlak*, s. 45.

“Görmedin mi Allah nasıl bir benzetme yaptı. Güzel söz, kökü yerde sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç gibidir. Ağaç Rabbinin izniyle her zaman yemiş verir. Allah öğüt almaları için insanları böyle benzetmeler yapar. Kötü sözün durumu da gövdesi yerin üstünden koparılmış, kararı (yerin üstünde durma imkânı) olmayan kötü bir ağaca benzer”⁵⁵⁹ ayet-i kerimesiyle açıklamaktadır.⁵⁶⁰

Gazâlî, şehvetin aşırı ve kötü tarafı olan “hevâ” dan kurtulmanın zorluğunu çok açık olarak ortaya koymuştur. İnsanların çoğunluğunun şehvet ve hevâlarına uyduklarını ve bundan alimlerin de kurtulamadıklarını şöyle ifade eder:

“Allah’ı bilen alimler insanları Allah'a giden yola hidâyet eder. Dünyanın hakir bir şey olduğunu inkıza uğrayacağını (sona ereceğini) bilirler. Ahiretin ehemmiyet ve devamını anlatırlar. Halkın ekserisi ise, gafildirler, şehvetlerine uymuş ve şehvet uykusuna dalmışlardır. Buna karşılık din alimleri arasında kendilerini uyaracak kimse yoktur. Kendiliğinden bu gafletten uyanacak olursa da cehaletinden dolayı yola giremez. Alimlerden doğru yolu sormak istese de onları doğru yoldan ayrılmış, hevâyâ meyletmiş bulur. Bu suretle iradesi zayıflar ve yol gösteren olmadığı için hakiki yolu şaşırır. Alimler arzu ve hevâlarına göre konuşurlar; çünkü Allah yoluna girmemişlerdir..”⁵⁶¹

İlâhî yola girmeden hevâdan kurtulmanın mümkün olmadığını belirten Gazâlî, sadece bilginin kurtuluş için kâfi olmadığını ve aşırı davranışların düzeltilemeyeceğini, ilim ile birlikte ilâhî yola uygun amelin mutlaka yapılması gerektiğini, ancak böylece hevâdan kurtuluşun mümkün olduğunu ifade etmektedir. Ona göre hevâ ve nefisten daha şiddetli bir karanlık yoktur.⁵⁶²

Gazâlî’ye göre hevâ mücadelesinde gerekli olan şehvet ve gazabın kökünden sökülmesi ve tamamen yok edilmesi değil, asıl yapılması gereken onların zapt edilip terbiye edilmesidir.⁵⁶³

Gazâlî, insanın hevâ ile mücadelesinin üç hal üzere olduğunu belirtiyor. Bunlardan birincisi: Hevânın insana galip gelmesiyle onun esiri olmasıdır. Artık insan kendisinde ona karşı koyacak bir güç bulamaz. İnsanlardan çoğunun hali budur. Allah Kur'an'da “hevâ ve hevesini ilâh edinen ve Allah'ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi ona Allah'tan sonra kim doğru yolu gösterecek biliyor musunuz?”⁵⁶⁴

⁵⁵⁹ İbrahim 14/24–26.

⁵⁶⁰ Gazâlî, *Mizânü'l-Ahlak*, s. 44.

⁵⁶¹ Gazâlî, *İhyâ*, III, 171.

⁵⁶² Gazâlî, *Mecmuat'ür-Resâil/ Mişkâtül-Envâr*, s. 28, Dâru Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, ts.

⁵⁶³ Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 42.

⁵⁶⁴ Casiye 45/23.

Burada zikredilen “İlâh”ın manası, kendisine ibadet edilen mabut demektir. Mabut ise kendisine tabi olunan demektir. Kim ki bütün tavır ve hareketleri ile bedeni arzularının peşinde giderse işte o, arzularını ilâh edinmiş ve ona tapmış olur.⁵⁶⁵

İkincisi; bunların ikisi arasındaki savaşın devamıdır. Bu savaşta bazen nefis, bazen hevâ galip gelir. Bu durumdaki kul cihad içindedir; ölürse şehid olur. Çünkü Hz. Peygamberin şu hadisine uymaya çalışıyordu:” Düşmanlarınızla mücadele ettiğiniz gibi kötü arzularınızla (hevâ) da mücadele ediniz.” bu hal Peygamberlerin ve Allah'ın veli kullarının dışında kalan insanlar için büyük bir mertebedir.

Üçüncüsü; insanın hevâsına galip gelip onu yenmesi ve ona hakim olmasıdır bu büyük bir nimet ve tam bir hürriyettir. İnsanın hevâsının köleliğinden kurtulmasıdır. Bu sebepten dolayı Peygamberimiz şöyle buyurmuştur:” Şeytanı olmayan hiçbir kimse yoktur. Benim de bir şeytanım vardır. Ancak Allah şeytanıma karşı bana yardım etti ve ben ona hakim oldum.” Hz. Ömer hakkında da şöyle buyurmuştur: “Ömer bir yola girdiği vakit şeytan ondan kaçır başka bir yola girer.” Gazâlî'ye göre insanlardan niceleri bu mertebeye vardıklarını zannederler, oysaki o hakikatte azgın bir şeytandır. Çünkü o arzularına tabi olur. Fakat arzuları sebebiyle hastalanmaktadır.⁵⁶⁶

Nefsin arzularını, kusurlarını bilmek ve bunlarla mücadele etmek uzun ve zordur. Gazâlî bunun yolunu şöyle açıklar: “Allah bir kuluna hayır murat ettiği zaman ona kati kusurlarını gösterir. Basiret sahibi olanlara kusurları gizlenmez. Kusurlar bilindikten sonra tedavisi kolaydır. Ne yazık ki insanların çoğu kendi kusurlarını bilemezler.”⁵⁶⁷

C. Şeytan

Gazâlî kalbin nurlanması ve kararmasının iki sebebi olduğunu söylüyor: “Bunlardan birincisi hayra davet eden ‘hâtıra’nın⁵⁶⁸ sebebine “melek”, ikincisi de şerre davet eden hâtıra’nın sebebine “şeytan” denir. Hayır ilhamını kabule kalbi hazırlayan kuvvete de “tevfik”,⁵⁶⁹ şeytanın vesvesesini kabule kalbi hazırlayan kuvvetlere de “iğva”⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 42; Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb* (Kalplerin Keşfi), s. 377, Çev. Ö. Faruk Haznedaroğlu, Öztürk Yavşan, Selamet Akpınarlı, Medine Yay., İst., 2001.

⁵⁶⁶ Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 42-43.

⁵⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ*, III, 146.

⁵⁶⁸ Gazâlî'ye göre kalbe ilk gelen şeyler hâtıralardır. Yani düşünce ve zikirden hâsıl olan şeylerdir. İradeyi harekete geçiren bu hâtıralardır. Zira niyet, azim ve irade, bir şey hatırlandıktan sonra olur. Şu halde bütün işlerin başı hâtıralardır. Bkz: Gazâlî, *İhyâ*, III, 59.

⁵⁶⁹ Gazâlî'ye göre tevfiik, insanın iradesi ve fiili ile Allah'ın kaza ve kaderinin muvafık olmasıdır. Bkz: Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 75.

⁵⁷⁰ Şaşırtıp doğru yoldan çıkarmak anlamında bir Kur'an terimidir. Kur'an'da iğva daha çok İblis'le bağlantılı olarak alınmakta, bilhassa Hz. Âdem'e secde etmemesi sebebiyle İlâhî rahmetten kovulan İblis'in insanları Allah'a ulaştırın yoldan saptırmak ve meşrû sınırları aşır azmalarını sağlamak amacıyla çaba göstereceği bildirilmektedir. Bkz: Ramazan Biçer, “İğva” md., *DİA.*, XXI, 525, İst. 2000.

ve “hızlan”⁵⁷¹ denir. Melek Allah'ın öyle bir yaratığıdır ki onun şânı hayrı ve ilmi ifade etmek, hakkı keşfetmek, hayrı va'd etmek ve iyiliği emretmektir. Allah onu bunun için yarattı ve insanlara hizmetle görevlendirdi. Şeytan da Allah'ın yarattığı öyle bir varlıktır ki, onun şânı meleğin şanının tam zıddıdır. Yani şerri ve kötülüğü va'deder, çirkin şeyleri emreder. Vesvese, ilhamın; şeytan, meleğin; tevfik de hızlanın karşıtıdır. Kalp, melek ile şeytan arasında gidip gelmektedir.”⁵⁷²

Gazâlî bu ifadelerinde fiillerin oluşumunda düşünce ve düşünce gücünün dışındaki akıldışı güçlerin tesirini birlikte ortaya koyuyor. Meleğin tesiriyle ortaya çıkan durumu kalbin nurlanması olarak ele alıyor. Zaten kalp ile nuru aynı manada kullanmaktadır. Ruhun aslındaki nurun, bir nevi zuhuru ile kalp nurlanmaktadır. Şeytanın vesveseleriyle de kalp, beden tarafına aşırı dönmekte, alttaki madde alemiyle temasının artmasından ve günahlarından dolayı isyan sebebiyle kararmaktadır.⁵⁷³

Gazâlî'ye göre kalp yaratılış itibarıyla meleğin ilhamıyla şeytanın vesveselerini eşit şekilde kabul edecek durumdadır. Bu taraflardan birini tercih, şehvetlere uymak ve hevâsının peşinden gitmek veya bunlardan yüz çevirmek ve bunlarla muhalefetle mümkün olur. İnsan şehvet ve gazaba uyarsa hevâ vasıtasıyla şeytanın tasallutuna uğrar. Bu suretle kalp şeytana yataklık yapmış olur. Ancak şehvet ile mücadele eder ve onu nefesine musallat kılmayıp melekler ahlakına bürünürse işte o zaman onun kalbi de meleklerin dolup taşıkları bir merkez haline gelir. Gazâlî bu konuda Hz. Peygamberin şu sözünü delil göstermektedir:

“Kalbe iki yönden baskı gelir; biri meleklerdendir; hayrı va'deder, hakkı tasdik eder. Kalbinde bunu bulan bilsin ki bu Allah'tandır ve Allah'a hamdetsin. Diğer vesvese de şeytandan gelir; şerri teşvik eder ve hayırdan men eder. Kalbinde bunu bulan şeytanın şerrinden Allah'a sığın”⁵⁷⁴

Gazâlî, Abdullah b. Mes'ud'dan rivayet olunan ancak kaynağını belirtmediği bir hadiste Peygamberimizin şöyle buyurduğunu belirtiyor.⁵⁷⁵ “(Abdullah b. Mes'ud) Rasulallah bize bir çizgi çizdi ve ‘işte bu Allah'ın yoludur’ dedi. Sonra onun sağında ve solunda birer çizgi daha birer çizgi daha çizdi ve ‘Bunların her biri birer yan yoldur. Her birinin üzerinde bu yan yollara sapmaya çağıran birer şeytan vardır.’ Arkasından da şu

⁵⁷¹ Allah'ın buyruklarına boyun eğmeyen insanlardan yardımını kesmesi anlamında bir terimdir. Bkz: İlyas Çelebi, “Hızlan” md., *DİA*, XVII, 419-420, İst., 1998.

⁵⁷² Gazâlî, *İhyâ*, III, 60.

⁵⁷³ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 144.

⁵⁷⁴ Gazâlî, *İhyâ*, III, 60. Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb*, s. 377.

⁵⁷⁵ Gazâlî *Mükâşefetü'l-Kulûb*, s. 65.

ayeti okudu: ‘İşte benim doğru yolum budur. Ona uyun başka yollara uymayın ki sizi onun yolundan ayırmasın. Azabından korunmanız için Allah size böyle tavsiye etti.’⁵⁷⁶

1) Şeytanın Kalbe Müdahale Yolları

Şeytanın amacının hayır yerine şerri “iyi” gibi göstererek, insanı amel bakımından iflas eden ve kendisine uyanlar arasına katmak olduğunu⁵⁷⁷ söyleyen Gazâlî, kalbi bir kaleye, şeytanı da bu kaleye girmeye çalışan düşmana benzetmektedir.⁵⁷⁸ Gazâlî’ye göre şeytanın, kaleye benzetilen kalbe girmek için kullandığı yollar ve sızma yerleri, kulun bir kısım sıfatları olup bunlar çoktur. Bunlardan bazıları şunlardır: Öfke, şehvet, haset, hırs, oburluk, insanlara umut bağlamak, para ve mal düşkünlüğü, taassup, hevâya tabi olmak, başkalarına kin beslemek, acelecilik ve sebatsızlıktır.⁵⁷⁹

Gazâlî özellikle öfke ve şehvetin, şeytanın giriş yollarının en büyüklerinden olduğunu belirtmiştir. Zira ona göre öfke akli yok etmekte, böylece aklın savunma mekanizması zayıflayınca şeytanın ordusu hücumu geçmektedir.⁵⁸⁰

2) Şeytandan Korunmak

Gazâlî, şeytanın düşmanlığından korunmak için her şeyden önce onu kişinin kendisinden uzaklaştırmak gerektiğini söylüyor. Ancak ona göre düşmanı kovalamak için kuvvetini ve kullandığı silahı bilmek lazımdır. Şeytanın silahı ise hevâ ve şehvettir. Şu halde insana yaraşan, gelen her hâtırâ üzerinde durup düşünmek ve onun, meleğin ilhamı veya şeytanın vesvesesi olup olmadığını araştırmaktır. Bu hususta hevâ ve hevesine değil, tam basiretine dayanarak gerekli araştırmayı yapmalıdır. Bunu da ancak takva nuru, basiret ve ilmin çoğalmasıyla öğrenebilir.⁵⁸¹ Gazâlî, burada ilmi objektiflik diyebileceğimiz basirete işaret ediyor. Davranışa sevk eden motiflerin kaynaklarını araştırmamızı ve bu araştırmayı da hevâ gözüyle değil basiret ve takva nuru ile yapmamızı öğütlemektedir.⁵⁸²

Kalp kalesini düşmandan korumak; kapılarını sağlamlaştırmak ve gediklerini kapatmakla mümkündür. Kapı ve gediklerini bilmeyen kimse elbette kaleyi koruyamaz. Kalbi şeytanın vesveselerinden korumak borçtur ve herkese farzdır. Şu halde vâcibe

⁵⁷⁶ En’am 6/153.

⁵⁷⁷ Gazâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 17.

⁵⁷⁸ Gazâlî, *İhyâ*, III, 71.

⁵⁷⁹ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb*, s. 65-70; Gazâlî, *İhyâ*, III, 71-91.

⁵⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ*, III, 71.

⁵⁸¹ Gazâlî, *İhyâ*, III, 66-67.

⁵⁸² Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 145.

ulaşmak için lazım olan her şey de vaciptir. Şeytanı defetmek de onun giriş yollarını bilmekle mümkündür. Dolayısıyla şeytanın giriş yollarını bilmek vaciptir.⁵⁸³

Kalpdeki şeytan vesvesesini atmak ancak onun vesvese verdiği şeyden başka bir şeyi anmakla mümkün olur. Gazâlî, Allah'ı zikirden başka kalbe ne konulursa konulsun şeytanın vesvesesine yardımcı olacağını; dolayısıyla kalbi şeytanın vesvesesinden korumanın ancak Allah'ı anmakla mümkün olduğunu, çünkü Allah'ı anmakta şeytanın nasibi olmadığını söylemiştir.⁵⁸⁴

D. Dünya Sevgisi

Dünyanın, din yolunun konaklarından bir konak, yolcuları Allah'a götüren bir yol, misafirlerin azıklarını alabilmeleri için açıkta kurulmuş süslü bir pazar olduğunu⁵⁸⁵ söyleyen Gazâlî, dünya sevgisini her hatanın başı olarak görmektedir.⁵⁸⁶ Gazâlî, dünya ve ahiretin tanımını da şöyle yapmaktadır: “Dünya ve ahiret senin iki halinden ibarettir. Ölümden önce olup çok yakın olana “dünya” denir. Ölümden sonra olana ise “ahiret” denir.⁵⁸⁷ İlim, marifet ve hürriyetten⁵⁸⁸ başka ölümden önce zevkini tattığın her şey senin dünyandır. Ölümden sonra yanında ne kaldıysa, basiret sahiplerine onların da zevki vardır. Onlar her ne kadar dünya da yapıyorsa da dünyadan değildir.”⁵⁸⁹

Gazâlî'ye göre dünyadan maksat ahiret için rızık toplamaktır. Çünkü insan yaratıldığı zaman sade ve noksan yaratılmıştır. Fakat kemâle ermek ve meleklerin halini kalbine nakşetmek liyakatindedir. Böylece Allah'a layık bir kul olur. Bu hidâyete kavuşmak, yahut Allah'ın cemâlini seyredenlerden olur manasındadır. Ona göre insanın nihai saadeti ve cenneti budur. İnsan bunun için yaratılmıştır. İnsanın dünyada bulunmasının sebebi de bundan ibarettir.⁵⁹⁰

Gazâlî, dünyanın Allah'a, Allah'ın dostlarına ve hatta düşmanlarına düşman olduğunu söylemekte ve şu noktalara dikkat çekmektedir:

1) Dünyanın Allah'a Düşmanlığı

Allah'a giden yolları, Allah'ın kullarına kapamağa çalışmasıdır. Bunun içindir ki Allah dünyayı yarattığından beri dünyaya bir defa bile bakmamıştır.

⁵⁸³ Gazâlî, *İhyâ*, III, 61.

⁵⁸⁴ Gazâlî, *İhyâ*, III, 63; Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb*, s. 378.

⁵⁸⁵ Gazâlî, *Kimyâü's-Saade*, s. 61.

⁵⁸⁶ Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 23.

⁵⁸⁷ Gazâlî, *Kimyâü's-Saade*, s. 61; Gazâlî, *İhyâ*, III, 491.

⁵⁸⁸ Hürriyet: Şehvetlerin esaretinden ve dünya gamlarından kurtulmaktır. Bkz. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 190.

⁵⁸⁹ Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 23-24.

⁵⁹⁰ Gazâlî, *Kimyâü's-Saade*, s. 61.

2) Dünyanın Allah'ın Dostlarına Düşmanlığı

Onlara karşı türlü süslerle süslenmesi ve kendi yaldızlı parlaklığı ile onları kuşatması sebebiyle onları aldatmağa çalışıp dünyadan kurtulmak için ayrılış acılarına onları uğratmasıdır.

3) Dünyanın Allah'ın Düşmanlarına Karşı Olan Düşmanlığı

Çeşitli hilelerle onları aldatarak kendi tuzağına düşürmek ve kendisine itimad ettirip bağlamakla ciğerleri parçalayan hasretlere onları sokması ve ebedi saadetlerden onları mahrum bırakmasıdır. Onlar saadet hasretiyle yanarak ve dünyanın hilelerinden kurtulmak için yardım dileyecek fakat kurtaramayacaklardır.⁵⁹¹

Gazâlî'ye göre kim dünyadan ahiret için azığı alır, ondan yeme, giyinme, nikâhlanma ve diğer zaruri ihtiyaçları, miktarınca alırsa tohumunu atmış, ekinini ekmiştir. Bu ektiğini ahirette biçecektir. Kim ki bu kervansarayda zevke dalmış ve ahiretini unutmuşsa o kimse de helak olmuştur.⁵⁹² Gazâlî, bu konuda dünya hayatı ile ilgili bütün isteklerin toplandığı Kur'an'daki şu ayeti zikreder:

“Kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, otlığa salınmış atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük, insanlara süslü gösterildi. Bunlar sadece dünya hayatının geçimidir. Asıl varılacak güzel yer, Allah'ın yanındadır.”⁵⁹³

Dünyanın zevki Kur'an'da “hevâ” olarak geçmektedir: “Kim Rabbinden korktu ve nefsinin hevâ'dan alıkoyduysa işte muhakkak ki cennet onun varacağı yerdir.”⁵⁹⁴

“Bilin ki dünya hayatı bir oyun, eğlence ve süs kendi aranızda övünme mal ve evlat çoğaltma yarışıdır. Bu tıpkı bir yağmura benzer ki, bitirdiği ot, ekincilerin hoşuna gider. Sonra kurur. Onu sapsarı görürsün sonra çerçöp olur. Ahirette ise çetin bir azap, müminler içinse Allah'tan bir mağfiret ve rıza vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir zevkten başka bir şey değildir.”⁵⁹⁵

Dünya sevgisinin içine hevâ, kin, haset, riya, nifak, övünme ve övülme sevgisi gibi zatını öldürücü sıfatların hepsi girer. Bu kötü huylar bâtinî dünyadadır. Maddî varlıklar ise zâhirî dünyadadır.⁵⁹⁶

Gazâlî'ye göre, imandan sonra küfre düşmenin sebeplerinden biri “dünya hayatını” tercih etmektir.⁵⁹⁷

⁵⁹¹ Gazâlî, *İhyâ*, III, 452.

⁵⁹² Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 206.

⁵⁹³ Âl-i İmran 3/14.

⁵⁹⁴ Nâziat 49/40-41.

⁵⁹⁵ Hadid 57/20.

⁵⁹⁶ Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 205.

⁵⁹⁷ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 192.

“İnandıktan sonra Allah'a nankörlük eden, kalbi imanla yatışmış olduğu halde inkara zorlananlar için büyük bir azap vardır. Bu onların dünya hayatını ahirete tercih etmelerinden ve Allah'ın da inkar eden kavmi doğru yola iletmeyeceğinden ötürü böyledir.”⁵⁹⁸

Gazâlî, her şeyin ortası makbul ve sevimli olduğu gibi, dünyayı sevmek hususunda da ortayı takip etmek gerektiğini söylüyor. Çünkü ifrat ve tefrit kötü kabul edilir fakat ortası sevimlidir. Dünyayı ahiret için sevmek ve ahireti onun sayesinde ma'mur etmek için dünyayı zaruret miktarınca sevmek gerekir. Zaruret miktarından fazla dünyayı sevmek ve onun için koşmak ifrat veya tefrittir.⁵⁹⁹

Gazâlî, “Eğer herkes dünyayı terk ederse dünyayı kim imar edecek?” şeklindeki bir soruya şöyle cevap verir:

“Rasulullah (s.a.v.), ‘Dünya sevgisi bütün hataların başıdır’⁶⁰⁰ buyurmuştur. Eğer insanlar dünyayı sevmezse, alem helake gider ve dünya harap olurdu. Geçim yolları bozular. Kalp ve bedenler birden helak olurdu. Ancak Rasulullah (s.a.v.), dünya sevgisinin mühlik olduğunu ve tehlikeli olmasının çoklarının kalbinden bu sevgiyi kaldırmayacağını bildiği için nasihati terk etmedi. Dünya sevgisindeki tehlikeleri anlatmaya devam etti.

Dünya ve ahireti iki kefeli teraziye benzeten Gazâlî,⁶⁰¹ kendini, Rabbini, dünya zinetini ve ahireti bilen kimsenin basiret nuru ile devamlı tefekkürde bulunarak, dünya meşgalelerinden yüz çevireceğini belirtmiştir.⁶⁰²

Dünyaya fazla aldanmanın doğru olmadığını anlatan birçok ayet ve hadisin bulunduğunu söyleyen Gazâlî'ye göre ahiret, dünyada kazanılacağından maneviyatımıza ve maddiyatımıza yararlı olan şeyleri dünyadan almamız gerekmektedir. Çünkü dünya ahirete vesiledir. Dünyadan ahiret için durmadan hissemizi almamız lazımdır. Dünya, ahiretin hatırı için ve ibadetlerimizi ancak bu dünyada yapılabildiğimizden sevicektir.⁶⁰³

E. Kibir

Tedavisi çok zor amansız bir hastalık olan kibir, bir insanın kendisini başka bir insandan daha büyük, daha saygın ve daha kudretli görmesidir.⁶⁰⁴

⁵⁹⁸ Nahl 16/106-107.

⁵⁹⁹ Gazâlî, *Mizânü'l Ahlak*, s. 123. Gazâlî, *İhyâ*, III, 497.

⁶⁰⁰ Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Nenzilü'l-İlbâ amma İştéhara mine'l-Ehâdis el-Sineti'n-Nâs*, I, 412, Mısır, ts.

⁶⁰¹ Gazâlî, *Mihâcü'l-Âbidin* (Abidler Yolu), s. 108, Çev. Mevlüt Karaca, Hisar Yay. İst., ts.

⁶⁰² Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 208.

⁶⁰³ Gazâlî, *Mizânü'l Ahlak*, s. 121-124.

⁶⁰⁴ Gazâlî, *İhyâ*, III, 738. Gazâlî, *Ravdatü't-Tâlibîn*, s. 74; Gazâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 72.

Gazâlî'ye göre kibir sözünden genellikle “nefsin gizli bir huyu ve hariçte uzuvlardan sadır olan davranışlar” olmak üzere iki mana anlaşılırsa da bu tabirin, nefisteki gizli huy için kullanılması uygundur. Zira harici davranışlar, bu gizli huyun tezahürlerinden başka bir şey değildir.⁶⁰⁵

Gazâlî, kibrin kendini beğenmek (ucub) ten farklı olduğunu söylemiştir. Zira insan tek başına yaşadığı zaman da kendisini beğenebileceği halde, kibirlenebilmesi, yani kendisini başkalarından üstün görebilmesi için bir çevre içinde yaşaması gerekir.⁶⁰⁶

Gazâlî'ye göre kibir üç şeyin birleşmesinden meydana gelmektedir: İnsan önce kendisini bir mevkide görür, başkasını da bir mevkide farz eder. Ondan sonra kendi mevkisini ondan üstün görür. Ona göre kibir ahlakı bu şekilde doğmaktadır.⁶⁰⁷

Kibrin sebeplerinin çok olduğunu söyleyen Gazâlî, bunlardan bazılarının şunlar olduğunu belirtmiştir: Dindarlık, ilim sahibi olmak, amel, servet, kuvvet, güzellik, asalet ve etrafında çok kalabalık kitlelerin olması gibi sebeplerdir.⁶⁰⁸

Gazâlî'ye göre insanların çoğu bunlarla kibirlenirler, büyüklük kompleksi içinde bulunurlar. Bu bakış açısının dildeki neticesi kişinin sık sık “ben, ben” demesidir. Nitekim lanetli şeytan Hz. Adem hakkında, “Ben ondan daha hayırlıyım, beni ateşten onu ise topraktan yarattın.”⁶⁰⁹ demişti.⁶¹⁰

Gazâlî “Kalbinde zerre kadar kibir olan kimse cennete giremez” hadisini şöyle açıklamaktadır: “Ululuk Allah'a has olan bir sıfat olup kibirlenen kişi, bu davranışıyla Allah'la yarışmaktadır. Çünkü büyüklük Allah'a mahsus bir sıfattır. Kibir, insanın hakkı inkar etmesine ve halkı hor görmesine sebebiyet verir.⁶¹¹ Kibrin cennete girmeğe engel olması kul ile bütün müminlerin arasına girdiği içindir. Çünkü kibir insanla cennetin kapıları demek olan müminlerin ahlakı arasında bir engeldir. Kibir cennetin bütün kapılarını kapatır. Çünkü kibirli insan, kendisi için sevdiğini diğer müminler için sevemez. Kibirlide benlik iddiası bulunduğu mütevazi olamaz. Oysa tevazu takva sahiplerinin başta gelen faziletidir. Yine kibirlenen kimsede benlik iddiası olduğundan kinden, öfkeden, hasetten kurtulamaz; dürüstlüğü devam ettiremez, değerli tavsiyelere katlanamaz, insanları kinamak ve çekiştirmekten kurtulamaz. Netice itibarıyla kibirli üstünlüğünü sürdürmek

⁶⁰⁵ Gazâlî, *İhyâ*, III, 738; Çağrıncı, *Gazâlî'ye Göre İslâm Ahlakı*, s. 193.

⁶⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ*, III, 738.

⁶⁰⁷ Gazâlî, *İhyâ*, III, 738.

⁶⁰⁸ Gazâlî, *Mizânü'l-Ahlak*, s. 53.

⁶⁰⁹ A'raf 7/12.

⁶¹⁰ Gazâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 72.

⁶¹¹ Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 216-217.

için ne kadar kötü huy varsa, ister istemez hepsine düşer; ne kadar güzel huy varsa, şerefini kaybetmek vehmiyle hepsinden mahrum kalır.”⁶¹²

Gazâlî’ye göre kibrin büyüklük ve şiddet açısından üç derecesi vardır:

1. Allah'a karşı kibirdir. Nemrud, Firavun, İblis ve Allah'a inanmayıp kendilerini ilâh tanıyan ve kul olmayı kendilerine yedirmeyenlerin kibirleri bu cinstendir. Nitekim Firavun kibrinden dolayı; “Ben sizin en büyük Rabbinizim”⁶¹³ demiş ve Allah'a kul olmayı kabul etmemişti. Bu tip insanlara karşı Allah “Ne İsa, ne de Allah’ın yakın melekleri, Allah’ın kulu olmaktan utanmazlar, çekinmezler”⁶¹⁴ buyurmuştur.

2. Peygamberlere karşı kibirlenmektir. Mekkeli müşriklerin kibri bu cinstendir. Onlar hakkında Allah şöyle buyurmaktadır:

“Bizimle karşılaşmayı ummayanlar ‘bize melekler indirilmeliydi yahut Rabbimizi görmeliydik değil mi?’ dediler. Andolsun ki onlar kendi içlerinde büyüklük tasladılar ve büyük bir azgınlıkla haddi aştılar.”⁶¹⁵ Diğer bir ayette de Hz. Peygamber hakkında “Üzerine melek indirilmeli değil miydi? dediler”⁶¹⁶ buyurularak müşriklerin Hz. Muhammed’e karşı büyüklenmeleri ifade edilmektedir. Firavun ve çevresindeki ileri gelenler hakkında Kur'an'da şu ifadeler yer almaktadır: “Sonra ayetlerimizle ve apaçık bir fermanla Musa ve kardeşi Harun’u, Firavun’a ve ileri gelenlerine gönderdik. Onlar ise kibire kapıldılar ve böbürlenmiş bir kavim oldular. Bu yüzden dediler ki Şu iki adamın kavmi bize kölelik ederken biz kalkıp bizim gibi olan iki adama inanır mıyız?”⁶¹⁷

3. Diğer insanlara karşı kibirdir. Bunlar diğer insanlara karşı kibirlenip hakaret gözüyle bakarlar. Sözlerini kabul etmezler, kendilerini iyi bilirler ve onlardan üstün tutarlar. Gazâlî’ye göre bu kibir, yukarıdaki iki dereceden daha aşağıda ise de iki sebepten dolayı onlardan daha büyük sayılır. Birincisi; büyüklük Allah’ın sıfatıdır. Hiçbir şeye gücü yetmeyen kul kibirlendiğinde Allah’ın sıfatının kendinde olduğunu söylemekle, onunla ortak olmak istemiştir. Gazâlî, böyle bir kimseyi padişahın tacını başına geçirip tahtına oturan kimseye benzetir. Bu kişinin de padişah tarafından ne cezaya çarptırılacağını herkesin bildiğini söyler. İkincisi; insanın ululuk tasladığı kibir, hakkı doğruyu diğerlerinden kabul etmesine engel olur. Böyle insanlar dinî konularda tartıştıklarında biri doğruyu söyleyince, kibir sebebiyle onu kabul etmez, inkar ederler. Bu ise münafıkların ve

⁶¹² Gazâlî, *İhyâ*, III, 740.

⁶¹³ Naziat 25/21.

⁶¹⁴ Nisa 4/172.

⁶¹⁵ Furkan 25/21.

⁶¹⁶ En’am 6/8, Ayrıca bkz: Zuhuruf 43/52.

⁶¹⁷ Mü’minan 23/45-47.

kafirlerin ahlakıdır. Bunlar hakkında “Ona Allah'tan kork denildiği zaman gururu kendisini günah işlemeye götürür”⁶¹⁸ buyrulmaktadır.

Gazâlî'ye göre insanlara karşı da olsa kibir çok yanlış bir yoldur. Çünkü bu hal, insanlardan başlamak suretiyle Allah'a kibretmeğe kadar insanı sürüklemektedir. İblisin “Ben ondan daha hayırlıyım. Beni ateşten onu ise topraktan yarattın”⁶¹⁹ şeklinde kibirlenmesi, Allah'ın kendisine yapmasını emrettiği secdeyi yapmamaya sevk etmiştir. Başlangıç Adem'e karşı kibir ve onu çekememezlik iken neticede Allah'ın emrine karşı gelmekle ebediyen helakine kadar gitmiştir.⁶²⁰

Gazâlî, insanı helake götüren rezaletlerden biri olarak kabul ettiği kibirden korunmak için iki yol öneriyor: Birincisi; doğrudan doğruya kibir duygusundan korunma çabasıdır. İkincisi ise kibir duygusunu meydana getiren amillerin etkisinden kurtulma çabasıdır ki bu âmiller soyluluk iddiası, güzellik, zenginlik, makam ve mevki, ilim ve ibadet çokluğudur.⁶²¹

Gazâlî kalpten kibrin çıkması için şunları tavsiye etmektedir: “Büyük insan Allah katında değerli olandır. Bu da son nefeste ortaya çıkacak olan bir sırdır. Sonun ne olacağı da belli değildir. Allah'ın kullarının ne durumda olacağını bilemeyeceğin için son anının kötü olması korkusu kibirlenmekten uzak kalmana sebep olmalıdır. Şu an kendinin iyi olduğu hakkındaki kanaatin ve imanlı olman, ileride bu durumların değişmeyeceği anlamına gelmez. Çünkü Allah kalpleri değiştiricidir. Dilediğini hidayete erdirir, dilediğini de saptırır.”⁶²²

F. Öfke

Gazâlî, öfkenin(gazap)bir rezilet olduğu hükmüne varmadan önce bu duygunun insanda nasıl meydana geldiğini psikolojik bir üslupla anlatmağa çalışıyor. Gazâlî'ye göre insan, kendi varlığına yönelen tehlikelere karşı kendisini korumak temayülünde yaratılmıştır. Böyle bir tehlike karşısında kan beyne hücum eder. Öfkenin şiddetine göre bazen sanki karanlık bir bulut beyni kaplar ve düşüncenin merkezini, dolayısıyla duyu organlarının faaliyetini etkiler. Böylece, insanın gözü kararır ve hareketlerinde düzensizlik belirir. Öfke ateşi kendisinde dalgalanmaya başlayan kimsede şeytana yakınlık kuvvetlenir. Nitekim şeytan “Beni ateşten onu kuru bir balçıktan yarattın”⁶²³ demişti. Ateşin işi, hareket etmek, dalgalanmak, rahat duramamak olduğu gibi, toprağın işi de; sâkin ve rahat durmaktır. O halde üzerinde öfke galip olan kimsenin, Hz. Adem'den daha çok şeytanla

⁶¹⁸ Bakara 2/206.

⁶¹⁹ A'raf 7/12.

⁶²⁰ Gazâlî, *Ihyâ*, III, 742-747; Gazâlî, *Kimyâü's-Saade*, s. 554-555.

⁶²¹ Gazâlî, *Bidâyatü'l-Hidâye*, s. 73.

⁶²² Gazâlî, *Bidâyatü'l-Hidâye*, s. 73.

⁶²³ A'raf 7/12.

ilgili olduğu anlaşılır. Gazâlî Peygamberimizin “Gazap sirkenin balı bozduğu gibi imanı bozar” buyurduğunu belirterek konunun önemine dikkat çekmektedir.⁶²⁴

Gazâlî ifrat, tefrit ve itidâl olmak üzere öfkenin üç deresi olduğunu söylemiştir:

1. İfrat ölçüsüne varan öfke, akıl ve dinin kontrolünden çıkan bir hal olup bu durum insanın basiret, düşünce ve irade (ihtiyar) sini engelleyerek, onu bir nevi cebir altına sokar. İfrat ölçüsündeki öfke, insana; sözlerinde, fiil ve hareketlerinde akla gelmeyecek taşkınlıklar yaptırır.

2. Öfke duygusunun tefriti yani zayıflığı da insanı şahsiyetsizliğe götürür. Bu sebeple öfke duygusundan mahrumiyet, insan için bir takım problemlere sebebiyet verebilir.

3. İtidâl noktasındaki öfkeyi Gazâlî “hamiyet”⁶²⁵ olarak niteliyor ve bu ölçüdeki bir öfkeyi fazilet olarak kabul ediyor. Şu halde ona göre ifrat ve tefrit ölçüsündeki öfke rezilet, buna karşılık bedenî ve ahlakî hayatın devamı, mukaddes değerlerin korunması için gerekli olan mutedil bir öfke ise fazilettir.⁶²⁶

Gazâlî’ye göre her derdin devası, derde teşhis edip sebebini ortadan kaldırmakla mümkündür. Bunun için her şeyden önce öfkenin sebeplerini bilmek lazımdır. Öfke duygusunun sebepleri; üstünlük taslama, böbürlenme, kendini beğenme, şaka, latife, düşmanlık, haksızlık, aşırı servet ve mevki hırsı gibi kötü huylardır. Ona göre bütün bu huylar zıtları ile tedavi edilir.⁶²⁷

Öfke reziletinin tedavi ve ıslah edilememesi, kin dediğimiz kötü huyu doğurur. Böylece öfke gelip geçici olmaktan çıkarak insanın kalbinde devamlılık kazanır ve bu hal, başka bir reziletin doğmasına yol açar ki o da “haset”tir.⁶²⁸

G. Haset

İnsanlar sahip oldukları imkanlar bakımından eşit durumda değildirler. Bu sebeple bir insanın kendisinden daha fazla imkan ve nimetlere sahip olan diğer insanlara karşı tavrı genellikle iki şekilde olur: Ya onların böyle bir nimete sahip olmasını çok görüp onların elinden gitmesini ister ki bu “haset”tir. Ya da böyle bir isteği olmaksızın kendisinin aynı nimetlere sahip olmasını ister ki buna da “gıpta” denir.⁶²⁹

⁶²⁴ Gazâlî, *İhyâ*, III, 370-371; Çağırıcı, *Gazâlî’ye Göre İslâm Ahlakı*, s. 188.

⁶²⁵ Hamiyet; namus, şeref ve din gibi üstün değerlere yönelik saldırılar karşısında öfkelenme, utanç verici bir işi yapmaktan kaçınma gibi anlamlarda kullanılan ahlak terimidir. Bkz. Mustafa Çağırıcı, “Hamiyet” md., *DİA*, XV, 481, İst., 1997.

⁶²⁶ Gazâlî, *İhyâ*, III, 376; Gazâlî, *Mizânu’l-Ahlak*, s. 114; Çağırıcı, *Gazâlî’ye Göre İslâm Ahlakı*, s. 188-189.

⁶²⁷ Gazâlî, *İhyâ*, III, 385-391.

⁶²⁸ Çağırıcı, *Gazâlî’ye Göre İslâm Ahlakı*, s. 190.

⁶²⁹ Gazâlî, *İhyâ*, III, s. 425-426;

Gazâlî'ye göre haset, taatleri bozan, kulu bir çok günaha sevk eden, onu yormaktan ve faydasız dertlerle uğraşmaktan başka işe yaramayan, aksine onu her türlü günaha iten ve kalplerin ölmesine sebep olan çirkin bir huydur. Haset eden bir kimsenin Allah'ın nimetlerine düşman olması O'nun iradesine karşı gelmesi ve hükmüne kızması, onun hak yoldan sapıtıp perişan olması için yeterlidir.⁶³⁰

Hasedin açgözlülük ve tamahkârlıktan kaynaklandığını söyleyen Gazâlî, haset edenin merhametsiz ve devamlı içi içini yiyen bir kimse olması hasebiyle dünyada içinin darlığının bitmeyeceğini belirtmiştir. Çünkü böyle kişilerin çevresinde Allah'ın kendilerine nimet olarak ilim, mal ve makam verdiği arkadaş ve tanıdıkları her zaman var olacaktır. Dolayısıyla bunlar ölene dek hep sıkıntı yaşayacaktır. Diğer taraftan yaptıkları iyilikler de boşa gidecektir. Nitekim Peygamberimizin "Haset ateşin odunu yediği gibi iyilikleri yer bitirir"⁶³¹ buyurması hasedin ne büyük bir kötülük olduğunu ortaya koymaktadır.⁶³²

Gazâlî'ye göre, haset öyle bir illettir ki bir çok alimleri doğru yoldan saptırmıştır. Ona göre ilim ve marifet sahibi olan insanlar bu illetin etkisi altında hayret ve acz içinde kalırsa, cahil insanların bu afet karşısındaki halleri nasıl olacaktır?⁶³³ Gazâlî'nin bu endişesi boşa değildir. Zira o dinî konularda yazmış olduğu bazı kitapları hakkında kimi hasetçilerin; o kitaplarda, önceki mezhep ve kelâm alimlerinin görüşlerine muhalif sözler olduğunu söylemelerine üzülmüş ve kendi kendini teselli babında şöyle demiştir:

"Ey şefkatli ve samimi kardeş, sen rahatına bak; tatlı canını üzme, öfkenin şiddetini biraz azalt. 'Onların dediklerine karşı sabret ve güzelce onlardan ayrıl'⁶³⁴ ayetinde işaret edildiği gibi onların haset edip iftira atmalarını önemseme ve bilmeden küfür ve dalâlet içinde olsalar da önem verme... hem bu sözü işitmedin mi?

"Kurtuluş ümidi vardır bütün düşmanlıklardan
Fakat selametle kalınmaz hasetçi olanlardan."⁶³⁵

Gazâlî hasedin psikolojik ve sosyal olarak şu yedi sebepten biri ile meydana geleceğini belirliyor: 1. Düşmanlık 2. Hor görmek 3. Kibirleşmek 4. Taaccüp, yani şaşkınlık ve hayranlık 5. Gayesine ulaşamamak korkusu 6. Makam ve mevki ihtirası 7. Allah'ın kullarına verdiği nimetlere karşı cimrilik. Bu sebeplerin biri veya birkaçı hatta tamamı bazı kimselerde toplanabilir. Bu sebepler çoğaldıkça haset hastalığı da artar. Ancak tek sebepten dolayı haset edildiği enderdir.⁶³⁶

⁶³⁰ Çağırıcı, *Gazâlî'ye Göre İslâm Ahlakı*, s. 190; Gazâlî, *Mizânü'l-Ahlak*, s. 59; Gazâlî, *Kimyâü's-Saade*, s. 474; Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 178.

⁶³¹ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, Zühhd, 22, İst., 1983.

⁶³² Gazâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 70.

⁶³³ Gazâlî, *Mihâcü'l-Âbidin*, s. 184.

⁶³⁴ Mü'zemmil 73/10.

⁶³⁵ Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika*, s. 75.

⁶³⁶ Gazâlî, *İhyâ*, III, s. 440-446.

Gazâlî hasedin insana beş şekilde zarar verdiğini söylüyor:

1. Haset ibadet ve taati bozar.
2. Haset sahibini günaha sokar.
3. Haset sahibine lüzumsuz yere bitkinlik, zahmet ve üzüntü verir.
4. Haset edenin kalp gözü kör olmuştur.
5. Haset eden daima eksiklik ve mahrumiyet içindedir.⁶³⁷

Hasedi kalbin önemli hastalıklarından biri olarak kabul eden Gazâlî, bu hastalıklardan kurtulmanın ilim ve amel ile mümkün olacağını belirtmiştir. İlimden maksat; insanın hasetle, haset ettiği kimseye hiçbir zarar veremeyeceğini dünya ve ahirette bedbaht olmanın ötesinde hiçbir yarar sağlamayacağını bilmesidir.⁶³⁸

Gazâlî, insanın empati⁶³⁹ sayesinde de bu hastalıktan kurtulacağını söylemiştir: “Aslında kişi kendisi için istediğini, diğer müslümanlar için de istemedikçe, gerçek iman sahibi olamaz. O halde bollukta ve darlıkta müslümanlarla paylaşması, onlarla beraber hareket etmesi gerekir. Müslümanlar birbirine bağlı tek bina gibidirler. Bir uzuv rahatsız olunca tüm azaların rahatsızlık duyduğu bir vücut gibidirler.⁶⁴⁰

Gazâlî insanı doğru yoldan uzaklaştıran bütün bu reziletlerden kurtuluş için tevbeyi adres olarak göstermektedir. Tevbe din yolunda ilerlemenin ilk adımıdır. Yoldan çıkıp şeriat ve akıl nuru ile yeniden doğru yola girme şansı elde ettikten sonra, tevbe etmekten başka çıkar yol yoktur. Çünkü tevbe yolunu şaşırmışın yeniden yola gelmesi, kulu yüce Allah'tan uzaklaştıran yoldan, O'na yaklaştıran yola dönmesidir.⁶⁴¹

Netice olarak Gazâlî'nin eserlerinin çoğunda rastlanan fazilet ve reziletlerle ilgili konuların zenginliği; insanları istikamet üzere hakkın yolunda yürümeleri, kötü huylardan kaçınarak, sapıklığa düşmemeleri hususunda irşad vazifesi görmektedir. Aslında Gazâlî'nin *İhyâ, Kimyâü's-Saade, Mizâru'l-Amel, Bidâyetü'l-Hidâye, Kitabu'l-Erbâin fi Usuli'd-Din, Ravdatü't-Tâlibîn*, gibi eserlerinin içeriğini düşündüğümüzde o'nun insanları hidâyet yoluna, doğruluğa, ahiret saadetini kazanmaya, dalâlet ve sapıklıktan kaçınmaya davet hususunda gayret ve azmini görebiliriz. Belki hayatını buna adadığını söylesek abartmış olmayız.

⁶³⁷ Gazâlî, *Mihâcü'l-Âbidin*, s. 184-185; Gazâlî, *İhyâ*, III, s. 432-336; Gazâlî, *Kimyâü's-Saade*, s. 476-475; Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 178-179..

⁶³⁸ Gazâlî, *İhya*, III, s. 432-336; Gazâlî, *Kimyâü's-Saade*, s. 476-475; Gazâlî, *Kitabu'l-Erbâin*, s. 178-179.

⁶³⁹ Empati, kişinin kendisini başkasının yerine koyarak, onun duygularını, isteklerini, düşüncelerini ve eylemlerini anlayabilme yeteneğidir. Empatiyle ilgili geniş bilgi için Bkz. Üstün Dökmen, *İletişim Çalışmaları ve Empati*, İletişim Yay., İst., 2002.

⁶⁴⁰ Gazâlî, *Bidâyetü'l-Hidâye*, s. 71.

⁶⁴¹ Gazâlî, *Kimyâü's-Saade*, s. 591; Gazâlî, *Ravdatü't-Tâlibîn*, s. 5.

VI. Gazâlî'ye Göre Hidâyet Ve Dalâlette Kulların Sorumluluğu

Hidâyet ve dalâletin bir taraftan Allah'ın idaresi ve takdiri diğer taraftan da kulun iradesi ve gücüyle ilgili bir konu olduğunu daha önce zikretmiştik. Bu bağlamda Gazâlî'nin irade ve kulların fiilleri hakkındaki görüşlerinin de hidâyet ve dalâlete bakışı konusunda bizlere ışık tutacağı kanaatindeyiz.

Gazâlî öncelikle Cebriyye⁶⁴², Mutezile ve Ehl-i Sünnet'in irade ve insanın fiilleriyle ilgili görüşlerini eleştirir: "Kim yaptığı işlerde kendisinin hiçbir irade ve kesbinin olmadığını söylüyorsa o cibrî (kendisine verilen irade güç ve sorumluluğu inkâr etmekte) dir. Kim irade ve fiilin kendisine ait olduğunu, kulun fiilini Allah'ın değil kendisinin yarattığını söylerse o kimse kaderî (kaderi inkâr eden)dir. Bunların her ikisi arasında orta yol tutarak, Allah hâlik, kul kâsibtir, diyenler de kesbiyecidir."⁶⁴³

Gazâlî Cebriyye, Mutezile ve Ehl-i Sünnet'in hidâyet ve dalâlet meselesini de kapsayan kader ve irade hürriyeti konusundaki görüşlerini körlerin fili tarif eden açıklamalarına benzetmiş bu görüşlerin doğru ve yanlış yönleri bulunduğunu belirttiikten sonra meselenin aklî ve tecrübî bilgiler yoluyla çözümlenemeyeceği sonucuna varmıştır. Ona göre bu güçlük Allah'ın zatı, sıfatları ve fiilleri itibariyle zaman kategorisiyle sınırlı olmamasına karşılık bizim zamanlı varlık olmamız ve zaman kalıpları içinde düşünmemiz gibi sebeplerden ileri gelmektedir.⁶⁴⁴

Gazâlî'ye göre kulun işi her ne kadar kesbî ise de Allah'ın iradesi dışında değildir. Çünkü evrendeki her türlü olay; gönüllerin meyilleri ve hatta gözlerin bakışlarına varıncaya kadar her şey Allah'ın kaza ve kaderiyle, irade ve dilemesiyle olmaktadır. Ancak kulların fiillerini Allah'ın yaratması kesp yoluyla bu işleri onların kudretinde olmaktan çıkarmaz.⁶⁴⁵

Gazâlî yapılan işleri iki kısma ayırmaktadır: Bunlardan birincisi kulun bizzat kendisi tarafından yapılan işlerdir. Bunları öğretilmesi için İlâhî kitaplar indirilmiş, peygamberler gönderilmiştir. Bu kısma giren işleri yapmak için akla ihtiyaç vardır. Çünkü akıl sorumluluk için bir delil olmakta ve kulun gideceği yolu aydınlatmaktadır.

İkincisi, yaptıklarının bir karşılığı olarak kulun başına gelen mükâfat veya ceza türü işlerdir. Bu kısma giren işler, bir yönüyle Allah'ın elinde, diğer yönüyle kulun elindedir.

⁶⁴² Cebriyye; sorumluluk doğuran fiillerin sadece insan iradesiyle gerçekleştiğini ileri süren itikadî bir mezheptir. Sözlükte kaderiye "kadere mensup olan, kader taraftarı" manasındaki kaderî'den gelmekle birlikte ilk dönemlerden itibaren bu anlamın aksine sorumluluk doğuran fiillerle ilgili ilâhî kaderi reddedenleri ifade etmek üzere kullanılmıştır. Eş'ârî kelâmcısı olan Bağdâdî, Kaderrîye'yi Mutezile'nin diğer bir adı olarak kaydetmiştir. Bkz. İlyas Üzüm, "Kader" md., *DİA.*, XXIV, 64-65, İst. 2001.

⁶⁴³ Gazâlî; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâü 'Ulûmi'd-Din*, IV, 15, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., İst., 1975; Gazâlî, *Mecmuatü'r-Resâil/Ravdatü't-Tâlibin ve Umdetü's-Sâlikin*, s. 24-25.

⁶⁴⁴ Yavuz "Dalâlet" md., *DİA.*, VIII, 430.

⁶⁴⁵ Gazâlî, *İhyâ*, I, 282-283, Ayrıca bkz: Mustafa Çağırıcı, "Gazâlî" md., *DİA.*, XIII, 502, İst., 1996.

Sonuçta her ikisi de ancak kulun yaptıklarının bir karşılığıdır.⁶⁴⁶ Şu ayet de bunu ifade etmektedir. “Başınıza gelen herhangi bir musibet kendi ellerinizin yaptığı işler yüzündendir. Allah işlediklerinizden birçoğunu affeder.”⁶⁴⁷

Gazâlî yapılan bir işte kulun irade ve sorumluluğu hususunda cellâdın, hırsızın elini kesmesini örnek göstermektedir: “Bu olaya bakan kimse, “eli kesen cellattır” dese, bu söz doğrudur. “Allah, celladın eli ile onun elini kesti” demek de doğrudur. Çünkü kesme işi ilk yaratılma yönüyle Allah’a ait olduğu için, mecazen böyle denilebilir. Bu işte “hırsız kendi elini kesti” demek de uygundur. Zira elin kesilmesine sebep olan onun ilk olarak yaptığı hırsızlıktır. Kesilme işi onun yaptığı bir suçtan dolayı başına gelmiştir. Bu durumda elin kesilmesi yaratılma yönüyle Allah’a aittir. Diğer taraftan işlediği hırsızlığın bir karşılığı olarak da kula aittir. Burada biri diğerine ters düşmemektedir.”⁶⁴⁸

Gazâlî’ye göre kul bütün işlerinde, sözlerinde ve hallerinde Allah’a muhtaçtır. Çünkü O’nsuz hiçbir fiil olmaz. Kul ilâhî irade içinde dönüp durmaktadır; ancak insan yaptığı işte hayvanlar ve cansız varlıklar gibi mecbur ve mahkum değildir. Eğer böyle olsaydı Allah’ın hiçbir kudreti ve tercihi olmayan bir kula kitap indirmesinin, peygamber göndermesinin ona bazı işleri emredip, bazılarını yasaklamasının bir anlamı olmazdı. Şu halde insan ya kendisini saadete götürecektir işler içinde Allah’ın özel yardımı ile desteklenir hayır yapar; ya da sonu cehenneme gidecek sebepler arasında kendi haline terk edilmiş, nefsi ile baş başa bırakılmış olup kötü işler yapar.⁶⁴⁹ Burada insan ile kulun kudreti arasındaki fark şudur: Allah’ın ezeli kudreti bir şeyi yaratmada müstakildir. Fakat kulun kesbine (bir işi yapıp sorumluluğunu üstlenmesine) etkisi yoktur. Kulun sonradan yaratılan kudreti ise, kesbte (bir işi icra edip sonucunu üstlenmede) müstakildir. Onun da fiilin yaratılmasına bir etkisi ve dahli yoktur.⁶⁵⁰ Ancak Allah kimin hidâyete ereceğini, kimin hidâyeti kabul etmeyeceğini bilmektedir.⁶⁵¹

Diyebiliriz ki Gazâlî’ye göre hayır-şer, fayda-zarar, iman-küfür, kurtuluş-hüsran, azgınlık-doğruluk, taat-isyan ve şirk gibi fiilleri yaratan Allah’tır. O’nun hükmünü bozacak ve kazasını reddedecek hiçbir kuvvet yoktur;

“O dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola hidâyet eder.”⁶⁵²

“Allah dileseydi bütün insanlar hidâyete erdirirdi.”⁶⁵³

⁶⁴⁶ Gazâlî, *Ravdatü’l-Tâlibîn*, s. 27.

⁶⁴⁷ Şûrâ, 42/30.

⁶⁴⁸ Gazâlî, *Ravdatü’l-Tâlibîn*, s. 27.

⁶⁴⁹ Gazâlî, *Ravdatü’l-Tâlibîn*, s. 28.

⁶⁵⁰ Gazâlî, *Ravdatü’l-Tâlibîn*, s. 27.

⁶⁵¹ Gazâlî, *Mizanü’l-Ahlak*, Çev, H. Ahmed Arslantürkoglu, s. 193, Sağlam Kitabevi, İst., 1974.

⁶⁵² Nahl 16/93.

⁶⁵³ Ra’d 13/31.

“Allah yaptığından sorumlu tutulamaz, onlar ise sorguya çekileceklerdir”⁶⁵⁴ ayetleri bu hususu izah etmektedir.

Gazâlî, buna aklî bir delil getirerek şöyle der: “Eğer günah ve cürümler Allah'ın iradesi dışında kalırsa Allah'ın düşmanı olan lanetlenmiş şeytanın iradesine uygun olmaları ve onun iradesiyle olan işlerin, Allah'ın iradesiyle olan işlerden fazla olması gerekir. O zaman isyan ibadetten çok olur. Hâlbuki bütün günahlar Allah'ın iradesinin hilafıdır. Bu ise zafiyet ve acziyetin son haddidir. Kainatı sevk ve idare eden Allah acziyet ve zafiyetten münezzehtir. Kulların tüm işleri hayır olsun şer olsun Allah'ın yaratmasıylaadır. Şu kadar fark iledir ki, Allah'ın hayra rızası var, şerre ise rızası yoktur.”⁶⁵⁵

⁶⁵⁴ Enbiya 21/23.

⁶⁵⁵ Gazâlî, *İhyâ*, I, 283-284.

SONUÇ

Kelâm ilminin önemli konularından olan hidâyet ve dalâlet, Allah ve kulun iradesi sonucu oluşmaktadır. Hidâyet ve dalâletin gerçekleşmesi, kelâm ekolleri arasında tartışma konusu olmuştur. Cebriye, hidâyet ve dalâlet konusunda insanın irade ve sorumluluğunu görmezden gelerek insanı adeta robotlaştırarak icbar altında bırakırken Mu'tezile, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu, onun sorumlu tutulabilmesi için hidâyet ve dalâleti seçme hürriyetine sahip olması gerektiğini savunmuştur. Bu anlamda hidâyet ve dalâlete ilâhî iradeyi gözdardı eden farklı anlamlar vermişlerdir. Ehl-i Sünnet alimleri ise bu mevzuda iki zıt düşünceyi birleştirir mahiyette bir görüş ortaya koymuşlardır. Onlara göre kullara ait fiiller, hidâyet ve dalâlet de dahil olmak üzere herşeyi yaratan Allah'tır. Ancak kulların hidâyete erme ve dalâlete düşmeleri onların hür iradeleri ile yaptıkları seçim üzerine Allah tarafından yaratılmaktadır. Dolayısıyla insanın sorumlu tutulması hidâyet ve dalâleti seçme özgürlüğünden kaynaklanmaktadır. Şu halde Allah Hâlik, kul ise Kâsib'dir.

Doğru yolu bulmak, açıklamak, rehberlik yapmak, doğru yolu göstermek, ilham etmek, irşat etmek, iyilik ve yumuşaklıkla yol göstermek anlamlarına gelen hidâyet kelimesi “h-d-y” kökünden bir mastar olup; terim olarak küfür, şirk ve sapıklıklardan kurtularak, İslâm'ın aydınlık yoluna girmektir. Asıl hidayet Allah'tan gelir. Bunun anlamı, insanın doğru yolu bulmasını sağlayan Allah'tır. İnsanlara hidayeti anlatan peygamberleri ve kitapları gönderen O'dur. Hidayet, Kur'an'ın en önemli kavramlarından birisidir. Zira Kur'an, kendisini bir hidâyet rehberi olarak tanıtmaktadır. Kur'an'a göre mutlak Hâdî, Allah'tır. Bununla beraber peygamberlerin ve Kur'an'daki kevnî ayetlerin de insanların hidâyetine sebep oldukları bilinmektedir.

Hidayet'in karşıtı 'dalâlet'tir. Dalâlet “d-l-l” fiilinden mastar olup sözlükte sapmak, sapıklık, yolunu şaşırma, kaybolma, helâk olmak, unutmak, mânâlarına geldiği gibi bilerek veya bilmeyerek, az veya çok doğru yoldan sapmak anlamlarına da gelir. Terim olarak dalâlet, Allah'ın peygamberleri ve ayetleriyle haber verip gösterdiği doğru yoldan (sırat-ı müstakimden) sapmak, ayrılmak ve doğru yolu terk etmek demektir. Dalâlet kavramı Kur'an'da daha çok küfür ve inkarı kapsayan sapıklık olarak kullanılmaktadır. Kur'an'da verilen bilgilere göre kibri ve isyanı nedeniyle ilâhî rahmetten kovulmuş olan şeytan, insanın hevâ ve hevesi, bilgisizlik, toplumun önde gelen kişileri ve tapınma vasıtası olmaları bakımından putlar, dalâlete sevkedici varlıklardır.

Çalışmamız incelendiğinde görüleceği üzere Gazâlî, Ehl-i Sünnet ekolüne mensup önemli bir kişilik olmasına rağmen değerlendirmelerinde kendisinden önceki alimlere körü körüne uymak yerine olayları özgün bir yaklaşımla irdeleyip değerlendirmeyi uygun görüyor.

Bu bağlamda hidâyet ve dalâlet kavramlarını da değerlendirirken aynı yöntemleri izlediğini bir başka deyimle sadece cebir ve i'tizal ehlini değil aynı zamanda Ehl-i Sünnetin de bu konudaki yaklaşımlarını tenkit etmiş, olaya sadece bir kesp ve halk farkıyla yaklaşamayacağını ifade etmiştir.

İnsanın hidâyete ulaşmasını “*rüşt, tesdid, te'yid*” kavramlarıyla açıklayan Gazâlî’ye göre hidâyetin neticesi iman; dalâletin neticesi imansızlıktır. İnsanın kalbi, hem imana, hem de küfre doğru eğilmeğe elverişlidir. Kalbin imanla küfürden birini tercih etmesi için mutlaka çekici bir sebep icabeder. Hidâyeti de dalâleti de ancak Allah yaratır. Yani gönüllere imanı sevdiren sebepleri Allah yarattığı gibi, küfür tarafını tutturana sebepleri yaratan da O'dur. Kullarından istediğine hidâyet; istediğine dalâlet verir. Allah'tan başka insanları hidâyet ve bahtiyarlığa eriştirecek, yahut dalâlet ve hüsrana düşürecek hakiki bir fâil yoktur. Allah'ın hidâyet ettiğini kimse saptıramaz. Allah'ın sapıtığını kimse doğru yola getiremez. Ancak Allah'ın hayra rızası var, şerre ise rızası yoktur. Yalnız, Allah'ın bir kulunda dalâleti yaratması, o kulun, kendi arzusu ile sapıklık yolunu tutmuş olmasındandır. Yoksa, kul iradesini, yeteneklerini dalâlete yöneltmedikçe Allah onu cebren dalâlete sevk etmez.

Gazâlî'nin Allah'ın insanlara olan hidâyetini üç derecede ele aldığını görmekteyiz: Birincisi Allah'ın herkese hayır ve şer yollarını bildirmesidir ki bu genel bir hidâyettir. İkincisi genel hidâyetin ötesinde mücâhade sonucu gerçekleşen hidâyettir ki burada Allah'ın kullarını halden hale yükseltmesi söz konusudur. Üçüncüsü ise velilik makamındakilerde ve peygamberlerde doğan bir nurdur ki onunla hidâyet olunur. Gazâlî’ye göre hidâyetin bu mertebesine, insan aklı ve ilmiyle ulaşamaz. Ona göre gerçek hidâyet budur. Kanaatimizce onun hidâyeti bu şekilde derecelendirmesinde tasavvufi kimliğinin etkisi olduğu söylenebilir.

Gazâlî’ye göre bütün İlâhî kitaplar, insanlar için birer rahmet ve insanlara doğru yolu gösteren kutsal rehberlerdir. Kur'an kutsal kitapların sonuncusu olup Allah'ın koruması altına aldığı, Müslümanları, dünyada selamet, ahirette ise saadete ulaştıracak bir hidâyet rehberidir. Gazâlî’ye göre Peygamberler de insanları Allah'ın dinine davet etmekle beraber her istediklerini hidâyete erdirememektedirler.

Gazâlî insandaki basiretin de hidâyete vesile olduğunu söyleyerek bu konuda farklı bir yaklaşım getirmiştir. Gazâlî’ye göre basiret gözü kapalı olanlar körlerden de fena

insanlardır. Gazâlî, şeytanın kalbe gidiş yollarını da bildirenin “basiret nuru” olduğunu söylemiştir.

Delâleti, sapıklık olarak değerlendiren Gazâlî, şehvet, kibir, dünya sevgisi, ve haset gibi reziletlerin insanın doğru yoldan ayrılıp dalâlete düşmesinde etkili olduğunu beyan etmiştir. Ona göre insan tevbe-iman-salih amel üçlüsünün neticesinde dalâletten hidayete ulaşmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULCEBBÂR, el-Kâdî Abdullah b. Ahmed, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, (Nşr. Abdülkerim Osman), Mektebetü'l Vehbe, Kahire, 1988.
- ABDULBÂKÎ, M. Fuat, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li el-Fazi'l-Kur'an-ı Kerim*, Çağrı Yay., İst. 1990.
- ABDULHAMİD, *İrfan, İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. M. Saim Yeprem, Marifet Yay., İst. 1983.
- “Cehmiye” md., *DİA.*, VII, 205-208, İst. 1993.
- ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Nenzilü'l-İlbâ amma İştihara mine'l-Ehâdis el-Sineti'n-Nâs*, Mısır, ts.
- ALTINTAŞ, Ramazan, *Kur'an'da hidâyet ve Dalâlet*, Pınar Yay. İst. 2003.
- ÂMİDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Gayetü'l-Merâm fi ilmi'l-Kelâm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 2004.
- ASIM EFENDÎ, Ebu'l-Kemâl Ahmed, *Okyanusu'l-Basit fi Tercümeti Kâmusi'l-Muhit*, İst. 1304.
- AYDIN, Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, Çağrı Yay., İst., 1980.
- BAĞDÂDÎ, Ebu Mansûr Abdulkâhir b. Tahir, *Usûlü'd-Din*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.
- BÂKILLÂNÎ, Kâdı Ebû Muhammed b. Et-Tayyib, *Kitâbü Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsi'd-Delâil*, (Nşr. Richard McCARTHY), el-Mektebetü'ş-Şarkiyye, Beyrut 1957.
- BİÇER, Ramazan, *Mâtürîdiye Göre Hidâyet Engel Olan Beşeri Zaaflar ve Tezahürleri, Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt, VIII, Sivas 2004.
- “İğva” md., *DİA.*, XXI, İst. 2000.
- BİLMEN, Ö. Nasûhî, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay. İst. ts.
- BOER. T. J. De, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Çev. Yaşar Kutluay, Anka Yay., İst. 2001.
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı, *Tefsiru Ruhu'l-Beyan*, Eser Yay., İst. h. 1379.
- ÇAĞATAY, Neşet, Çubukçu, İ. Agah, *İslâm Mezhepleri Tarihi I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ank. 1965.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, İst. 1996.
- “Hamiyet” md., *DİA.*, XV, İst. 1997.
- ÇELEBÎ, İlyas, “Hızlan” md., *DİA.*, XVII, 419-420, İst. 1998.
- CERRAHOĞLU, İsmail-Koçyiğit, Talat, *Kur'an'ı Kerim Meal ve Tefsiri*, DİB., Yay., Ank. 1999.

- CÜVEYNÎ, Abdulmelik b. Ebi'l-Meâlî İmamı'l-Harameyn, *el-İrşâd*, Müessesetü Kütübi's-Sakafiyye, Beyrut 1985.
- ÇUBUKÇU, İ. Agah, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, AÜİF., Yay., Ank. 1989.
- *Gazzâlî ve Batınlık*, Resimli Posta Matbaası, Ank. 1964.
- *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, AÜİF., Yay., Ank. 1983.
- D. B. Mac Donald, "Mehdi" md., *İA.*, VII, Milli Eğitim Basımevi, İst. ts.
- DEMİRCİ, Kürşat, "Hulûl" md., *DİA.*, XVIII, İst. 1998.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ank. 1982.
- DİMAŞKÎ, Eymen, "Putperestlik" md., *ŞİA*, IV, Dergah Ofset, İst. 2000.
- DOĞAN, Lütfi, *Ehl-i Sünnet Kelâmında Eş'ârî Mezhebi*, Rüzgarlı Matbaa, Ank. 1961.
- DÖKMEN, Üstün, *İletişim Çalışmaları ve Empati*, İletişim Yay., İst. 2002.
- DÖNMEZ, İ. Kâfi, *İslâmda İnanç İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, MÜİFAV., Yay., İst. 1997.
- DÜNYA, Süleyman, *İmam Gazâlî ve İman-Küfür Sınırı*, Çev. Ahmet Turan Arslan, Risale Yay., İst. 1992.
- ECE, Hüseyin K, *İslam'ın Temel Kavramları*, Beyan Yay., İst. 2000.
- EŞ'ARÎ, Ebû'l Hasan Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfî'l-Musallîn*, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, trs.
- *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Mektebetü'l-Dâri'l-Beyan, Şam 1993.
- *Lüm'a fi'r Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, Mısır 1955.
- FURAT, A. S., "Şeytan" md., *İA*, XI, İst. 1979.
- GAZÂLÎ, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu 'Ulûmi'd-Din*, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., İst. 1975.
- *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ank. 1962.
- *Mihâcü'l-Âbidin* (Abidler Yolu), Çev. Mevlüt Karaca, Hisar Yay. İst. ts.
- *el-Münküzü mine'd-Dalâl*, Haz. Abdulhalim Mahmud, Çev. Salih Uçan, Kitap Dünyası Nşr, İst. 1984.
- *Mizanü'l-Ahlak*, Çev. H. Ahmed Arslantürkoğlu, Sağlam Kitabevi, İst. 1974.
- *Mizânü'l-Amel*, Dâru Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1983.
- *Mükâşefetü'l-Kulûb* (Kalplerin Keşfi), Çev. Ö. Faruk Haznedaroğlu, Öztürk Yavşan, Selamet Akpınarlı, Medine Yay., İst. 2001.
- *Kitabu'l-Erbâin fi Usûli'd-Din (Dinde Kırk Esas)*, Çev. Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yay., İst. ts.

- *Tevhid Risalesi*, Çev, Serkan-Y. Özkan, Özburun, Semerkand Yay., İst. 2004.
- *Mecmuatü'r-Resâil/ Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeke*, Dâru Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, ts.
- *Mecmuatü'r-Resâil/Ravdatü't-Tâlibin ve Umdetü's-Sâlikîn*.
- *Mecmuatü'r-Resâil/Miškâtü'l-Envâr*.
- *Mecmuatü'r-Resâil/İlcâmu'l-Avam an İlmi'l-Kelâm*.
- *Mecmuatü'r-Resâil/ el-Madnun bih alâ Gayri Ehli*.
- GİRÎDÎ, Sırrı Muhammed b. Muhammed, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslam*, Matbaai Ebu Ziya, Konstantiniyye, 1886.
- GÖLCÜK, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Vakfi Yay., Konya, 1998.
- GÖLCÜK, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası Yay., İst., 2000.
- *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, Kayıhan Yay., İst. 1979.
- *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası, İst. 2000.
- HARMAN, Ö, Faruk, “Dalâlet” md., *DİA.*, VIII, İst. 1993.
- “Put” md., *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, III, 567, MÜİFAV., Yay., İst. 1997.
- “Kârun” md., *DİA.*, XXIV, İst. 2001.
- “Firavun” md., *DİA.*, XIII, İst. 1996.
- HARPÛTÎ, Abdullatif, *Tenkihu'l-Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm*, Dipnotlarıyla birlikte Çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, TDV., Elazığ Şubesi Yay., Elazığ, 2000.
- HAVVA, Said, *el-Esâs fî't-Tefsir*, Çev. M. Beşir Eryarsay, Şamil Yay., İst. 1989.
- HÖKELEKLİ, Hayati, “İstirca” md., *DİA.*, XXIII, İst. 2001.
- IŞIK, Kemal, *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde İman Allah ve Peygamber Anlayışı*, Fütüvvet Yay., Ank.1980.
- IZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Kevser Yay., Ank. ts.
- İbn MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, İst. 1983.
- İbn MANZUR, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed; *Lisanu'l-Arab*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- İbnü'l-ESİR, *el-Kâmil Fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İst. 1991.
- İbn KESİR, İsmail b. Ömer, *Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru'l-Kalem, Beyrut, ts.
- ÎCÎ, Abdurahman b. Ahmed, *el-Mevâkif fî ilmi'l-Kelâm, Âlemu'l-Kütüb*, Beyrut, ts.
- İLHAN, Avni, “Bâtniye” md., *DİA.*, V, İst. 1992.

- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, Yeni İlmî Kelâm, Umran Yay. Ank.1981.
- KARADENİZ, Osman, “Hidâyet” md., *İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, II, MÜİFAV., Yay., İst. 1997.
- KÂSİM, Muhammed Cemaleddin, *Tefsiru’l-Kasimî*, Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabi, Kahire 1918.
- KÂRÎ, Allâme Ali b. Sultan, *Şerhu Fıkhı’l-Ekber*, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yay., İst. 1992.
- KARLIĞA, H. Bekir, “Gazzâlî” md., *DİA.*, XIII, İst. 1996.
- KILAVUZ, A. Saim, “Şeytan” md., *İslâm’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, IV, MÜİFAV., Yay., İst. 1997.
- KUFRALI, Kasım, “Gazzâlî” md., *İA.*, IV, MEB. Basımevi, İst. 1964.
- KUTUB, Seyyid, *Fi Zilali’l-Kur’an*, Çev. İ. Hakkı Şengüler, M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, Hikmet yay., İst. ts.
- KUZGUN, Şaban, “Hâmân” md., *DİA.*, XV, İst. 1997.
- MÂTURÎDÎ, Ebû Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitabu’t-Tevhid Tercümesi*, Çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., Ank. 2002.
- M. M. Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, Çev. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İst. 1990.
- MEVDÛDÎ, Ebu’l-A’lâ, *Tefhimu’l-Kur’an*, Genel Yayın yönetmeni, Ali Bulaç, İnsan Yay., İst. 1986.
- NESEFÎ, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed Ebu’l Berekât, *Tefsiru’n-Nesefî*, Kahraman Yay., İst. 1984.
- ONAT, Hasan, “İbâhiyye” md., *DİA.*, XIX, İst. 1999.
- ORMAN, Sabri, *Gazâlî*, İnsan Yay., İst. 1986.
- ÖZTÜRK, Y. Nuri, *Kur’an Açısından Şeytancılık*, Yeni Boyut Yay., İst. 2002.
- RÂGİB, Ebu’l-Kasım el-Hüseyn Muhammed el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbil-Kur’an*, Kahraman Yay., İst. 1986.
- SÂBÛNÎ, Nureddin, *Mâtürîdiyye Akâidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, DİB., Yay., Ank. 1998.
- SÂBÛNÎ, M. Ali, *Safvetü’t-Tefâsir*, Dersaadet Yay., İst. ts.
- SÂMÎ, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*, Dersaadet Yay., İst. 1318.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve’n-Nihâl*, Daru’l-Marife, Beyrut, 2001.
- TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân fî Tefsiri’l-Kur’an*, Tahran, 1395.
- TAHÂNEVÎ, Muhammed b. Ali *Keşşâfu Istılâhâti’l-Funûn*, Alemu’l Kütüb, Beyrut 1989.
- TAFTAZÂNÎ, Mesud b. Ömer, *Şerhu’l-Makâsîd*, Âlemu’l-Kütüb, Beyrut 1989.

- *Şerhu'l-Akâid, (Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi)*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İst. 1991.
- TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla Yay., İst., 1988.
- TRITTON, A. S., *İslâm Kelâmı*, Çev. Mehmet Dağ, AÜİF., Yay., Ank. 1983.
- ÜNAL, Halit, “Mühtedi” md., *ŞİA.*, IV, Dergah Ofset, İst. 2000.
- Üzüm, İlyas, “Kader” md., *DİA.*, XXIV, İst. 2001.
- VEHBİ, Mehmet, *Hulasâtu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*, Âmidî Matbaası, İst. h. 1340.
- WATT, W. Montgomery, *Müslüman Aydın*, Çev. Hanifi Özcan, D.E.Ü. Yay, İzmir, 1989.
- *İslâm Düşüncesinin Tevekkül Devri*, Çev. E. Ruhî Fiğlalı, Umran Yay., Ank. 1981.
- WOLFSON, H. Austryn, *Kelâm Felsefeleri*, Çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İst. 2001.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Kelâm” md., *DİA.*, XXV, Ank. 2002.
- “Hidâyet” md., *DİA.*, XVII, İst, 1998.
- “Dalâlet” md., *DİA.*, VIII, İst. 1993.
- YAZIR, Elmalı'lı, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Nşr. İst. ts.
- YEPREM, M. Saim, *İrade Hürriyeti Ve İmam Mâtürîdî*, Marmara Üniv. İFAV. Yay., İst. 1984.
- YEŞİLYURT, Temel, *Ebu'l-Berakât en-Neseî ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, Kubbealtı Yay., Malatya 2000.
- YILDIRIM, Suat, *Fatiha ve En'am Surelerinin Tefsiri*, Çevik Matbaacılık, İst. 1989.
- YÖRÜKHAN, Turhan, *İslâm Dini ve Mezhepler Tarihi 2 İslâm Akaid sisteminde gelişmeler İmam-ı Azam Ebu Hanife ve İmam Ebu Mansur-i Mâtürîdî*, Kültür Bakanlığı Yay., Ank. 2001.
- YURDAGÜR, Metin, *Allah'ın Sıfatları*, Marifet Yay., İst. 1984.
- “Ebu'l Huzeyl el-Allaf” md., *DİA.*, X, İst. 1994.
- YÜKSEL, Emrullah, Kur'an-ı Kerim'de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı, *Atatürk Üniv., İlahiyat Fak., Dergisi*, S: VII, Erzurum 1986.
- ZEBİDÎ, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifî'z-Zebidî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, X, Çev. Kâmil Miras, DİB., Yay., Ank. 1988.
- ZEBİDÎ, Muhibbu'd-din Ebi Feyz es-Seyyid Muhammed Murtaza, *Şerhu'l-Kamus el-Müsemma Tâcu'l-Arus min Cevâhiri'l-Kamus*, Daru'l Fikr, ts.
- ZEMAŞERÎ, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzîl*, Dârül-Marife, Beyrut, ts.